

ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»

Л. Д. ТИМЧЕНКО

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Навчальний посібник для дистанційного навчання

Київ 2007

УДК 341(075.4)
ББК 67.412я73
Т-41

*Затверджено методичною радою
Університету «Україна»
(протокол № від)*

Про автора

Тимченко Леонід Дмитрович (21.08.1958) — доктор юридичних наук, професор, має багатий досвід наукових досліджень та викладання міжнародного права в юридичних вузах України та за її межами. Він є автором більше 60 наукових та навчально-методичних робіт (монографії, підручник, навчальні посібники, практикум, наукові статті), деякі з них були опубліковані в авторитетних виданнях Азербайджану, Великої Британії, Данії, Канади, Нідерландів, Норвегії, Росії, Японії. Брав участь у багатьох міжнародних наукових конференціях і науково-практичних семінарах із проблем міжнародного права та вищої освіти.

Рецензенти: *О. О. Мерешко*, док. юрид. наук, професор Університету економіки та права «Крок»
Д. М. Киценко, канд. юрид. наук., завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

Тимченко Л. Д.

Т 41 Міжнародне право: Навч. посіб. для дистанційного навчання. — К.: Університет «Україна», 2007. — 224 с.
ISBN 978-966-388-139-3.

У посібнику лаконічно, але достатньо повно висвітлюються основні принципи, галузі й інститути сучасного міжнародного права, розкрито поняття його джерел, коло суб'єктів, розглянуто головні напрями розвитку міжнародного права, проаналізовано договірну практику України та її законодавство щодо відповідності нормам міжнародного права. Аналізується ряд справ, розглянутих Міжнародним Судом ООН, їхній вплив на розвиток відповідних галузей міжнародного права.

Автором зроблено спробу активізувати творчий потенціал і критичне мислення читача з метою формування власної позиції щодо проблемних практичних ситуацій і наукових питань.

Посібник орієнтований на студентів та викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України.

УДК 341(075.4)
ББК 67.412я73

ISBN 978-966-388-139-3

© Тимченко Л. Д., 2007
© Університет «Україна», 2007

ЗМІСТ

Вступ до дисципліни	8
Методичні вказівки	10
Тематичний план	11
Список скорочень	12

МОДУЛЬ 1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЯК ОСОБЛИВА СИСТЕМА ПРАВА	14
РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЯК ОСОБЛИВА СИСТЕМА ПРАВА	14
1.1. Поняття міжнародного права	14
1.2. Виникнення й розвиток міжнародного права	16
1.3. Норми міжнародного права	24
1.4. Джерела міжнародного права	26
1.5. Основні принципи міжнародного права	30
1.6. Співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права	32
РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	35
2.1. Поняття й види суб'єктів міжнародного права	35
2.2. Визнання держав і урядів	44
2.3. правонаступництво в міжнародному праві	46
РОЗДІЛ 3. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	52
3.1. Поняття права міжнародних договорів	52
3.2. Сутність міжнародного договору	53
3.3. Порядок укладання міжнародних договорів	57
3.4. Застосування міжнародних договорів	62
РОЗДІЛ 4. НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	67
4.1. Міжнародно-правові питання громадянства	67
4.2. Правовий режим іноземців	70
4.3. Правовий статус біженців і переміщених осіб	72
4.4. Право притулку	73
4.5. Концепція прав людини та її втілення в міжнародному праві	74
РОЗДІЛ 5. ДИПЛОМАТИЧНЕ Й КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО	77
5.1. Поняття і джерела дипломатичного й консульського права	77

5.2. Органи зовнішніх зносин держав	79
5.3. Запобігання злочинам проти осіб, які користуються міжнародним захистом	97
РОЗДІЛ 6. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	99
6.1. Міжнародні колективні органи: поняття та історія створення	99
6.2. Основні процедурні правила міжнародних конференцій	104
6.3. Структура, порядок функціонування і юридична природа міжнародних організацій	107
6.4. Організація Об'єднаних Націй: цілі, принципи, система органів	111
Питання для самоконтролю	123
Тестові завдання до модуля 1	123
Модульна контрольна робота № 1	128

МОДУЛЬ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	129
РОЗДІЛ 7. ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	129
7.1. Поняття права міжнародної безпеки	129
7.2. Основні риси системи загальної безпеки	130
7.3. Роззброєння й обмеження озброєнь	131
7.4. Неприєднання й нейтралітет	132
7.5. Заходи довіри	134
РОЗДІЛ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	136
8.1. Поняття міжнародно-правової відповідальності	136
8.2. Види й форми відповідальності держав за міжнародні правопорушення	139
8.3. Обставини, що виключають протиправність діяння	142
8.4. Міжнародно-правова відповідальність міжнародних організацій	144
РОЗДІЛ 9. ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	146
9.1. Поняття й класифікація територій у міжнародному праві	146
9.2. Юридична природа державної території	146
9.3. Державні кордони	148
9.4. Міжнародні ріки та їх правовий режим	149
9.5. Правовий режим Арктики й Антарктики	150
РОЗДІЛ 10. МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО	152
10.1. Поняття міжнародного морського права	152

10.2. Міжнародно-правовий режим морських просторів	152
10.3. Правовий режим міжнародних проток і каналів	155
РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО ...	157
11.1. Поняття, етапи розвитку й основні принципи міжнародного повітряного права	157
11.2. Юридична природа й правовий режим повітряного простору	158
11.3. Правове регулювання міжнародних повітряних сполучень	160
11.4. Відповідальність у міжнародному повітряному праві	161
РОЗДІЛ 12. МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО	162
12.1. Поняття, джерела й принципи міжнародного космічного права	162
12.2. Юридична природа й правовий режим космічного простору та небесних тіл	163
12.3. Правовий режим космонавтів і космічних об'єктів	164
12.4. Міжнародно-правова регламентація деяких видів космічної діяльності	164
12.5. Відповідальність у міжнародному космічному праві	166
РОЗДІЛ 13. МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ	167
13.1. Проблема відповідальності індивідів у міжнародному праві	167
13.2. Міжнародні угоди щодо боротьби зі злочинністю	168
13.3. Організаційно-правові форми міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю ...	170
13.4. Міжнародні стандарти поведінки із правопорушниками	172
РОЗДІЛ 14. МІЖНАРОДНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ПРАВО	174
14.1. Поняття, джерела й принципи міжнародного економічного права	174
14.2. Міжнародно-правове регулювання певних видів міжнародної економічної діяльності ..	176
14.3. Регіональне економічне співробітництво й міжнародне право	176

РОЗДІЛ 15. МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ	179
15.1. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів за Статутом ООН	179
15.2. Реалізація принципу мирного вирішення міжнародних спорів за допомогою міжнародних організацій	182
РОЗДІЛ 16. ПРАВО ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	184
16.1. Поняття й основні тенденції розвитку права збройних конфліктів	184
16.2. Основні правила й звичаї ведення воєнних дій	186
16.3. Захист прав особистості в період збройного конфлікту	188
РОЗДІЛ 17. МІЖНАРОДНЕ ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО ..	190
17.1. Поняття й джерела міжнародного екологічного права	190
17.2. Охорона тваринного й рослинного світу	192
17.3. Охорона атмосфери й навколосемного космічного простору	193
17.4. Міжнародна співпраця з охорони навколишнього середовища від радіоактивного забруднення	196
Питання для самоконтролю	197
Тестові завдання до модулю 2	198
Модульна контрольна робота № 2	203
Орієнтовні питання для заліку	204
Словник термінів	206
Список рекомендованої літератури	216

ВСТУП

У 2006 р. Україна відзначила п'ятнадцятиріччя своєї незалежності. За цей період наша держава утвердилася як суб'єкт міжнародного права, як активний член міжнародного співтовариства, що дотримується політики миру, співробітництва і без'ядерного статусу. Про вагомий роль України у підтримці міжнародного миру й безпеки свідчить той факт, що її тричі було обрано непостійним членом Ради Безпеки ООН.

Україна також є членом регіональних організацій: Ради Європи, ОБСЄ, СНД. Верховна Рада України, Уряд України й Президент України активізують діяльність, спрямовану на інтеграцію України в Європейський союз. Міжнародні зобов'язання України все більше втілюються у нормах внутрішньодержавного права.

Разом із тим, є серйозні проблеми у становленні демократичної, правової й соціальної Української держави, пов'язані, насамперед, із реалізацією норм міжнародного права, чинних для нашої держави, і норм українського національного законодавства. Міжнародні інституції часто критикують роботу українських судів, прокуратури, міліції, спецслужб, центральних і місцевих органів влади. На превеликий жаль, для цього є підстави. Зокрема, це пояснюється тим, що рівень знань працівників правоохоронних органів і державних службовців принципів, галузей, інститутів і норм міжнародного права неприпустимо низький. Це стосується й громадян України в цілому.

У нашій молодій незалежній державі, що активно проявляє себе на міжнародній арені, є гостра потреба в підготовці юристів і представників інших професій (дипломатів, економістів, політологів, державних керівників, менеджерів тощо), які знаються на міжнародному праві й тенденціях його розвитку. Мета посібника — дати основну інформацію щодо складної системи права студентам, слухачам магістратури, аспірантам і практикам різного профілю й рівня знань.

У пропонованому посібнику висвітлюються в узагальненій формі історія розвитку міжнародного права й міжнародно-правової науки; загальноновизнані принципи міжнародного права; основні галузі, інститути й норми міжнародного права; договірна практика України; тенденції розвитку сучасного міжнародного права тощо. Ряд аспектів розвитку міжнародного

права висвітлені у проблемному ключі; це вказує на те, що проблема до сьогодні не вирішена (наприклад, проблема правонаступництва у відношенні державної власності й державних боргів СРСР між Україною та Росією). Також вказується, що в науці міжнародного права тривають дискусії з того чи іншого питання (наприклад, про періодизацію історії міжнародного права). Тим самим автор намагався активізувати творчий потенціал і критичне мислення читача з метою вироблення власної позиції щодо проблемних практичних і наукових ситуацій.

У списку рекомендованої для додаткового вивчення літератури вказуються не лише вітчизняні, але й закордонні автори із Росії, Білорусі, Великобританії, США та інших держав. Це не є данина моді і процесу глобалізації, а зроблено для того, щоб продемонструвати інтернаціональний характер сучасної науки міжнародного права і підвести вдумливого читача до вивчення зарубіжної доктрини міжнародного права.

У посібнику широко використовуються схеми, оскільки педагогічний досвід свідчить, що інтелектуальний багаж людини поповнюється ефективніше, якщо процес пізнання супроводжується візуальним рядом.

Навчальний посібник покликаний сприяти формуванню у читача загальних уявлень про міжнародне право як специфічну систему права й спрямувати на більш глибоке його вивчення.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Працюючи з посібником, студенти вивчають кожну тему окремо, занотовуючи основні її положення до робочого зошита. Принципово важливо вивчати теми у запропонованому порядку, оскільки він одночасно побудований з урахуванням пріоритетності тієї чи іншої теми, а також структурований таким чином, щоб кожна попередня тема допомагала студентам краще зрозуміти наступну. Порухення порядку вивчення може призвести до виникнення «білих плям» у знаннях студента.

Вивчаючи тему, студенти повинні орієнтуватись на план, що наводиться на початку кожного розділу і можуть використовувати цей план для самостійної перевірки своїх знань в ініціативному порядку.

У випадках, коли впродовж роботи з навчальним посібником у студента виникнуть питання щодо значення спеціальних термінів, слід звернутись до наведеного глосарія з тим, аби правильно розуміти і використовувати спеціальну термінологію.

Відповідно до модульно-контрольної системи, матеріал навчального посібника розділений на 2 модулі. У кінці кожного модуля наведено запитання для самоконтролю, користуючись якими студенти можуть самостійно визначити рівень засвоєння матеріалу. Крім того, після закінчення модуля передбачені тестові завдання для поточного контролю знань студента.

Наприкінці навчального посібника подається орієнтовний перелік питань, який допоможе студенту ретельніше підготуватися до заліку та адекватно оцінити обсяг своїх знань із дисципліни.

Врахування усіх рекомендацій та успішне виконання передбачених видів навчальних робіт надасть можливість студенту повністю засвоїти вивчений матеріал, що є завданням вивчення будь-якої дисципліни.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва розділу	Кількість годин			
		Лекції	Практичні	Самостійна робота	Усього
	Модуль 1. Міжнародне право як особлива система права	0,5		3	3,5
1	Міжнародне право як особлива система права			3	3,5
2	Суб'єкти міжнародного права	0,5		3	3,5
3	Право міжнародних договорів	0,5		3	3,5
4	Населення в міжнародному праві	0,5		3	3,5
5	Дипломатичне й консульське право	0,5		3	3,5
6	Право міжнародних організацій	0,5		3	3,5
	Проміжний контроль	МКР № 1			
	Модуль 2. Особлива частина міжнародного права				
7	Право міжнародної безпеки	0,5		2	2,5
8	Відповідальність у міжнародному праві	0,5		3	3,5
9	Територія у міжнародному праві	0,5		3	3,5
10	Міжнародне морське право	0,5		3	3,5
11	Міжнародне повітряне право	0,5		3	3,5
12	Міжнародне космічне право	0,5		3	3,5
13	Міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю	0,5		2	2,5
14	Міжнародне економічне право	0,5		3	3,5
15	Мирні засоби вирішення міжнародних спорів	0,5		2	2,5
16	Право збройних конфліктів	0,5		2	2,5
17	Міжнародне екологічне право	0,5		2	2,5
	Проміжний контроль	МКР № 2			
	Усього	8		46	54
	Підсумковий контроль	залік			

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
ВТО — Всесвітня торгова організація
ГАТТ — Генеральне угода з тарифів і торгівлі
ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ЕКОСОП — Економічна й Соціальна Рада ООН
ЄАВТ — Європейська асоціація вільної торгівлі
ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
ЄОВС — Європейське об'єднання вугілля й сталі
ЄС — Європейський Союз
ІКАО — Міжнародна організація цивільної авіації
ІМО — Міжнародна морська організація
ІНМАРСАТ — Міжнародна організація морського супутникового зв'язку
ІНТЕЛСАТ — Міжнародна організація зв'язку через штучні супутники Землі
ЛАД — Ліга арабських держав
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МКЧХ — Міжнародний Комітет Червоного Хреста
МОП — Міжнародна організація праці
МСЕ — Міжнародний союз електрозв'язку
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
ОАД — Організація американських держав
ОАЄ — Організація африканської єдності
ОБСЕ — Організація з безпеки й співробітництва в Європі
ОВД — Організація Варшавського договору
ОЕСР — Організація економічного співробітництва й розвитку
ОЗП — Організація звільнення Палестини
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
ПАРС — Парламентська Асамблея Ради Європи
ППМП — Постійна Палата Міжнародного Правосуддя
ПШТС — Постійна Палата Третейського Суду
РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги
РЕ — Рада Європи
СНД — Співдружність Незалежних Держав

ФАО — Продовольча й сільськогосподарська організація
ЮНЕП — Програма ООН з навколишнього середовища
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань творчості, науки й культури
ЮНІДО — Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку
ЮНКТАД — Конференція ООН з торгівлі й розвитку
ЮНСІТРАЛ — Комісія ООН з права міжнародної торгівлі

МОДУЛЬ 1

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Розділ 1. Міжнародне право як особлива система права

1.1. Поняття міжнародного права

Міжнародне право — це система юридичних норм, що регулюють відносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права, створюваних шляхом узгодження позицій учасників цих відносин і забезпечуваних, за потреби, індивідуальним або колективним примусом.

Міжнародне право є особливою системою права, відмінною від внутрішньодержавної. Специфіка системи міжнародного права пояснюється насамперед особливостями об'єкта регулювання, його суб'єктами, соціальною сутністю, способами створення й функціонування норм міжнародного права. Міжнародне право є самостійною складною системою права, ядром якої виступають загально визнані принципи й норми міжнародного права, що отримали своє закріплення в міжнародних договорах і звичаях.

Важливе місце у структурі даної системи належить галузям міжнародного права, що регулюють якісно однорідні відносини (дипломатичне й консульське право, право міжнародних організацій, міжнародне морське право тощо). Кожна галузь являє собою самостійну підсистему міжнародного права. Структурним елементом галузей виступають інститути міжнародного права (інститут ратифікації міжнародного договору, інститут континентального шельфу й виняткової економічної зони, інститут спільної спадщини людства тощо). Власне інститути складаються з норм міжнародного права, які є первинним елементом всієї системи. Характерною рисою системи міжнародного права є юридична нормативність, що відрізняє її від таких нормативних систем, як мораль і ввічливість.

Системний характер міжнародного права пояснюється тим, що його елементи перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії, утворюючи певну цілісність.

Необхідно звернути увагу на те, що міжнародне публічне право або власне міжнародне право (поняття ідентичні й широко вживані в юридичній літературі) відрізняється від міжнародного приватного права. Останнє являє собою комплексне правове утворення, що складається з норм внутрішньодержавного права, які регулюють цивільно-правові, трудові й сімейні відносини з іноземним компонентом. Міжнародне право й міжнародне приватне право взаємодіють одне з одним, але, по суті, це різні правові явища.

Таблиця 1

Відмінності міжнародного права від внутрішньодержавного права

Міжнародне право	Внутрішньодержавне право
<i>об'єкт регулювання</i> суспільні відносини	
<i>суб'єкти</i>	
держави; народи, що реалізують право на самовизначення; міжнародні організації; державоподібні утворення	юридичні й фізичні особи; державні органи; індивіди
<i>спосіб творення норм</i>	
створюються суб'єктами міжнародного права	створюються законодавчими органами
<i>спосіб функціонування норм</i>	
відсутність верховної політичної влади; законодавчих, виконавчих, судових органів загальної юрисдикції	наявність законодавчих, виконавчих, судових органів загальної юрисдикції
<i>відповідальність</i>	
міжнародно-правова	адміністративно-правова; цивільно-правова; кримінально-правова

Слід розрізняти такі поняття, як «міжнародне право» і «наука міжнародного права» — це тісно пов'язані соціальні явища, але не тотожні. Міжнародне право — це система норм, об'єднаних

в інститути й галузі, що регулюють суспільні відносини на міжнародній арені. У той час, як наука — це система ідей, поглядів, концепцій про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення, тобто сфера дослідницької (а не регулятивної діяльності), спрямованої на вироблення нових знань у певній галузі, зокрема, у міжнародному праві.

1.2. Виникнення й розвиток міжнародного права

Міжнародне право пройшло складний шлях розвитку¹: від права народів («*jus gentium*») до сучасного міжнародного публічного права, яке координує зусилля не тільки держав, державо-подібних утворень, але й колективних органів, а також народів, що борються за самовизначення. Сьогодні все більше прихильників з'являється у концепції визнання суб'єктами міжнародного права індивідів (фізичних осіб) та юридичних осіб (міжнародних неурядових організацій і транснаціональних корпорацій).

У поглядах дослідників на проблему періодизації розвитку міжнародного права наявні значні розбіжності. Існує як мінімум три точки зору щодо цього питання². Ми пропонуємо таку періодизацію історії міжнародного права:

- 1) античне міжнародне право (стародавні часи — V ст.);
- 2) феодалне (середньовічне) міжнародне право (V–XVII ст.);
- 3) буржуазне (класичне) міжнародне право (XVII–1945 р.);
- 4) сучасне міжнародне право (з 1945 р. по теперішній час).

В **античну епоху** міжнародне право мало яскраво виражений регіональний характер, оскільки тогочасні суспільні відносини були найбільш розвинені у певних регіонах земної кулі — Межиріччі (долини річок Тигру та Євфрату), Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Давньому Римі.

До нашого часу дійшли документи Тель-Амаранського листування (360 глиняних табличок) з інформацією про дипломатичну діяльність Єгипту XVI–XV ст. до н. е. Широко відомими є закони царя Хаммурапі (Вавилон, XVIII ст. до н. е.), положення яких створюють уявлення про практику міжнародних відносин у Вавилоні³.

¹ Серед науковців немає єдиної думки щодо питання про час та природу виникнення міжнародного права, проблеми його періодизації.

² Таку диференціацію можна пояснити різницею між підходами до періодизації. Див. докладніше: Encyclopedia of Public International Law.— Amsterdam, 1984. Vol. 7.— P. 126; Malanczuk P. Modern Introduction to International Law.— London and New York, 1997.— P. 10.

³ Для більшості держав Давнього Сходу вавилонська мова була дипломатичною мовою.

Розвиток торгівлі між давньогрецькими державами-полісами в VI–IV ст. до н. е. сприяв швидкому розвитку посольського й консульського права. З'являється така звичайна норма міжнародного права, як надання гостинності («проксенія»). Чужоземця, що прибув у давньогрецьке місто, оберігали й надавали йому необхідну допомогу. Проксен у Давній Греції — це свого роду консул, що відає справами іноземців.

Грецькі дипломати⁴ вели переговори з широкого кола питань (про укладання військово-політичних союзів, про правила війни, про статус іноземців тощо). Тексти договорів фіксувалися на пергаментних або шкіряних сувоях мовою, прийнятною для сторін.

Давньоримські юристи ввели у правовий лексикон поняття «право народів» (*jus gentium*), котре протягом тривалого часу у міжнародно-правовій доктрині використовувалося як еквівалент терміна «міжнародне право». Це поняття стосувалося як норм, що регулювали міждержавні відносини Давнього Риму, так і норм, що визначали порядок відносин римлян з іноземними громадянами.

Дипломатичне право набуло подальшого розвитку у Давньому Римі. На початковому етапі дипломатичні відносини цієї держави із сусідами здійснювалися особливою жрецькою колегією феціалів⁵. Пізніше функції послів стали виконувати світські особи — легати, обрані зі складу римського сенату. Римські послы забезпечувалися вірчими грамотами й одержували інструкції, яких слід було суворо дотримуватися. До іноземних послів, які перебували на території Давнього Риму, застосовувався режим недоторканності.

Із розвитком торговельних відносин із сусідами за іноземними купцями почала визнаватися певна правоздатність і з'явилося поняття «гостинність». «Гості» отримали право укладати торговельні угоди, але не самі, а за посередництвом римських громадян — своїх заступників. Згодом, коли Рим перетворився на центр світової торгівлі й «столицю світу», його стали активно відвідувати іноземці. У зв'язку із цим іноземцям слід було надати майнові права. Для осіб, що не мали римського громадянства — peregriniv, чимало яких постійно проживало

⁴ Слово «дипломат», «дипломатія» походить від грецького «diploma» — «подвоюю». «Diploma» — подвійні воскові дощечки, які видавалися для підтвердження офіційного статусу посла.

⁵ Феціали (лат. *feciales*) — жерці, які освячували певними релігійними обрядами та церемоніями початок воєнних дій і укладання мирних угод.

на території Римської держави, було створено спеціальний орган управління — *preator peregrinus*. В едиктах, які видавалися цим органом, містилися норми, що регулювали відносини римлян із перегринами й відносини перегринів між собою.

У Давньому Римі і далі розвивалися інститути війни й миру. Зокрема, римляни декларували принцип «воюють зброєю, а не отрутою», однак це не заважало римським легіонерам знищувати вцілент захоплені міста, вбивати беззбройних і перетворювати мирних жителів на рабів.

Таким чином, уже в античну епоху стали формуватися норми й інститути міжнародного права, що знайшли вираження у міжнародних звичаях і міжнародних договорах. Однак міжнародне право не було глобальним, а мало яскраво виражений регіональний характер.

У добу **Середньовіччя** міжнародне право також не набуло глобального значення. На його розвиток вплинули сильні політико-економічні центри: Візантія, Київська Русь, Західна Європа, Арабський Схід, Індія та Китай.

Київська Русь у період з IX по XIII ст. була однією із найрозвиненіших держав світу. Вона підтримувала активні торгово-економічні й політичні зв'язки не тільки з Візантією, але і з багатьма іншими державами. Відомі міжнародні договори, укладені київським князем Олегом із візантійськими імператорами Олександром і Костянтином (907 і 911 р.), князем Ігорем з імператором Романом (944 р.), князем Святославом з імператором Іоанном Цимисхієм (971 р.).

Специфіка феодальних політичних та економічних відносин визначала особливості міжнародного права цього періоду, коли основою держави була феодальна (приватна) власність на землю. Монарх при цьому був головним феодалом у своїй державі, у васальній залежності від нього перебували інші феодали, причому васали були власниками землі в межах своїх територій. Такі обставини зумовили той факт, що приватноправові відносини тісно перепліталися з публічно-правовими, а це, у свою чергу, не завжди давало змогу відрізнити приватні договори від власне міжнародних. Суб'єктами договірних права виступали як держави, так і феодали. З розвитком торгівлі й зростання ролі міст все частіше міста, які отримали «вільну» від феодала, самостійно укладали договори. Активну договірну практику мав Святіший Престол — Ватикан. Римські папи найчастіше виступали гарантами при укладанні договорів між християнськими монархами. У добу Середньовіччя

було введено певні обмеження щодо засобів і методів ведення війни. Київська Русь, наприклад, виступила ініціатором звичаю не починати війну без оголошення («іду на ви»); не дозволялися бойові дії у свята й певні дні тижня; церкви надавали притулок; у 1139 р. було заборонено використовувати на війні арбалети й луки. Проте більшість законів і звичаїв війни мало вкрай жорстокий і нелюдський характер, а власне війни вважалися законним засобом вирішення міжнародних спорів. У період абсолютизму з'явилися норми, які регулювали відносини нейтральних держав із сторонами, що воюють. У договорах почали закріплюватися норми про недоторканність мирних жителів під час війни й неспричинення збитку торгівлі.

Для обмеження розмаху воєн у Середні віки скликалися церковні та світські собори, у яких на початкових етапах брали участь представники вищого духовенства, а пізніше просвітники й державні діячі⁶. Ці міжнародні збори стали прообразом міжнародних колективних органів.

Розвиток торгівлі й мореплавання призвів до появи торговельних договорів, договорів про плавання по ріках, консульських угод. У XIV ст. було видано «Кодекс добрих звичаїв моря» («*Consolato del mare*») — звід законів і звичаїв, що склалися й діяли у прибережних країнах і портах Середземномор'я. У цю епоху почали формуватися такі інститути міжнародного морського права, як «відкрите море», «територіальне море», «історичні води».

У зазначений період продовжували розвиватися інститути дипломатичного права, норми якого спочатку мали звичайно-правовий характер, пізніше їх було закріплено в міжнародних договорах. Поступово виробилося положення, що посол представляє самого монарха, тому його недоторканність вважалася священною. Члени посольств хоч і звільнялися від митних процедур і сплати мит, однак інститут непідсудності послів на той час ще не сформувався.

Початком нового періоду розвитку міжнародного права вважається Вестфальський конгрес 1648 р. На цьому міжнародному форумі вперше на рівноправній основі зібралися представники багатьох європейських держав для вирішення питань, пов'язаних із закінченням Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Результатом роботи конгресу став Вестфальський трактат, котрий юридично затвердив територіальної зміни, які відбулися в Європі

⁶ Див.: Курс міжнародного права: в 7 т. — Т. 1. — / Отв. ред. тома Р. А. Мюллерсон, Г. И. Тункин. — М., 1989. — С. 49.

після закінчення війни. У трактаті визнавався суверенітет Швейцарії, Голландії та 355 німецьких князівств, було проголошено свободу плавання по Рейну для суден прибережних держав і скасовано мита, що стягувалися прибережними феодалами. Вестфальський конгрес поклав початок новому етапу розвитку міжнародних відносин і міжнародного права — багатосторонньому вирішенню міжнародних проблем на рівноправній світській основі. Це дало підставу вважати Вестфальський трактат «великим європейським або світовим статутом», який сформулював міжнародно-правові принципи, що діяли майже два наступні століття.

Протягом XVI–XVII ст. у Західній Європі відбувався перехід від феодалізму до капіталістичного способу виробництва. Міжнародне право переходить на новий етап розвитку, який отримав назву **буржуазне (класичне⁷) міжнародне право**.

Згаданий період характеризувався бурхливим розвитком промисловості й торгівлі, розширенням господарських зв'язків у світовому масштабі, цьому сприяли й великі географічні відкриття. Наріжним стає питання панування на морі. Голландія та Франція активно відстоювали принцип відкритого моря й свободи мореплавання в боротьбі з політикою Іспанії й Англії. До XVIII ст. цей принцип набув широкого визнання, затвердився інститут територіального моря (територіальних вод), ширина якого за усталеним звичаєм не повинна була перевищувати дальності гарматного пострілу, тобто 3 морських миль. Із функціонуванням торговельних договорів було скасовано дискримінаційні звичаї щодо іноземців і надано їм право звернення за захистом до суду країни перебування.

Значний вплив на розвиток класичного міжнародного права справила Велика французька революція. У Декларації прав людини та громадянина 1789 р., Конституціях 1791 і 1793 років, а також у Декларації прав народів, проект якої був представлений абатом Грегуаром, було проголошено нові правові принципи й інститути, що мали й міжнародно-правове значення. Так, уперше проголошувалися принципи народного суверенітету; неутручання й суверенної рівності держав; заборони несправедливих воєн; міжнародного співробітництва тощо. Щодо законів і звичаїв ведення війни затверджується новий принцип — війни ведуться тільки між арміями й не повинні заподіювати шкоди мирному населенню. Було введено розподіл

⁷ Таку назву згаданий період отримав у зв'язку з думкою буржуазних вчених-юристів, котрі вважали, що міжнародне право досягло найвищого розквіту.

населення під час війни на комбатантів⁸ і некомбатантів. При цьому встановлювалося, що тільки «комбатант має привілейоване право бути вбитим на війні». Окупація під час війни розглядалася як тимчасова воєнна операція, що не дає юридичних прав на окуповану територію.

Важливою подією в розвитку дипломатичного права й міжнародного права взагалі став Віденський конгрес 1815 р. На ньому було прийнято Віденський регламент про єдині класи дипломатичних агентів (перший багатосторонній договір у цій галузі), Загальні принципи режиму річок (установили свободу судноплавства по європейських річках), Декларація про знищення торгівлі неграми, а також було визнано постійний нейтралітет Швейцарії. Одним із основних завдань Віденського конгресу стало підведення юридичного підсумку наполеонівським війнам. Для протидії подібним явищам і проникнення «духу революції» на конгресі було створений Священний Союз (Росії, Австрії й Пруссії), що, однак, не усунуло загрозу війни.

У 1853 р. почалася Кримська (Східна) війна, яка завершилася поразкою Росії у 1856 р. Скликаний після її закінчення Паризький конгрес (1856 р.) «виявився вихідним пунктом нового періоду європейських міжнародних відносин». У документах конгресу Чорне море було оголошено нейтралізованим, також проголошувалася демілітаризація Аландських островів у Балтійському морі. Спеціальний розділ було присвячено режиму судноплавства Чорноморськими протоками. Він передбачав міжнародну регламентацію цього питання й неприпустимість проходу протоками військових кораблів всіх держав у мирний час. Регламентувався також і режим судноплавства по Дунаю. Однак найбільш істотний внесок Паризького конгресу у розвиток міжнародного морського права полягав у забороні каперства⁹ й «кабінетної блокади» (блокада, щоб бути обов'язковою, повинна бути дійсною), закріпленні принципу «прапор покриває вантаж», що захищає інтереси нейтральних держав тощо.

Наступним важливим етапом на шляху розвитку буржуазного міжнародного права став Берлінський конгрес 1878 р. У Берліні було юридично підтверджено право народів на

⁸ *Комбатант* (фр. *combattant*) — у міжнародному праві особи, що входять до складу збройних сил сторін, які воюють, та беруть безпосередню участь у військових діях, на відміну від некомбатантів.

⁹ *Каперство* (від гол. *kapen* — хапати, захоплювати) — захоплення (з відома свого уряду) суднами, які належать приватним особам, комерційних суден ворога або суден нейтральних держав, які перевозять вантажі на користь країни, яка є стороною збройного конфлікту.

державне самовизначення й надано незалежність Болгарії, Сербії та Чорногорії. Однак балканське питання й пов'язані з ним протиріччя не були вирішені повністю, що зіграло свою трагічну роль у розв'язанні Першої світової війни.

Прологом до першої війни світового масштабу став ряд «малих» воєн: іспано-американської 1898 р., англо-бурської 1892–1902 рр., російсько-японської 1904–1905 рр. У зв'язку із цим виникла необхідність кодифікації законів і звичаїв війни. У 1899 р. з ініціативи Росії відбулась Гаазька конференція миру, у роботі якої взяло участь 26 держав. Офіційною метою конференції було забезпечення миру й обмеження озброєнь. Гострі протиріччя в міжнародних відносинах цього періоду позначилися й на підсумках конференції. Її результатом стали три конвенції: «Про мирне вирішення спорів», «Про закони і звичаї сухопутної війни» і «Про застосування Женевської конвенції про поранених і хворих у морській війні», а також три декларації про обмеження воєнних дій. Утім, вирішення проблеми роззброєння було відкладено до кращих часів.

У 1907 р. відбулась II Гаазька конференція миру, на якій були представлені вже 44 держави. Конференція, підтвердивши цілі й завдання, сформульовані у 1899 р., прийняла десять нових конвенцій, які стосувалися спеціальних питань права морської війни та нейтралітету. Були також висловлені пропозиції щодо скликання III конференції миру. Регулювання питань, пов'язаних із морською війною, продовжилось на Лондонській конференції 1909 р. Однак прийняті на ній протоколи не були ратифіковані й не набули чинності. Перша світова війна перешкодила скликанню III Гаазької конференції миру.

Трагедії Першої світової війни (1914–1918 рр.) зумовили необхідність створити політичну міжурядову організацію, яка б могла запобігти подібним міжнародним зіткненням у майбутньому. У результаті в 1920 р. було створено Лігу Націй. У Статуті цієї міжнародної організації було закріплено положення про те, що «для розвитку співробітництва між народами й для гарантії миру та безпеки важливо прийняти деякі зобов'язання не вдаватися до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, засновані на справедливості й честі, суворо додержуватися приписів міжнародного права, визнаних відтепер чинним правилом поведінки урядів, установити панування справедливості й сумлінно дотримуватися всіх зобов'язань, які накладаються Договорами, у взаємних відносинах організованих народів...»¹⁰. Отже, було проголошено шляхетні цілі, досягти які через певні причини, на жаль, не вдалося.

¹⁰ Версальський мирний договір / Под ред. Ю. В. Ключникова, А. М. Сабанина, 1925.— С. 7.

У процесі переходу від буржуазного (класичного) до сучасного міжнародного права втратило винятково європейський характер, стаючи все більш універсальним. Про це свідчить стійка тенденція до створення всесвітніх організацій. Першим досвідом, як зазначалося, було створення Ліги Націй, що об'єднала не тільки європейські держави. Зусиллями держав-переможниць Другої світової війни в 1945 р. було створено нову універсальну політичну організацію — Організацію Об'єднаних Націй, основною метою якої стала підтримка миру й безпеки на планеті.

Особливістю сучасного етапу розвитку міжнародного права є закріплення демократичних міжнародно-правових принципів і норм: повага до суверенітету держав і визнання їхньої рівноправності, невтручання у внутрішні справи держав, заборона використання сили або погрози силою, мирне вирішення спорів тощо. Подібних принципів попереднє міжнародне право не знало.

Сумний досвід масового антигуманізму в роки Другої світової війни загострив проблему забезпечення захисту прав людини й основних свобод. Із метою вирішення цієї проблеми було прийнято низку міжнародно-правових актів (наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про попередження злочину геноциду й покарання за нього 1948 р., Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод 1950 р. тощо). Так закладався фундамент нової галузі міжнародного права — захисту прав людини й основних свобод.

Проблема поваги прав індивіда тісно пов'язана з питанням про можливість народу самостійно існувати й розвиватися в рамках культурної, етнічної або державної автономії. На XV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1960 р. після прийняття Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, набуває подальшого розвитку принцип самовизначення народів.

Переломним етапом періоду «холодної війни» стало об'єднання у 1973 р. у рамках Ради з безпеки й співробітництва в Європі (НБСЕ) двох різних за політичними установками блоків держав. Епоха вибухонебезпечної стабільності, яка могла мати непередбачувані наслідки для всієї світової системи¹¹, скінчилась. У Заключних рекомендаціях, прийнятих 8 червня 1973 р., держави домовилися, що Рада буде проводитися «поза військовими союзами», а рішення прийматимуться «на основі консенсусу».

¹¹ Таку назву цей період отримав у роботах В. П. Шатрова. Див.: Курс міжнародного права: В 7 т. Международно-правовые формы интеграционных процессов в современном мире / Отв. ред. Е. Т. Усенко.— М., 1993.— Т. 7.— С. 144.

У другій половині ХХ ст. спостерігалася стійка тенденція щодо підвищення ролі й значення регіональних органів та організацій. Регіональні організації, які з'явилися в період після Другої світової війни, (АСЕАН, Європейський Союз, НАТО, ОАД, Рада Європи, ОБСЄ тощо) грають все більш помітну роль у формуванні зовнішньої й внутрішньої політики держав. Показовим є досвід західноєвропейських держав (ЄС). Як відзначає професор І. І. Лукашук: «Право Співтовариства є складовою частиною внутрішніх правових систем держав-членів і безпосередньо зобов'язує суб'єктів внутрішнього права. В ім'я досягнення цілей Співтовариства держави погодилися на обмеження своїх суверенних повноважень, але лише у сфері дії Співтовариства»¹².

Таким чином, відбувся перехід до більш прогресивного, демократичного й гуманного міжнародного права, і «якщо раніше міжнародне право розглядалася як загроза державі, то нині в ньому вбачається одна з опор нової демократії»¹³.

1.3. Норми міжнародного права

Норма міжнародного права — це правило поведінки, створюване державами й іншими суб'єктами міжнародного права шляхом узгодження своїх позицій і визнається ними як юридично обов'язкове.

На відміну від класичної трьохелементної конструкції, міжнародно-правові норми здебільшого містять лише диспозицію. Санкції ж за порушення цих норм визначаються в окремих угодах або системю міжнародного права в цілому.

Як і в будь-якій юридичній нормі, у нормі міжнародного права змістом є права й обов'язки суб'єктів міжнародного права. Знаючи своє право, суб'єкт міжнародного права може обґрунтовано припускати можливу або належну поведінку іншого суб'єкта, яка полягає у виконанні обов'язку, що кореспондує відповідному праву. Тим самим відносини між суб'єктами міжнародного права набувають упорядкованого, передбачуваного характеру, а норми виконують регулятивну функцію.

Одна із відмінностей міжнародного права від внутрішньодержавного полягає у процедурі, способах і формах створення

міжнародно-правових норм. На міжнародній арені немає будь-яких законодавчих органів, які б розробляли та приймали норми міжнародного права. Цю роботу виконують власне суб'єкти міжнародного права у ході двосторонніх і багатосторонніх контактів. Єдиний спосіб, за допомогою якого створюються міжнародно-правові норми, — це узгодження позицій між суб'єктами міжнародного права щодо правила поведінки й надання ними цьому правилу поведінки юридично обов'язкового характеру. За формою норми міжнародного права — це загальні або спеціальні конвенції або міжнародний звичай.

Серед юристів-міжнародників немає єдиного підходу до проблеми класифікації норм міжнародного права. Найчастіше можна побачити таку класифікацію міжнародно-правових норм:

- 1) за сферою дії — **універсальні й локальні (регіональні)**;
- 2) за юридичною чинністю — **імперативні й диспозитивні**;
- 3) за функціями у системі — **матеріальні й процесуальні**;
- 4) за формою існування — **документально закріплені й такі, що існують без фіксації**;
- 5) залежно від форми вираження приписів — **зобов'язальні, заборонні й такі, що надають правочинність**.

Універсальні норми призначені для регулювання відносин між всіма суб'єктами міжнародного права й утворюють у сукупності загальне міжнародне право. Статут ООН може бути яскравим прикладом універсальних норм. **Локальні**, або регіональні, норми (іноді їх також називають **партикулярними**) регулюють відносини між двома або декількома суб'єктами міжнародного права, які не обов'язково повинні розташовуватися в одному регіоні Землі.

Імперативні норми міжнародного права (*jus cogens*) — це такі правила поведінки, відхилення від яких неприпустиме, і які можуть бути змінені тільки наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер (ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.). Іншими словами, це норми, що мають вищу імперативну чинність, а звідси особливий спосіб їх зміни — прийняття нової імперативної норми. Прикладом імперативних норм є основні принципи міжнародного права. До числа імперативних також належать норми, що забороняють колоніалізм, геноцид, расову дискримінацію, апартеїд, Нюрнберзькі принципи.

Диспозитивні ж норми допускають відступ за взаємною згодою суб'єктів міжнародного права, при цьому завдавати шкоду правам і законним інтересам третіх держав заборонено.

¹² Лукашук І. І. Конституции государств и международное право. — М., 1998. — С. 85.

¹³ Dugard J. International Law and the South African Constitution // European Journal of International Law. — 1997. — No. 1. — P. 77.

Після досягнення зазначеної угоди такі норми стають настільки ж обов'язковими для виконання суб'єктами міжнародного права, як і імперативні. До диспозитивних норм належать, наприклад, такі норми міжнародного морського права, як делімітація виняткових економічних зон і континентального шельфу між протилежними або прилеглими прибережними державами, про прилеглу зону тощо.

Матеріальні норми регулюють міжнародні відносини, що виникають з метою досягнення певних благ. Процесуальні норми покликані створити найсприятливіші умови для реалізації приписів матеріальних норм у різних аспектах правової діяльності суб'єктів міжнародного права. Основне завдання **процесуальних норм** — це вироблення юридичної технології застосування матеріальних норм з метою досягнення максимального результату з мінімальними витратами. Прикладом міжнародних процесуальних норм можуть служити багато положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., які стосуються порядку створення, дії та припинення міжнародних договірних норм.

Зобов'язальні норми покладають на суб'єкта міжнародного права обов'язок зробити зазначені дії. Так, на підставі Договору про космос 1967 р. держави зобов'язані надавати допомогу космонавтам у випадку аварії. **Заборонні** норми покладають на суб'єкта обов'язок утримуватися від здійснення неправомірних дій. Гаазька конвенція про закони й звичаї сухопутної війни 1907 р. установила заборону на бомбардування й атаки будь-якими способами незахищених міст, селищ, будинків і споруд. Нарешті, **норми, які надають правочинність** містять правила поведінки позитивного характеру, іншими словами надають суб'єктам міжнародного права певні права (можливості). Такою нормою є визнання за державами права рівного й вільного використання відкритого моря й повітряного простору над ними.

1.4. Джерела міжнародного права

Аналізуючи поняття «джерела міжнародного права», необхідно звернутися до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, що містить перелік джерел міжнародного права, застосовуваних Судом при вирішенні спорів, переданих йому на розгляд державами. До них належать:

а) міжнародні конвенції як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, виразно визнані державами, що спорять;

б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;

в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

г) судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм.

Загальні міжнародні конвенції (договори) — це угоди, які стосуються кодифікації й прогресивного розвитку міжнародного права, або такі, об'єкт і цілі яких становлять інтерес для міжнародного співтовариства в цілому. До їх числа належать конвенції й договори щодо забезпечення миру й безпеки, а також ті, які кодифікують міжнародне право, наприклад, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., Конвенція ООН щодо морського права 1982 р. Загальні міжнародні угоди відкриті для загальної участі.

Міжнародним звичаєм визнається таке правило поведінки суб'єктів міжнародного права, що з'явилося як результат частоті повторюваності однотипних дій і визнання за ними норми права. Появі міжнародного звичаю передують узвичаєння, тобто певна повторюваність однорідних дій. Як відзначає український юрист-міжнародник О. О. Мережко: «Головною особливістю узвичаєння є відсутність *opinio juris*, тобто сприйняття даного правила поведінки як юридично обов'язкового. При цьому узвичаєння часто має менш загальний, ніж звичайно характер і є наче технічним правилом, що сприяє впорядкуванню окремих моментів...»¹⁴. Отже, щоб узвичаєність переросла у міжнародний звичай необхідне визнання за ним з боку більшості суб'єктів міжнародного права якості правової норми — ***opinio juris***. Процес формування звичаєвих норм складний і неоднозначний. Часто в міжнародній практиці поява звичаєвих норм передувала розробці договірних норм. Після фіксації міжнародного звичаю в договірній нормі він продовжує діяти для держав і інших суб'єктів міжнародного права, що не беруть участі у договорі.

Однак можуть мати місце випадки, коли спочатку розробляється договірна норма, що згодом переростає в міжнародний звичай. Так, спочатку з'явилася договірна норма про неприпустимість національного присвоєння космічного простору,

¹⁴ Мережко А. А. *Lex Mercatoria: теорія і принципи транснаціонального торгового права.* — К., 1999. — С. 33.

включаючи Місяць та інші небесні тіла (ст. 2 Договору про принципи діяльності держав щодо дослідження й використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.), а потім на її основі сформувався аналогічний міжнародний звичай. Звичаєві норми мають таку ж юридичну чинність, що й договірні.

Міжнародний звичай не має формальної фіксації. Тому процес кваліфікації того або іншого правила поведінки як звичаєва норма міжнародного права здійснюється за допомогою допоміжних засобів, наприклад, рішень міжнародних судових і арбітражних органів, актів міжнародних організацій, доктрин фахівців у галузі публічного права.

Існує кілька підходів до тлумачення терміна «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями»¹⁵. На нашу думку, загальні принципи права — це загальні як для міжнародного права, так і національних систем права юридичні принципи. Наприклад, рівний над рівним права не має; ніхто не може бути суддею у власній справі й ін. Зазначені загальні принципи в основному є правилами застосування юридичних норм у будь-якій системі права. Практика Міжнародного Суду ООН не знає випадків, коли б цей орган обґрунтовував прийняті рішення загальними принципами права. Звичайно, головний судовий орган ООН застосовував загальні принципи права у своїй діяльності, але при цьому у його рішеннях не було формулювань щодо використання саме загальних принципів права.

Відповідно до п. «d» ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН рішення цього судового органу, як і інших міжнародних судових і арбітражних органів, можуть використовуватися як допоміжні засоби для визначення правових норм. Часто держави, передаючи спір на розгляд Міжнародного Суду ООН, просять установити наявність звичаєвої норми міжнародного права, що діє відносно сторін спору, оскільки одна з них вважає, що такої норми немає, а інша — що має місце її порушення протилежною стороною¹⁶. Міжнародний Суд ООН при розгляді спорів між державами не просто визначав існування звичаєвої норми, але й формулював її. Найчастіше тут наводиться

¹⁵ Що стосується «цивілізованих націй» — це застаріле формулювання, запозичене зі Статуту Постійної Палати Міжнародного Правосуддя (постійного судового органу, який діяв у період існування Ліги Націй), яке в сучасних умовах втратило своє значення у зв'язку з визнанням суверенної рівності усіх держав.

¹⁶ Див.: Справа про надання притулку / *Shaw M. N. International Law.*— Cambridge, 1991. P.— 78.

приклад із практики Міжнародного Суду ООН щодо англо-норвезького спору про рибальство 1951 р. У своєму рішенні по цій справі Міжнародний Суд визнав наявність звичаєвої норми про використання прямих вихідних ліній для виміру ширини територіальних вод і спеціальних зон і сформулював критерії використання таких ліній¹⁷.

У розвитку міжнародного права величезну роль відіграють наукові праці юристів-міжнародників. Раніше їх доктринальні погляди розглядалися як джерела міжнародного права. У наш час доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з міжнародного публічного права є допоміжними засобами для визначення й застосування правових норм. У статтях, монографіях, підручниках юристи-міжнародники тлумачать звичаєві й договірні норми міжнародного права (дають їм теоретичне обґрунтування), висвітлюють позиції держав щодо тих або інших міжнародно-правових питань. Держави, які передають спір на розгляд міжнародних судових і арбітражних органів, часто посилаються на думку авторитетних фахівців у галузі міжнародного права з метою підтримки своєї позиції у спорі.

Слід зазначити, що перелік допоміжних засобів визначення звичайних норм міжнародного права, поданий у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, не є вичерпним. Сюди можна віднести також законодавчі й інші нормативні акти держав, їх односторонні заяви в ООН та інших міжнародних організаціях, а також на міжнародних конференціях, рішення національних судів.

Починаючи із 60-х рр. ХХ ст., особлива увага стала приділятися резолюціям міжнародних організацій. Так, 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам», норми якої згодом набули загальнообов'язкової юридичної чинності. Отже, такі документи мають велике значення у справі кодифікації й прогресивного розвитку міжнародного права.

Останнім часом широкого поширення набула концепція розподілу міжнародного права на «тверде право» (*hard law*) і «м'яке право» (*soft law*). До першого належать норми, що містяться у міжнародних договорах і звичаях. До другого, на думку українського юриста-міжнародника В. В. Мицика, можна віднести: «...інституціональні, рекомендаційні неправові норми, котрі містяться в документах міжнародних міжурядових організацій,

¹⁷ Див.: *International Court of Justice (ICJ). Reports of judgments, advisory opinions and orders, 1951. P.— 141–142.*

положення яких можуть мати обов'язковий політичний, але не юридичний характер»¹⁸. Він вважає, що такі норми виконують надзвичайно важливу допоміжну роль у встановленні або визначенні opinio juris звичаєвих і підготовки, а також розробки договірних міжнародно-правових норм.

1.5. Основні принципи міжнародного права

Основні принципи міжнародного права — це загальновизнані норми вищого порядку, що утворюють фундамент міжнародного права й покликані забезпечити стабільне та ефективне функціонування міжнародної системи.

Основними вони називаються тому, що є принципами загального міжнародного права й поширюються на всіх суб'єктів міжнародного права, на відміну від галузевих міжнародно-правових принципів. Загальновизнано, що основні принципи міжнародного права — це імперативні норми (*jus cogens*), тобто відхилення від них ані індивідуально, ані за згодою суб'єктів міжнародного права неприпустиме. Саме це забезпечує їх універсальний характер, а в остаточному підсумку — стабільність і ефективність функціонування міжнародної системи. Це означає, що будь-яке порушення основних принципів міжнародного права з боку будь-якого суб'єкта міжнародного права призводить до заподіяння серйозного збитку законним інтересам інших суб'єктів.

Найбільш усталеним вважається принцип *pacta sunt servanda* («договори повинні дотримуватися»). Він існував ще у Давньому Римі й застосовувався в основному в приватноправових відносинах. Однак згодом даний принцип став нормою міжнародного життя. Класичному міжнародному праву були відомі принципи рівності держав і невтручання у внутрішні справи. Французька революція проголошувала «невід'ємне право кожної нації — жити ізольовано, якщо їй це подобається, або з'єднатися з іншими націями, якщо вони того бажать, для загального добра...»¹⁹. Наприкінці XIX — початку XX ст. стали формуватися норми про застосування сили або погрози силою й зверненні до мирних засобів при вирішенні міжнародних

¹⁸ Мицик В. В. Концепція «м'якого права» (soft law) // Міжнародне право. Основи теорії / За ред. В. Г. Буткевича. — К., 2002. — С. 182.

¹⁹ Ключников Ю. В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. — М., 1925. — Ч. 1. — С. 21.

спорів. На Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. було зроблено спробу обмежити можливості застосування сили при вирішенні міжнародних спорів і визначити закони й звичаї ведення воєнних дій. Однак дані принципи отримали офіційне міжнародно-правове визнання лише в середині XX ст. із прийняттям Статуту ООН.

У преамбулі, ст. 1 і 2 Статуту ООН було закріплено:

1. Принцип незастосування сили або погрози силою.
2. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів.
3. Принцип невтручання в справи, які за змістом входять у внутрішню компетенцію держави.
4. Обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Уставу ООН.
5. Принцип рівноправності й самовизначення народів.
6. Принцип суверенної рівності держав.
7. Принцип сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН.

Тлумачення основних принципів подається у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятій на XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1970 р. У Гельсінському Заключному акті Наради щодо безпеки й співробітництва в Європі, підписаному Урядами 33 європейських і двох північноамериканських держав 1 серпня 1975 р., міститься Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах. Цей перелік складається уже з десяти принципів міжнародного права (ст. 2 Уставу ООН містила сім принципів). Додано принципи: непорушності кордонів, територіальної цілісності держав, поваги до прав людини та її основних свобод. Цей перелік основних принципів міжнародного права не є вичерпним. Нині триває процес закріплення принципу екологічної безпеки.

Варто зазначити, що у Декларації 1970 р. підкреслюється, що при тлумаченні й застосуванні основних принципів міжнародного права необхідно враховувати два моменти: їх **взаємопов'язаний** і **взаємозалежний** характер. Іншими словами, неприпустимо виривати із загального контексту будь-який із основних принципів міжнародного права й зводити його в абсолют на шкоду іншим принципам.

При всьому взаємозв'язку й взаємозалежності спостерігається деяка ієрархічність у системі основних принципів міжнародного права. Йдеться не про формально-юридичний характер

такої підпорядкованості, а про ціннісну ієрархію. Слід звернути увагу на принцип незастосування сили або погрози силою, що служить свого роду гарантією існування людської цивілізації.

1.6. Співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права

У сучасному міжнародному праві проблема співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права має особливе значення. Міжнародне право сьогодні «впливає на повсякденне життя людей, і чим більше розвинена країна, тим з більшою ймовірністю люди виявлять себе підлеглими міжнародному праву незліченними способами»²⁰. Ця теза повністю підтверджується європейськими інтеграційними процесами. З іншого боку, деякі вчені скептично ставляться до міжнародного права, вважаючи, що існує тільки одна ефективно діюча система права — це внутрішньодержавне право²¹. Такий підхід не є новим для теорії міжнародного права. Багато років юристи-міжнародники намагаються відповісти на запитання про співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права.

У доктрині міжнародного права існують три концепції співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права: одна *дуалістична* й дві *моністичних*. Прихильник дуалістичного напрямку, німецький учений Г. Тріпель, підкреслював: «Міжнародне й внутрішньодержавне право суть не лише різні галузі права, але й різні правопорядки. Це два кола, які не більше ніж стикаються й ніколи не перетинаються»²². Представники моністичних концепцій виходять із визнання єдності обох систем права. Моністичний напрям міжнародно-правової думки ділиться на дві галузі: 1) концепцію примата (верховенства) внутрішньодержавного права і 2) концепцію примата міжнародного права.

Теоретичною основою першої концепції є висновок Гегеля про те, що держава — це «абсолютна влада на землі». Тому вона правочинна за власною волею створювати й змінювати не

тільки норми внутрішньодержавного права, але й норми «зовнішньодержавного» права, тобто міжнародного права. Продовжуючи цю думку, один із яскравих представників цього напрямку А. Цорн стверджував, що міжнародне право юридично є правом лише тоді, коли воно є правом державним²³.

Концепція примата міжнародного права була закріплена у роботах австрійського вченого Г. Кельзена, котрий вважав, що співвідношення між міжнародним правопорядком і національними правопорядками «нагадує співвідношення національного правопорядку й внутрішніх норм корпорації»²⁴.

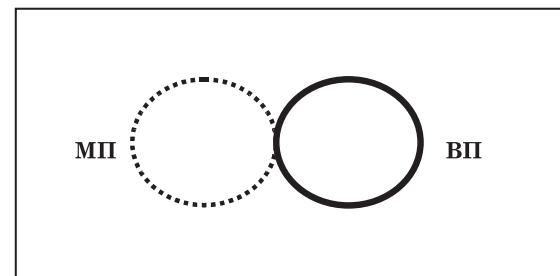

Рис. 1. Дуалістична концепція співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права

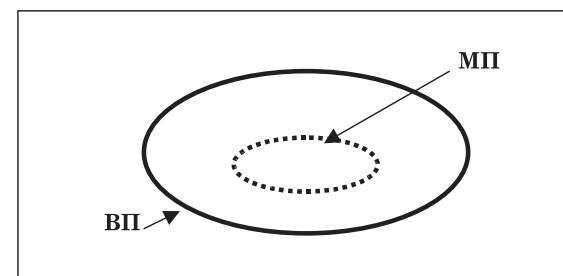

Рис. 2. Концепція примата внутрішньодержавного права над міжнародним правом

²⁰ Jennings R. Universal International Law in a Multicultural World // Liber Amicorum for Lord Wilberforce.— Oxford, 1987.— P. 39.

²¹ D'Amato A. (ed.) International Law Antology.— Anderson Publishing Co., 1994.— P. 400–401.

²² Triepel H. Völkerrecht und Landesrecht.— Leipzig, 1899.— S. 111.

²³ Див.: Курс международного права: В 7-ми т. / Отв. ред. тома Р. А. Мюллерсон, Г. И. Тункин.— Т 1.— М., 1989.— С. 273.

²⁴ Kelsen H. General Theory of Law and State.— Cambridge, 1945.— P. 349.

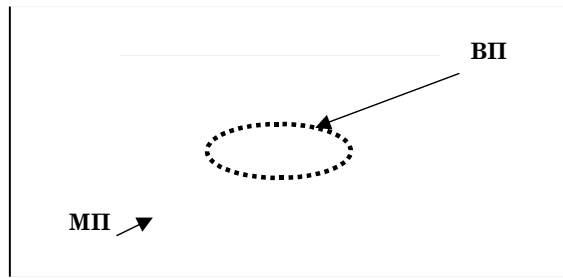

Рис. 3. Концепція примата міжнародного права над внутрішньодержавним правом

Насправді ж міжнародне право й внутрішньодержавне право — це дві самостійні системи права, що перебувають у взаємозв'язку й взаємодії. Об'єктивно не існує примата однієї системи права над іншою, оскільки вони регулюють різні види соціальних відносин. Однак у зв'язку з тим, що норми міжнародного права мають на меті забезпечити загальний мир і безпеку, захистити права й основні свободи людини, сприяти плідному співробітництву держав у різних галузях, тобто закріплюють і забезпечують досягнення вищих цінностей людства, держави можуть у своєму конституційному й поточному законодавстві проголосити визнання верховенства норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права. Наша держава 16 липня 1990 р. у Декларації про державний суверенітет України урочисто проголосила, що «визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (Розділ X. «Міжнародні відносини»). Тим самим у першому конституційному акті незалежної України було визнано концепцію примата міжнародного права. Це зумовлено не об'єктивно властивим верховенством системи міжнародного права над внутрішньодержавним, а з метою свідомого об'єднання потенціалу двох систем права у справі досягнення й охорони вищих цінностей людської цивілізації.

Розділ 2. Суб'єкти міжнародного права

2.1. Поняття й види суб'єктів міжнародного права

Суб'єкти міжнародного права — це учасники міжнародних відносин, урегульованих нормами міжнародного права, які мають юридичну незалежність і здатність самостійно здійснювати права й обов'язки, установлені цими нормами.

На відміну від внутрішньодержавного права, для суб'єктів міжнародного права характерне органічне поєднання *правоздатності* й *дієздатності*, що разом утворює поняття «*правосуб'єктність*». Обмежено дієздатних або недієздатних суб'єктів сучасне міжнародне право не знає.

У міжнародному праві прийнято розрізняти основних і похідних суб'єктів.

До першої групи належать держави й народи, що реалізують право на самовизначення (борються за незалежність). Їх поява на міжнародній арені — об'єктивна реальність природничо-історичного процесу розвитку. Це й пояснює належність держав і народів, що борються за незалежність, до групи первинних суб'єктів міжнародного права. Ці суб'єкти мають всі елементи міжнародної правосуб'єктності.

Похідні суб'єкти міжнародного права створюються на основі волевиявлення первинних. Обсяг прав і обов'язків похідних суб'єктів залежить від цілей і намірів їх творців, що, як правило, закріплюється в міжнародному договорі, який є установчим документом похідного суб'єкта. До цієї групи суб'єктів міжнародного права належать міжурядові організації (ООН, ЮНЕСКО, НАТО й ін.) і державоподібні утворення (у минулому таким статусом були наділені вільні міста Венеція, Гамбург, Данциг та ін.). У наш час лише Ватикан може бути віднесений до категорії державоподібних утворень.

Що стосується чотирьох вказаних видів суб'єктів міжнародного права, їх правосуб'єктність є загальноновизнаною. У юридичній літературі ведуться дискусії щодо міжнародної правосуб'єктності індивідів (фізичних осіб) і міжнародних неурядових організацій (МНПО)²⁵. Довгий час у радянській правовій літературі домінувала думка про те, що індивіди, як і МНУО, є суб'єктами внутрішньодержавного права відповідної країни (перебувають

²⁵ Як уже зазначалося, також тривають дискусії про міжнародну правосуб'єктність транснаціональних корпорацій (ТНК).

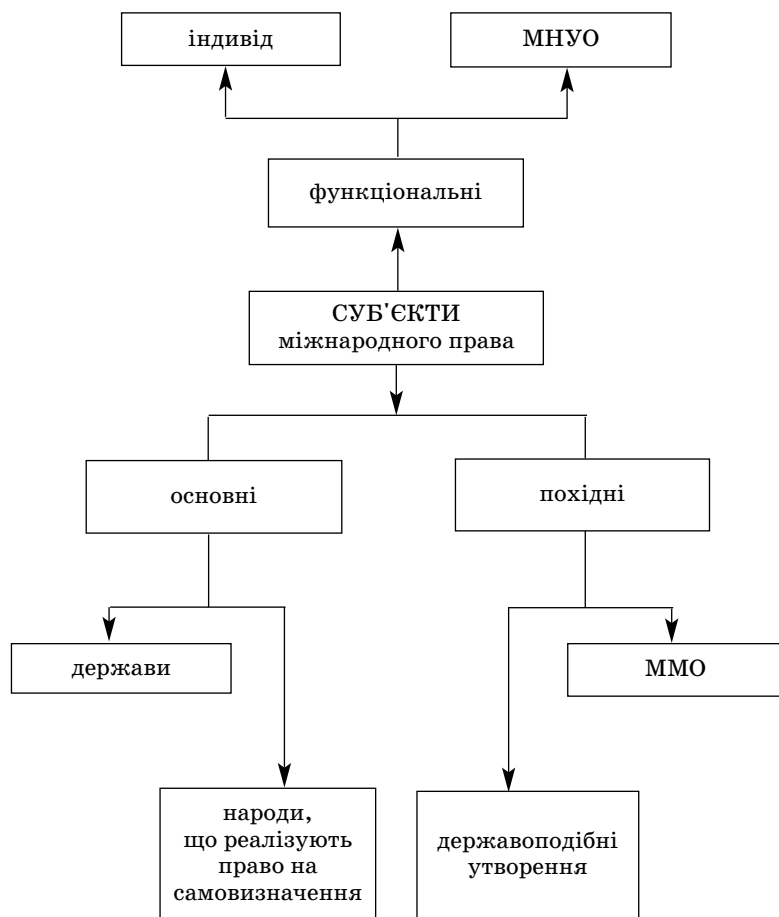

Рис. 4. Класифікація суб'єктів міжнародного права

під юрисдикцією відповідної держави) і володіти міжнародною правосуб'єктністю не можуть. Однак в останні десятиліття все більшого поширення набуває інша точка зору, відповідно до якої існують певні міжнародні договори, наприклад, у галузі захисту прав людини й гуманітарного права, які наділяють індивідів правами самостійно звертатися до органів ООН або регіональних організацій з метою захисту порушених прав (Факультативний протокол № 1 до Міжнародного пакту про цивільні й політичні права 1966 р., Європейська конвенція про захист прав людини

й основних свобод 1950 р.), або такі угоди, що накладають відповідальність безпосередньо на фізичних осіб за міжнародні злочини (Статут Міжнародного Військового Трибуналу 1945 р.). Теза про наявність міжнародної правосуб'єктності в індивіда отримала підтвердження у тексті Статуту Міжнародного кримінального суду (Рим, 1998 р.). Фізичну особу, яка скоїла міжнародний злочин, може бути засуджено Міжнародним кримінальним судом. Виходячи з тексту ст. 1 Римського Статуту, Суд «...є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію стосовно осіб, відповідальних за найбільш серйозні злочини...»²⁶. Іншими словами, індивіди стають учасниками міжнародних відносин, урегульованих нормами права, тобто суб'єктами міжнародного права. Це ж стосується і МНУО, причому міжнародна правосуб'єктність як і індивідів, так і МНУО, обмежена правозастосовною сферою. Правотворчими функціями на міжнародній арені володіють лише загальновизнані суб'єкти міжнародного права.

Держава — основний суб'єкт міжнародного права

Серед первинних і похідних суб'єктів міжнародного права найбільш вагому роль у міжнародних відносинах відіграють держави. По-перше, тому що внаслідок властивого їм суверенітету над ними немає жодної організації політичної влади, і вони на рівних юридичних засадах вступають у взаємини одна з одною. Саме держави в переважній більшості випадків є і творцями, і гарантами норм міжнародного права, що регулюють ці відносини. По-друге, держави мають універсальну правоздатність, яка не обмежується предметом правового регулювання й часом, що відрізняє держави від інших суб'єктів міжнародного права.

В основі міжнародної правосуб'єктності держав лежить властива їм особлива політико-правова якість — **суверенітет** (верховенство на своїй території й незалежність у міжнародних відносинах). Ця властивість визначає характер прав і обов'язків держав як суб'єктів міжнародного права.

Ст. 5 Конституції України проголошує: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Із принципу народного суверенітету безпосередньо впливають принципи невторчання й рівності.

Повний суверенітет властивий будь-якій державі з моменту її виникнення. Будучи суверенним утворенням, держава ipso facto (у чинність факту свого існування) є суб'єктом міжнародного

²⁶ Цит. за: Фисенко І. В. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве.— Минск, 2000.— С. 231.

права. При цьому міжнародна правоздатність держави не залежить від волевиявлення інших учасників міжнародних відносин.

У різні періоди історії на міжнародній арені з'являлися держави, у той чи інший спосіб об'єднані одна з одною. Йдеться про різні за формою устрою прості (унітарні) й складні (союзні) держави.

Унітарні держави (Україна, Албанія, Угорщина, Італія, Франція, Чилі, Японія й ін.) беруть участь у міжнародних відносинах як єдине політико-правове утворення. Права й обов'язки суб'єкта міжнародного права реалізуються вищими органами законодавчої, виконавчої й судової влади унітарної держави. Проблеми із міжнародною правосуб'єктністю адміністративно-територіальних одиниць унітарних держав, як правило, не виникає, оскільки вони нею не володіють.

Більш складне питання визначення правосуб'єктності адміністративно-територіальних одиниць союзних держав (конфедерації й федерації).

Конфедерація — це союз суверенних держав, що об'єднуються для досягнення певних цілей, зафіксованих в угоді про створення конфедерації. За своєю суттю конфедерація не є державою. Її члени продовжують залишатися самостійними державами. Історія довела переконливість тези про те, що загальні установи конфедерації, вищі від установ держав-членів, відрізняються слабкістю й наділені лише деякими повноваженнями й функціями. У конфедеративній державі міжнародною правосуб'єктністю наділялися як суверенні держави-члени конфедерації, так і конфедерація в цілому, якщо останнє закріплено в установчій угоді. Як правило, конфедерації — це нестійкі утворення, які згодом трансформуються або у федерації, або розпадаються на самостійні держави. На певному етапі свого розвитку конфедераціями були Німеччина, США, Швейцарія.

Другою категорією складної (союзної) держави є **федерація**, тобто державне утворення, що складається з республік, штатів, земель, кантонів і інших за найменуванням одиниць, що мають певну самостійність. Це виражається в наявності власних законодавчих, виконавчих і судових органів влади суб'єктів федерації, що володіють компетенцією в межах, визначених федеративною конституцією. Крім того, на території федерації діє система органів із загальнофедеральною компетенцією. Федерація, на відміну від конфедерації, не є союзом

держав через те, що складові частини федерації не є державами в міжнародно-правовому розумінні. Федеративна держава виступає в міжнародних відносинах як єдине ціле.

Конституція США 1787 р. визначила міжнародно-правовий статус першої в історії федеративної держави. Австрія, Бразилія, Канада, Мексика, Росія, Швейцарія — також типові приклади федерацій.

Міжнародна правосуб'єктність федеративних держав проблем не викликає. Більш складним є питання міжнародної правосуб'єктності суб'єктів федерації.

Розділ 10 ст. 1 Конституції США встановлює: «Жоден штат не може без згоди Конгресу... входити в угоди або укладати договори з іншим штатом або з іноземною державою...»²⁷.

Для більшості існуючих федерацій характерне аналогічне правове становище суб'єктів федеративних держав. Проте, у певних випадках, федерація надає деяку самостійність своїм адміністративно-територіальним одиницям. Відповідно до ст. 16 Федерального конституційного закону Австрії від 10 листопада 1920 р.: «У питаннях власного відання землі можуть укладати державні договори із прикордонними з Австрією державами або їх складовими частинами»²⁸. У розглянутому випадку, вони можуть укладати міжнародні угоди з певного кола питань (найчастіше соціально-економічного характеру) за згодою самої федерації. При цьому суб'єктом міжнародного права є федерація в цілому.

Міжнародна правосуб'єктність народів, що борються за незалежність (реалізують право на самовизначення)

Підставою міжнародної правосуб'єктності народу є його право на самовизначення. Становлення принципу рівності й самовизначення народів відбувалося в умовах завзятої боротьби народів різних регіонів світу проти колоніалізму й інших форм залежності. В Уставі ООН принцип рівності й самовизначення народів закріплено як загальновизнану норму міжнародного права. Одна із цілей ООН — розвиток дружніх відносин між державами «на основі поваги до принципу рівноправності й самовизначення народів» (п. 2 ст. 1). Подальшого розвитку принцип самовизначення народів набуває у Декларації про надання

²⁷ Конституции буржуазных государств / Сост. В. В. Маклаков. — М., 1982. — С. 25.

²⁸ Конституции государств Европейского Союза / Под общей редакцией Л. А. Окунькова. — М., 1999. — С. 23.

незалежності колоніальним країнам і народам, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1960 р. і Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Уставу ООН, 1970 р. У Декларації 1960 р. було проголошено право всіх народів на самовизначення, за яким «вони вільно встановлюють свій політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток». На держави покладається обов'язок поважати право народів на самовизначення.

Звичайно народи реалізують своє право на самовизначення під керівництвом національно-визвольних рухів, організацій і фронтів, які й висловлюють їх суверенну волю на міжнародній арені, а відносно самих народів здійснюють законодавчі й виконавчі функції. Боротьбу палестинського народу за державотворення очолює Організація Звільнення Палестини (ОЗП). У такий спосіб народи стають учасниками міжнародно-правових відносин, тобто суб'єктами міжнародного права. Після здобуття незалежності національно-визвольні рухи, організації й фронти, як правило, стаютьправлячими політичними партіями у своїх країнах.

На відміну від держав, які за чинним міжнародним правом не можуть застосовувати силу або погрозу силою, народи, що реалізують своє право на самовизначення, вправі застосовувати всі форми боротьби, у тому числі й збройну. Насамперед це стосується тих випадків, коли метрополія силоміць перешкоджає здійсненню права на самовизначення²⁹.

Як і держави, народи, що реалізують своє право на самовизначення, мають повну міжнародну правосуб'єктність і належать до первинних суб'єктів міжнародного права. Вони можуть встановлювати стосунки з державами й міжнародними організаціями, брати участь у роботі міжнародних конференцій, укладати двосторонні й багатосторонні міжнародні договори.

Необхідно підкреслити, що право на зовнішнє самовизначення мають лише ті народи, у яких немає своїх національних держав, наприклад, палестинці або курди.

За законодавством ряду держав специфічними правами користуються нечисленні *корінні народи* (кримські татари, ескімоси, саамі, ненці, ханти, мансі й ін.). Міжнародно-правовий статус корінних народів поки остаточно не визначено.

²⁹ Див.: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3103 (XVIII) від 1 грудня 1973 р.; ст. 6 Загальної декларації прав народів 1976 р.

Мартыненко А. П. Права народов в современном международном праве.— К., 1993.— С. 143.

Міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права

Роль і значення міжнародних міжурядових організацій у справі підтримки миру й безпеки, захисту прав людини й основних свобод, розвитку плідної співпраці між державами неухильно зростає. У доктрині міжнародного права дані організації загальноновизнано вважаються суб'єктами міжнародного права. Таке становище характерне й для власне міжнародного права, що підтверджується Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. (п. 4 ст. 2) і Віденською конвенцією про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. (ст. 3). Статус міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права підтверджений також у Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 р. «Про відшкодування збитку, понесеного на службі ООН».

Міжнародні організації створюються первинними суб'єктами міжнародного права на основі угоди між ними, тому належать до групи вторинних (похідних) суб'єктів міжнародного права. Дані угоди є установчими актами міжнародних організацій. У цих актах визначаються цілі й завдання організації, її організаційно-структурний порядок, і регулюються відносини організації з державами-членами. Такі акти найчастіше називаються *уставами (статутами)*.

На відміну від держави, міжнародні організації є специфічним суб'єктом міжнародного права. Так, вони не володіють суверенітетом і власною територією. Вступати в міжнародно-правові відносини міжнародна організація може лише в межах своєї компетенції, визначеній в її установчому документі — статуті. Відповідно до установчих актів міжнародних організацій держави-члени можуть мати свої представництва при них, а представництво організацій у зазначених державах — явище, яке трапляється нечасто. Спеціальна правоздатність міжнародних організацій полягає також у тому, що вони не можуть бути стороною в спорі, який розглядає Міжнародний Суд ООН. Відомо, що такою стороною може бути тільки держава.

За волевиявленням держав-членів, міжнародна організація може припинити своє існування як суб'єкт міжнародного права. Наприклад, Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) в 1991 р. була розформована і втратила свою міжнародну правосуб'єктність. У таких випадках можливі питання про правонаступництво

майна, фондів, деяких функцій. Однак даний інститут стосовно міжнародних організацій практично не розроблений.

Всі ці факти свідчать про те, що спеціальна правоздатність міжнародних організацій відрізняється від універсальної правоздатності головних суб'єктів міжнародного права — держав.

Міжнародна правосуб'єктність державоподібних утворень

Історії міжнародних відносин відомі деякі політико-територіальні утворення зі спеціальним міжнародно-правовим статусом, що визначався у міжнародному договорі. Оскільки такі договори надавали певні права й обов'язки цим утворенням, останні обґрунтовано вважаються суб'єктами міжнародного права. Суть їхньої міжнародної правосуб'єктності полягає в тому, що вони мають можливість самостійно здійснювати надані їм юридичні права й нести міжнародні обов'язки. До цієї категорії суб'єктів міжнародного права належать «вільні міста»: Західний Берлін і Ватикан.

«Вільні міста» у минулому мали спеціальний міжнародно-правовий статус, що визначався відповідним договором. Одним із таких договорів був Віденський трактат 1815 р., що закріпив за Краковом статус «вільного, незалежного й абсолютно нейтралізованого» міста. Краків мав цей статус до 1846 р.

У 1971 р. між Великобританією, СРСР, США і Францією було укладено чотиристоронню угоду щодо Західного Берліна, яка визначила статус цього утворення, що знаходилося в центрі НДР. У цій угоді було зафіксовано, що Західний Берлін не є ані частиною ФРН, ані частиною НДР, а є самостійним суб'єктом міжнародного права. При цьому Західний Берлін перебував під окупаційним режимом трьох західних держав, нормативно-правові акти палати депутатів Західного Берліна (законодавчого органу) і сенату на чолі із правлячим бургомістром (виконавчого органу) не повинні були суперечити актам окупаційної влади. Пізніше чотиристоронню угоду 1971 р. було доповнено рядом угод між НДР, сенатом Західного Берліна й ФРН з конкретних питань. У 1991 р. у зв'язку з об'єднанням Німеччини дію чотиристоронньої угоди 1971 р. було припинено.

Ватикан — єдине державоподібне утворення, що існує нині на міжнародній арені. Незважаючи на те, що Ватикан має всі атрибути суверенної держави (власна територія, населення, система органів влади), у міжнародних відносинах він правомірно вважається вторинним суб'єктом міжнародного права.

Пояснюється це тим, що у ХХ ст. Ватикан конституювався як суб'єкт міжнародного права в силу міжнародної угоди, укладеної між Святішим Престолом (так Ватикан офіційно йменується в міжнародних актах) та Італійською монархією в 1929 р. (Латеранські угоди). У 1984 р. між Ватиканом та Італійською Республікою було укладено нову угоду про статус Святішого Престолу, яка підтвердила принципові положення Латеранських угод 1929 р. Угода 1984 р. чинна до цього часу.

Ватикан як суб'єкт міжнародного права підтримує активні зовнішні зв'язки з багатьма державами світу й особливо з тими, де великий вплив католицької церкви. Святіший Престол має статус спостерігача в ООН, МОП, ЮНЕСКО та інших міжнародних організаціях; є членом Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародного союзу електрозв'язку тощо; бере участь у роботі багатьох міжнародних конференцій; укладає двосторонні й багатосторонні договори, тим самим реалізуючи свою міжнародну правосуб'єктність.

Індивіди й міжнародні неурядові організації як суб'єкти міжнародного права

Довгий час у радянській науці міжнародного права була поширена думка, що індивіди (фізичні особи) і міжнародні неурядові організації (МНПО) не мають можливості самостійно брати участь у міжнародно-правових відносинах. Іншими словами, більшість радянських юристів-міжнародників не визнавало індивідів і МНУО як суб'єктів міжнародного права. Ця позиція почала змінюватися у 80-ті роки. Сьогодні ми можемо зробити висновок про те, що в ряді випадків норми міжнародного права прямо орієнтовані на індивіда (Факультативний протокол № 1 Міжнародного пакту про цивільні й політичні права 1966 р., Європейська конвенція щодо захисту прав людини і основних свобод 1950 р., Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р., Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. тощо) і МНУО (Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. і два додаткових протоколи до них 1977 р.). На підставі вказаного можна зробити висновок: якщо відносини, у яких беруть участь індивіди й МНУО, існують, і якщо ці відносини врегульовані міжнародним правом, то учасники таких відносин є **суб'єктами міжнародного права**. Правовою формою діяльності індивідів і МНУО на

міжнародній арені є правозастосування позитивного характеру, наприклад, захист порушеного права, надання допомоги хворим і пораненим, або негативного — несення відповідальності за скоєння міжнародного злочину (щодо індивідів). У міжнародній правотворчій діяльності фізичні особи й МНУО не беруть участі, оскільки не мають таких прав. Індивіди й МНУО мають обмежене коло прав і обов'язків за міжнародним правом, здійснюваних ними тільки в міжнародній правозастосовній діяльності.

2.2. Визнання держав і урядів

Все тече, все змінюється, як говорили стародавні греки, — *panta rhei*. Це стосується й держав. Так, одні держави через об'єктивні та суб'єктивні причини припиняють своє існування (наприклад, НДР, СРСР, Чехословаччина), інші з'являються на політичній карті світу (Україна, Білорусь, Росія, Словаччина, Хорватія, Чехія й ін.). У зв'язку з цим уже існуючі держави повинні вирішувати питання, як варто будувати свої відносини з новою державою. У міжнародно-правовій площині це означає необхідність визнання або невизнання нової держави, а в деяких випадках і вирішення проблеми правонаступництва.

Під **визнанням** у міжнародному праві розуміють акт уже існуючої держави, у якому вона виражає свою волю встановити певні стосунки з новою державою як суб'єктом міжнародного права.

Науці міжнародного права відомі дві теорії визнання — **конститутивна й декларативна**. Перша теорія була вперше сформульована в декларації міністра закордонних справ Еквадору Тобара в 1907 р. Пізніше вона одержала схвалення президента США Вільсона, тому в деяких джерелах вона йменується доктрина Тобара-Вільсона. На підставі цієї теорії держава стає суб'єктом міжнародного права тільки після визнання її з боку інших держав.

Відповідною реакцією на дану концепцію стала декларативна теорія визнання, котра стверджує, що держава стає суб'єктом міжнародного права з моменту своєї появи. Держава стає суб'єктом міжнародного права в силу свого існування і наявність акта визнання (або його відсутність) не впливає на її міжнародну правосуб'єктність.

Визнання — надзвичайно важливий політико-правовий акт, що дає державі змогу реалізувати потенційно властиві їй права як суб'єкту міжнародного права, за допомогою встановлення стабільних відносин із уже існуючими державами. У міжнарод-

но-правовому розумінні невизнана держава втрачає можливість активної участі у міжнародному спілкуванні. Проте в неповній формі вона має можливість здійснювати свою правосуб'єктність, тобто брати участь у міжнародних договорах, міжнародних організаціях. Саме тому нові держави прагнуть бути визнаними якомога більшою кількістю держав у найкоротший термін.

З огляду на той факт, що нова держава не завжди стає бажаним учасником міжнародних відносин, практика міжнародного права виробила різні обсяги визнання, іменовані **формами визнання**.

Усі форми визнання є офіційними і спричиняють певні правові наслідки у взаєминах сторін. Визнання **de jure** — це повне й остаточне визнання, яке означає, що держави, які визнають і держава, яку визнають устанавлюють стабільні стосунки в багатьох сферах (обмінюються дипломатичними й консульськими представництвами, розвивають тісні торгово-економічні контакти, співпрацюють у галузі освіти й науки тощо). Така форма визнання не може відкликатися в разі погіршення відносин між державами, що свідчить про її остаточний характер.

При визнанні **de facto** найчастіше сторони встановлюють консульські стосунки й розвивають торгово-економічне співробітництво. Ця форма визнання є перехідною до визнання **de jure**, тому її часто називають «напіввизнанням». Визнання **de facto** може бути відкликане стороною, що визнає. Звичайно дана форма визнання застосовується до нового уряду, коли немає повної впевненості у його стабільності.

У зв'язку з тим, що міжнародні відносини — явище складне й незавжди передбачуване, іноді виникають ситуації, коли з новою невизнаною державою доводиться контактувати щодо економічних, спортивних або інших питань. Такі разові відносини при офіційному невизнанні називають визнанням **ad hoc**, або разовим визнанням. Часто подібні разові контакти щодо конкретного питання супроводжуються заявою держави про те, що дані відносини з новою державою не означають її визнання.

Рішення про визнання нової держави оформляється офіційним актом вищих органів держави. Відповідно до п. 4 ст. 106 Конституції України таке рішення приймає Президент України. Аналогічне положення діє й у Російській Федерації.

До числа міжнародно-правових акторів, які потребують визнання, належать: уряди; народи, що реалізують право на самовизначення; повсталі сторони та сторони, які воюють; організації й рухи опору.

Новий уряд потребує визнання тоді, коли прийшов до влади неконституційним шляхом, найчастіше за допомогою військового перевороту, наприклад, у жовтні 1917 р. у Росії або у вересні 1973 р. у Чилі. Немає необхідності у визнанні нових урядів, які змінюють попередні відповідно до конституційної процедури тої чи іншої країни. Близьким до цього різновиду визнання є визнання урядів у вигнанні або еміграції, коли через військову окупацію, уряд тої чи іншої держави змушений був тимчасово емігрувати в іншу країну і звідти керувати боротьбою із загарбниками. Для ілюстрації можна послатися на досвід Другої світової війни, коли із такої причини уряди Норвегії, Польщі й деяких інших держав змушені були емігрувати в Лондон і звідти здійснювати керівництво визвольною боротьбою у своїх країнах.

У період боротьби народів Африки й Азії проти колоніалізму і створення власних незалежних держав також виникали національно-визвольні рухи та організації (Фронт національного звільнення Алжиру, Народна організація Південно-Західної Африки, Народний рух за звільнення Анголи й ін.), які були визнані багатьма державами. Такі рухи й організації як суб'єкти міжнародного права, отримавши широке міжнародне визнання, виступають на міжнародній арені як єдині законні представники своїх народів. Після здобуття незалежності національно-визвольні рухи й організації звичайно трансформуються в політичні партії. Багато хто з них стають правлячими партіями у своїх країнах.

Визнання воюючої й повсталі сторони широко застосовувалося в першій половині XIX — на початку XX ст. у країнах Латинської Америки під час громадянських воєн, хоча не виключене використання цього виду визнання й у наш час. Основним юридичним наслідком такого виду визнання є поширення законів і звичаїв війни, зокрема Гаазьких конвенцій 1907 р. і Женевських конвенцій 1949 р., на воюючі або повсталі сторони.

2.3. правонаступництво в міжнародному праві

У зв'язку з появою нових держав, які змінюють у міжнародних відносинах старі, виникають питання правонаступництва між цими державами і їх попередниками.

Відносини правонаступництва врегульовані двома конвенціями: Віденською конвенцією про правонаступництво держав відносно міжнародних договорів 1978 р. і Віденською конвенцією

про правонаступництво держав відносно державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р. Україна бере участь в обох конвенціях, хоча Конвенція 1978 р. ще не набула чинності.

Відповідно до Віденської конвенції 1978 р. об'єктом правонаступництва є міжнародні договори, що грають величезну роль у зміцненні миру, безпеки й розвитку плідного співробітництва між державами. Положення Конвенції 1978 р. поширюються на такі випадки правонаступництва: 1) поява нових незалежних держав; 2) об'єднання й розпад держав; 3) відділення частин держави. За цією Конвенцією соціальні революції не вважаються правовою підставою появи нових суб'єктів міжнародного права й не зумовлюють появи відносин правонаступництва. Тобто уряд, який прийшов до влади революційним шляхом, повинен сумлінно виконувати зобов'язання попереднього уряду, зафіксовані в міжнародних договорах.

Відносно нових держав, що з'явилися в ході національно-визвольної боротьби, Конвенція 1978 р. виходить із принципу *tabula rasa* («чистої дошки»). Це означає, що такі держави не пов'язані договорами, які були укладені від їх імені державами-метрополіями й діяли на момент правонаступництва (ст. 16). Однак ця конвенція наділила нові незалежні держави правом установлювати свій статус як учасника будь-якого багатостороннього договору, що був чинним на момент правонаступництва держав і чинним щодо території нової держави, лише шляхом повідомлення про правонаступництво.

Щодо правонаступництва за міжнародними договорами при розділенні держав або відділенні частин держав принцип *tabula rasa* не діє, а застосовується правило виконання зобов'язань державою-спадкоємцем за міжнародними договорами, що діяли стосовно території цієї держави в момент правонаступництва, якщо держава-спадкоємець і інша держава-учасник не домовилися про інше і якщо докорінна зміна обставин не призвела до неможливості виконання раніше взятих зобов'язань (ст. 31).

Конвенція 1978 р. також закріпила важливе положення про те, що правонаступництво держав не торкається державних кордонів, установлених договором, зобов'язань і прав, установлених договором стосовно режиму кордону (ст. 11).

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про правонаступництво України». Ст. 7 цього Закону встановила: «Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України

й інтересам республіки».³⁰ Таким чином, Україна реалізувала положення Віденської конвенції про правонаступництво держав відносно договорів 1978 р. шляхом прийняття внутрішньодержавного законодавчого акту.

У ст. 12 Угоди про створення СНД від 8 грудня 1991 р. зафіксовано, що договірні сторони (Білорусь, Росія й Україна) гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що впливають для них із договорів і угод колишнього Союзу РСР. У розвиток цього положення в рамках СНД 6 липня 1992 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо питання правонаступництва відносно договорів колишнього Союзу РСР, які становлять взаємний інтерес. У ньому сказано, що питання про участь у багатосторонніх договорах колишнього СРСР вирішується відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою-учасником Співдружності самостійно залежно від специфіки конкретного випадку, характеру й змісту того чи іншого договору. Що ж стосується обопільних умов, які зачіпають інтереси всіх держав-учасниць Співдружності (наприклад, договори про кордон і його режим), ці договори залишаються в чинними, але брати участь у них можуть ті держави, які мають суміжний кордон із державами, які не є членами Співдружності. У таких випадках важливо, щоб ці держави підтвердили свою участь у цих договорах.

Є ряд багатосторонніх договорів (з невеликим числом учасників) і двосторонніх угод у галузі обмеження озброєнь і роззброєння, які стосуються деяких, але не всіх держав СНД. Ці договори через свої особливості потребували прийняття спеціальних рішень з боку зацікавлених держав. Так, за договором про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) між СРСР і США 1991 р., держави СНД (Білорусь, Казахстан, Росія та Україна), на території яких ці озброєння дислокувалися, підписали зі Сполученими Штатами 23 травня 1992 р. спеціальний Договір. У Лісабонському протоколі до цього Договору визначено, що зазначені чотири держави СНД як держави-спадкоємці Союзу ССР приймають на себе його зобов'язання за договором і будуть виконувати їх стосовно своїх національних територій. Для цілей цього Договору зафіксована в ньому назва «Союз Радянських Соціалістичних Республік» надалі буде означати Республіку Білорусь, Республіку Казахстан, Російську Федерацію й Україну.

У жовтні 1992 р. Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Туркменістан, Узбекистан і Україна ухвалили рішення про своє правонаступництво у виконанні двох безстрокових угод — Договору про обмеження систем протиракетної оборони між СРСР і США 1972 р. і Договору про ліквідацію ракет середньої й меншої дальності між СРСР і США 1987 р. стосовно своїх державних територій.

Віденська конвенція 1983 р. щодо правонаступництва державної власності, державних архівів і державних боргів виходить із загального принципу регулювання таких відносин між державою-спадкоємцем і державою-попередником *угодою* між ними. У випадку ж відсутності такої угоди конвенція встановлює, що нерухома й рухома державна власність, яка перебуває на території держави-спадкоємця, переходить їй (ст. 14). Якщо не існує іншої домовленості зацікавлених держав, перехід державних архівів держави-попередника до держави-спадкоємця здійснюється без компенсації (ст. 23). правонаступництво стосовно державних боргів повинне здійснюватися на основі угоди між державою-попередником і державою-спадкоємцем. У випадку ж відсутності такої угоди державний борг держави-попередника переходить до держави-спадкоємця у справедливій частці (ст. 37).

Положення Віденської конвенції 1983 р. поширюються на ті самі випадки правонаступництва, що й Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів 1978 р.

У разі виникнення спору між учасниками Конвенції 1983 р. щодо її тлумачення й застосування, у ній передбачено примирливі процедури. Якщо ці процедури не призведуть до вирішення спору, він може бути переданий на розгляд Міжнародного Суду ООН або міжнародного арбітражу при взаємній згоді сторін (ст. 44).

Практика України стосовно правонаступництва власності й боргів колишнього СРСР має складний характер. Так, у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголошено: «...весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на території України, є власністю її народу...

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному й валютному фондах і золотому запасі, що створені завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (загальної власності всіх союзних республік) здійснюється на договірній

³⁰ Ведомости Верховного Совета Украины. — 1991. — № 46. — Ст. 617.

основі між республіками — суб'єктами цієї власності».³¹ Як видно, положення Декларації відповідають положенням Віденської конвенції 1983 р.

У рамках СНД в 1992 р. було підписано Угоду про розподіл всієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном і Угоду про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього Союзу РСР. Відповідно до Угоди про власність колишнього Союзу РСР за кордоном держави-учасники СНГ взаємно визнали, що кожна з них має право на відповідну фіксовану справедливу частку у власності колишнього Союзу РСР за кордоном, і вони будуть сприяти реалізації цього права. Практична позиція, зайнята Росією в цьому питанні, дисонувала цьому положенню Угоди.

Також було визначено шкалу боргу кожної держави у відсотках: Азербайджан — 1,64; Вірменія — 0,80; Білорусь — 4,13; Казахстан — 9,86; Киргизстан — 0,45; Молдова — 1,29; Росія — 61,34; Таджикистан — 0,83; Туркменістан — 0,70; Узбекистан — 3,27; Україна — 16,37. Сукупна частка Грузії, Латвії, Литви й Естонії — 4,77% угодою не зачіпалася. При цьому сторони виходили із взаємозалежності зобов'язань брати участь у погашенні й несенні видатків щодо обслуговування державного зовнішнього боргу колишнього СРСР у частках, визначених шкалою, і можливістю реалізації права власності кожної зі сторін на належну їй частину у власності колишнього Союзу РСР за кордоном.

Росія запропонувала державам СНД підписати з нею спеціальні угоди про нульовий варіант, відповідно до якого ці держави відмовляються від прав на свою частку в закордонній власності й активах колишнього Союзу РСР, але при цьому вони не будуть нести відповідальності за погашення й обслуговування своєї частини в державному зовнішньому боргу СРСР. Всі держави СНД, крім України, підписали такі угоди з Росією.

9 грудня 1994 р. Україна після тривалих і важких переговорів уклала з Росією Угоду про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу й активів колишнього СРСР, яка ще не набула чинності³². Фактично ця Угода базується на зазначеному нульовому варіанті.

Держави СНД також домовилися про розділ активів і пасивів колишнього Держбанку СРСР між центральними банками

держав-учасниць СНГ (Договір про правонаступництво стосовно зовнішнього державного боргу й активів Союзу РСР 1991 р. і Угода про доповнення до Договору 1991 р. від 13 березня 1992 р.).

За Угодою про правонаступництво щодо державних архівів колишнього СРСР держави-учасниці домовилися, що вони не претендують на право володіння комплексом документальних матеріалів, які утворилися в результаті діяльності вищих державних структур Російської імперії й колишнього Союзу РСР, які зберігаються за межами їхніх територій.

³¹ Ведомости Верховного Совета УССР. — 1990. — № 30. — Ст. 429.

³² Верховна Рада України вважає цю угоду несправедливою щодо України та не ратифікує її.

Розділ 3. Право міжнародних договорів

3.1. Поняття права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного публічного права, яка складається з норм і інститутів, що регулюють відносини з укладання, виконання й припинення міжнародних договорів.

Незважаючи на те, що домінуючим джерелом міжнародного права протягом багатьох століть залишався звичай, перші міжнародні договори, які дійшли до нас, належать до сивої давнини — III–II ст. до н. е. Однак розширення й поглиблення міжнародних відносин, пов'язаних з утвердженням капіталістичного способу виробництва, привели до значного розвитку міжнародної договірної практики.

У 1969 р. у Відні на міжнародній конференції було прийнято Конвенцію про право міжнародних договорів, що набула чинності в 1980 р.³³ Конвенція 1969 р. кодифікувала звичайно-правові норми щодо головних питань, пов'язаних із укладанням, виконанням і припиненням договорів державами. У зв'язку зі зростанням активності на світовій арені міжнародних організацій у 1986 р. було прийнято Віденську конвенцію про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, що на даний момент ще не набула чинності.

Через важливість міжнародних договорів як для досягнення цілей зовнішньої політики будь-якої держави, так і для вирішення багатьох внутрішньодержавних питань, у законодавстві держав є норми, що безпосередньо стосуються процесу створення й виконання міжнародних договорів. Такі норми загального характеру містяться в конституціях. Крім того, держави, як правило, мають спеціальний закон щодо процедури розробки, підписання, ратифікації й припинення міжнародних договорів, що укладаються цією державою. Закон «Про міжнародні договори України» був прийнятий 22 грудня 1993 р.³⁴

Норми й інститути розглянутої галузі міжнародного права покликані забезпечити стабільність міжнародної договірної практики, тому вони поширюються на всі види міжнародних

угод незалежно від їхньої форми й конкретного найменування, кількості й видів суб'єктів міжнародного права, що беруть у них участь, об'єкта й предмета регулювання. Стійка договірна практика є запорукою стабільності міжнародних відносин.

3.2. Сутність міжнародного договору

У п. 1(а) ст. 2 Конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. подається таке визначення поняття «*договір*»: «...міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі й регульована міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, чи у двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування»³⁵. У більш загальному розумінні, міжнародний договір — це угода, що укладається між суб'єктами міжнародного права, які володіють правом на нормотворчість, незалежно від її форми й найменування, яка відповідає нормам міжнародного права. Відмінністю будь-якого міжнародного договору є фіксація в ньому правил поведінки суб'єктів міжнародного права й надання цим правилам юридично обов'язкового характеру.

У міжнародному договорі прийнято виділяти *мету, об'єкт і предмет*. *Мета* договору — це ті кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір. Звичайно мета закріплюється у преамбулі або в початкових статтях договору. Наприклад, цілі ООН зафіксовані в преамбулі й ст. 1 Уставу цієї організації.

Об'єктом договору є соціальні відносини, регульовані нормами, що містяться в ньому. Суб'єкти міжнародного права, виходячи зі своїх взаємних інтересів, мають право вибрати конкретний об'єкт договору. Слід зазначити, що існує звичайна й договірна міжнародно-правова норма стосовно того, що відносини, які входять у виняткову компетенцію держави, не повинні бути об'єктом міжнародного договору. Найчастіше про об'єкт договору можна судити з його найменування.

Предмет договору — це конкретні матеріальні або нематеріальні блага, охороняти або забезпечувати які покликана міжнародна угода. Наприклад, предметом міжнародного договору можуть бути економічні, соціальні й культурні права людини або екологічна чистота морських вод, або повітря певного регіону.

³³ Україна бере у ній участь.

³⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 45.

³⁵ Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. — М., 1982. — С. 70.

Сторонами в міжнародному договорі можуть бути суб'єкти міжнародного права, які мають правоздатність на їх укладання. Ст. 6 Віденської конвенції 1969 р. закріплює положення про те, що держави мають таку правоздатність. Віденська конвенція 1986 р. установлює, що подібна правоздатність для міжнародних організацій визначається правилами цих організацій (ст. 6). Це означає, що правоздатність міжнародних організацій зумовлена рамками цілей, окреслених, насамперед, в установчих документах організації.

Відносно сторін договірному процесу в міжнародній практиці затвердилися такі поняття: «держава, що бере участь у переговорах», «організація, що бере участь у переговорах», «договірна держава», «договірна організація», «учасник», «третя держава», «третя організація». Дефініції цих понять можна знайти у ст. 1 Віденської конвенції 1969 р. і ст. 1 Віденської конвенції 1986 р.

Держава, що бере участь у переговорах, — це держава, що брала участь у складанні й прийнятті тексту договору. **Договірна держава** — це держава, яка погодилася на обов'язковість для неї договору, незалежно від того, набув договір чинності чи ні. **Учасник** — держава, що погодилася на обов'язковість для неї договору і для якої договір є чинним. **Третя держава** — це держава, що не є учасником договору. Аналогічні визначення стосовно міжнародної організації містяться у ст. 1 Віденської конвенції 1986 р.

Сучасне міжнародне право виходить із того, що держава, законні інтереси якої є основним предметом договірного регулювання, має абсолютне право брати участь у такому міжнародному договорі. Неучасть хоча б однієї такої держави в міжнародному договорі зумовлює його недійсність, оскільки порушується міжнародно-правовий принцип суверенної рівності держав і загальноправовий принцип справедливості.

У науці міжнародного права немає загальновизнаної **класифікації міжнародних договорів**, однак найчастіше міжнародні договори класифікуються за критеріями, поданими на рис. 6.

Міжнародний договір може бути укладений як у письмовій, так і в усній формі. Усну форму міжнародного договору називають «**джентльменською угодою**». Наприклад, джентльменські угоди практикують спецслужби США й Росії з аналогічними структурами в інших державах. У цілому ж дана форма міжнародного договору використовується рідко. Найпоширенішою формою міжнародного договору є письмова, що дозволяє чітко й виразно закріпити права та обов'язки сторін за договором.

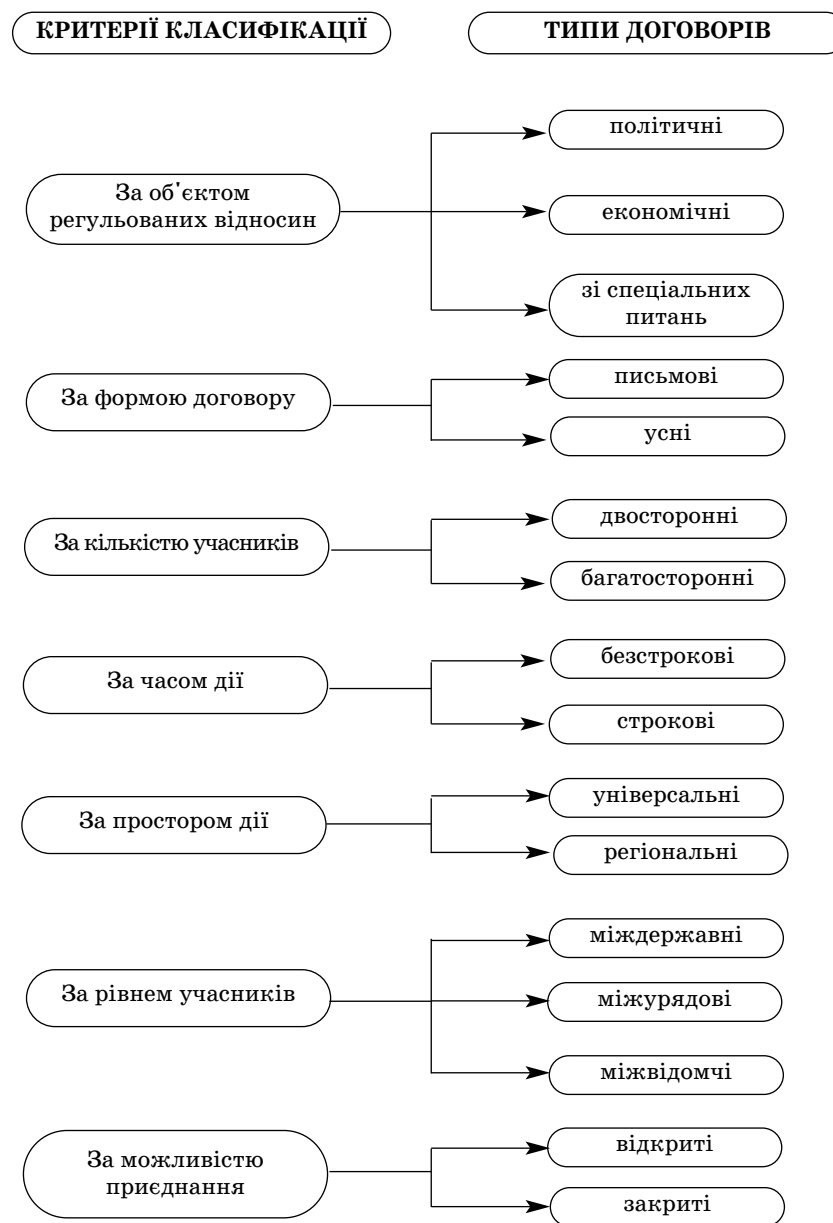

Рис. 5. Класифікація міжнародних договорів

Під *структурою договору* розуміють його розподіл на складові частини. Конкретний договір через специфіку його об'єкта й мети, процедури прийняття може мати й специфічну структуру. Однак більшість міжнародних договорів складається з таких структурних елементів: *преамбули, основної частини й заключної частини*. У низці сучасних міжнародних договорів, наприклад, у галузі скорочення озброєнь або науково-технічної співпраці є також додаткова частина — *додатки*. Всі частини міжнародного договору є юридично обов'язковими й підлягають сумлінному виконанню.

Преамбула є вступною частиною договору, у якій сторони викладають мету договору й принципи її досягнення.

Основна (центральна) частина містить взаємні права та обов'язки сторін, тобто ті правила поведінки, якими сторони повинні керуватися при виконанні договору.

Заключна частина містить у собі положення про порядок набуття договором чинності, його дію й припинення.

Додатки, зазвичай, подають певні технічні відомості, наприклад, щодо скорочуваного озброєння, і опис процедур, пов'язаних із виконанням договору, переважно технічного характеру, зокрема, технології ліквідації ракет або порядку проведення інспекцій на місцях і ін.

У праві міжнародних договорів прийнято положення угод ділити на статті, які у свою чергу групуються в глави (наприклад, у Статуті ООН 19 глав, що включають 111 статей) або частини (у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. — 8 частин, що поєднують 85 статей). Іноді частини міжнародного договору можуть ділитися на розділи (наприклад, частина III Віденської конвенції про право міжнародних договорів складається із 4-х розділів).

Одним із елементів міжнародного договору є його *назва*. Міжнародній практиці відомі такі найменування договорів, як конвенція, пакт, угода, договір, протокол, статут, хартія й ін. Міжнародний договір може бути взагалі безіменним. Наприклад, обмін дипломатичними нотами може являти собою різновид міжнародного договору. Відповідно до норм звичайного й договірних права назва міжнародного договору не має суттєвого юридичного значення.

Важливою складовою міжнародних договорів у письмовій формі є *мова*, за допомогою якої сторони фіксують свої права й обов'язки в тексті договору.

Зазвичай двосторонні договори складаються у двох примірниках мовами договірних сторін. Тексти багатосторонніх договорів складаються офіційними мовами ООН (англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька) або офіційними мовами конкретної міжнародної конференції, обумовленими учасниками конференції (найчастіше — це англійська та французька мови).

3.3. Порядок укладання міжнародних договорів

Укладання міжнародного договору — досить складний і тривалий процес, що складається з ряду послідовних дій суб'єктів міжнародного права, а також їх представників.

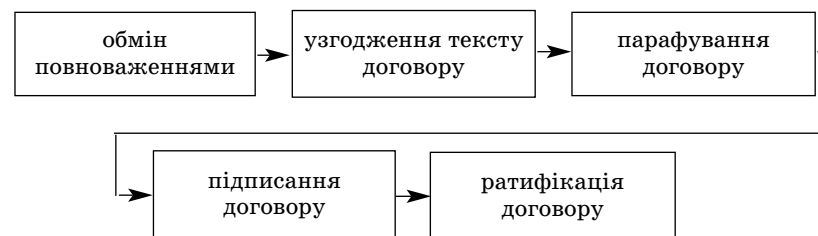

Рис. 6. Стадії укладання міжнародних договорів

На практиці першою стадією процесу укладання договору є обмін повноваженнями³⁶ для двосторонніх договорів і перевірка повноважень особливим комітетом для багатосторонніх договорів. Відповідно до п. 2 ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» Президент України, Голова Кабінету Міністрів України й міністр закордонних справ України ведуть від імені Української держави переговори й мають право підписувати міжнародні договори, не маючи потреби в повноваженнях, у силу обійманої посади — *ex officio*. Інші ж офіційні особи, які беруть участь у розробці й прийнятті міждержавних договорів, повинні мати повноваження, надані Президентом України; міжурядових договорів — Прем'єр-міністром України;

³⁶ *Повноваження* — спеціальний документ, що видається державним органом, від імені якого укладається договір, особам, уповноваженим на ведення переговорів та підписання договору.

міжвідомчих угод — главою відповідного відомства й Міністерством закордонних справ України (ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р.).

Уповноважені особи зобов'язані діяти в договірному процесі винятково на підставі повноважень, не перевищуючи їх, інакше укладений договір не буде мати юридичного значення (ст. 8 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Зазначені особи, крім повноважень, отримують також від відповідних органів своєї держави інструкції, у яких виражена позиція держави щодо предмету переговорів. Уповноважені повинні неухильно дотримуватися в договірному процесі отриманих інструкцій. Однак договір, укладений із порушенням інструкцій, не втрачає свого юридичного значення, оскільки інструкції — це сфера внутрішньої компетенції держав.

При *узгодженні (підготовці) тексту договору* визначаються й погоджуються позиції сторін; досягаються компроміси; отримують юридичне оформлення прийнятні для сторін-учасниць положення майбутнього міжнародного договору.

Після закінчення переговорів, коли текст договору погоджений і встановлена його аутентичність³⁷, уповноважені особи парафують договір. *Парафування*³⁸ міжнародного договору означає підтвердження погодженості тексту договору й виражається у скріпленні ініціалами уповноважених осіб договірних держав кожної сторінки договору. Значення цієї стадії в тім, що вона дає можливість уникнути суперечок відносно остаточних формулювань положень договору.

Парафування міжнародного договору ще не означає згоди держав на його обов'язковість для них і не породжує взаємних прав і обов'язків, визначених у його статтях. Формою вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору є *підписання договору*. Договір набуває чинності з моменту підписання³⁹ в тому випадку, якщо він не підлягає ратифікації або затвердженню.

Відповідно до п. 32 ст. 85 Конституції України тільки Верховна Рада України правочинна *ратифікувати*⁴⁰ міжнародні договори України. Ратифікація міжнародного договору

³⁷ *Аутентичність* (грецьк. *authentikos* — справжній, з першоджерела) — означає, що всі тексти договору (якщо договір складено різними мовами) є однаково правильними.

³⁸ *Парафування* — (франц. *paraphe* — короткий підпис).

³⁹ Як правило, у такому договорі наявний чіткий припис щодо цього.

⁴⁰ *Ратифікація* (лат. *ratificatio* < *ratus* вирішений, затверджений + *facere* робити) — це утвердження договору вищим органом державної влади.

оформлюється двома документами: законом про ратифікацію (внутрішньодержавний акт) і ратифікаційною грамотою (міжнародно-правовий акт). У ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» наведений перелік договорів, які укладаються Українською державою, що підлягають ратифікації: політичні, загальноекономічні, щодо загальних фінансових питань, територіальні, мирні, стосовно прав і свобод людини та громадянина, про громадянство, про участь у міжнародних союзах і системах колективної безпеки, про військову допомогу й направлення контингентів Збройних сил України до інших країн, про дозвіл перебування іноземних військ на території України, про історичне й культурне надбання народу України. Цей перелік не є вичерпним, оскільки міжнародне право, як і внутрішньодержавне, не встановлює фіксованого переліку міжнародних угод, що підлягають обов'язковій ратифікації. Тому договірні сторони можуть у будь-якому договорі передбачити необхідність його ратифікації.

Для набуття двостороннім договором сили сторони *обмінюються ратифікаційними грамотами*. При укладанні багатостороннього договору ратифікаційні грамоти договірних держав *депонуються*, тобто здаються на зберігання *депозитарію*. У ролі депозитарію може виступати одна або більше держав, міжнародна організація або її вища посадова особа. Так, Генеральний секретар ООН виконує функції депозитарію в низці багатосторонніх договорів, укладених під егідою ООН.

В обов'язки депозитарію входить: а) зберігання справжнього тексту договору, ратифікаційних грамот і документів про приєднання; б) повідомлення учасників договору про депонування ратифікаційних грамот, про заявлені застереження й про набуття договором чинності; в) повідомлення про приєднання до договору й вихід з нього; г) скликання конференцій з метою обговорення виконання договору.

Міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права, що мають правоздатність укладати договори, замість ратифікації використовують у своїй практиці акт *офіційного підтвердження договору*.

Формою визнання обов'язкової чинності міжнародних договорів, зазвичай міжвідомчого або міжурядового характеру, є їхнє *затвердження* (конфірмація) відповідним міністерством (відомством) або урядом.

Якщо держава через деякі причини не брала участі у розробці й прийнятті якого-небудь договору, вона може згодом приєднатися до нього на умовах, визначених у самому договорі.

Звичайне приєднання до багатостороннього договору здійснюється шляхом здачі депозитарію спеціального акту або підписання спеціального протоколу. Іноді формою приєднання до багатостороннього договору виступає прийняття цього договору. У такому випадку не слід плутати цю форму *приєднання* до договору із прийняттям тексту договору — початковою стадією договірного процесу.

У зв'язку з тим, що міжнародний договір є складним і багатоаспектним правовим актом, цілком зрозуміло, що його окремі положення можуть не відповідати інтересам певної держави. Щоб не зачіпати інтереси держав, у праві міжнародних договорів існує інститут застережень. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплене правило про те, що держава може під час підписання, ратифікації, прийняття або затвердження договору, або приєднання до нього сформулювати застереження, якщо договір не забороняє внесення застережень (ст. 19). При цьому застереження означає односторонню заяву держави, за допомогою якої вона бажає виключити або змінити стосовно себе юридичну дію певних положень договору. Застереження, зроблене під час підписання міжнародного договору, має бути також підтвержене і при його ратифікації.

У випадку прийняття застереження іншими учасниками договору, він діє стосовно держави, яка заявила застереження, відповідно до положень застереження. Будь-яка держава має право заперечувати проти застереження будь-якого учасника договору. У такому випадку договір між цими учасниками буде діяти в тій частині, якої застереження не стосується. Хоча держава, котра заперечує проти застереження, може заявити, що не визнає себе зв'язаною договором стосовно учасника, що зробив застереження.

Застереження, заперечення й прийняття застережень повинні оформлятися у письмовому вигляді й доводитися до відома учасників договору; згода ж на застереження може бути й мовчазною. Учасник договору, що зробив застереження, в будь-який час може від нього відмовитися. При цьому згоди учасників, що прийняли застереження, не потрібно. Держава, що заперечує проти застереження, також може зняти свої заперечення в будь-який момент. І зняття застереження, і відмова від нього повинні здійснюватися у письмовій формі.

Під час підписання, ратифікації, прийняття, затвердження або приєднання до міжнародного договору держави можуть

робити заяви, у яких розкривають зміст своєї позиції щодо предмета договірного регулювання. Такі заяви є односторонніми актами, які не мають міжнародно-правових наслідків. Подібні заяви також не слід ототожнювати із застереженнями до міжнародного договору.

Відповідно до Віденської конвенції 1969 р. договір може бути змінено за згодою між його учасниками шляхом внесення виправлень (ст. 39). При цьому всі договірні сторони повинні повідомлятися про будь-яку пропозицію, що стосується виправлень до багатостороннього договору, причому кожна з договірних держав має право брати участь в: а) ухваленні рішення про те, що варто зробити відносно такої пропозиції; б) переговорах і укладанні будь-якої угоди про внесення виправлень у договір.

Два або кілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду про зміну договору тільки у взаєминах між собою, якщо:

а) можливість такої зміни передбачається самим договором; або

б) така зміна не забороняється договором і:

в) не впливає на користування іншими учасниками своїми правами за договором або на виконання ними своїх зобов'язань;

г) не торкається положення, відступ від якого є несумісним із ефективним здійсненням об'єкта цілей договору в цілому (п. 1 ст. 41 Віденської конвенції 1969 р.).

Як видно, виправлення і за своїм призначенням, і за процедурою прийняття істотно відрізняються від застережень. За допомогою виправлень змінюється договір, а застереження, як правило, уточнюють застосування певних його положень щодо конкретного учасника. При цьому принципове значення має норма про те, що застереження не повинні суперечити об'єкту й меті договору.

Після набуття договорами чинності вони направляються до Секретаріату ООН для їх *реєстрації* (ст. 80 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

У ст. 102 Уставу ООН зафіксовано, що будь-яка міжнародна угода, укладена членом ООН і така, що набула чинності, повинна бути зареєстрована в Секретаріаті цієї організації і опублікована ним. ООН видає для цього спеціальні збірники — Treaty Series. Однак нереєстрація якого-небудь договору в Секретаріаті ООН не означає відсутності у нього юридичної сили. У такому випадку жодна із сторін договору не має права

посилатися на незареєстрований договір у жодному з органів ООН (п. 2 ст. 102 Уставу ООН). Наприклад, при виникненні спору між учасниками незареєстрованого договору відносно його тлумачення й застосування, він не може бути переданий на розгляд Міжнародного Суду ООН.

У кожній державі також є внутрішня процедура опублікування міжнародних договорів. Так, ст. 20 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає, що ратифіковані міжнародні договори України й такі, що набули чинності, публікуються у «Відомостях Верховної Ради України», газеті «Голос України», «Збірнику чинних міжнародних договорів України». Договори України, які не вимагають ратифікації, й міждержавні угоди публікуються у «Збірнику постанов Уряду України». Порядок опублікування міжвідомчих договорів України визначається Урядом України.

3.4. Застосування міжнародних договорів

За положеннями Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. порядок і дата набуття договором чинності визначається в його тексті або узгоджується договірними сторонами в ході переговорів (ст. 24). Зазвичай міжнародні договори набувають чинності або з дати підписання, або з моменту обміну ратифікаційними грамотами, або з моменту здачі певної кількості ратифікаційних грамот депозитарію.

Набуття міжнародним договором чинності має важливе значення для визначення терміну його дії. Міжнародній практиці відомі договори, що укладаються на певний термін (найчастіше це торгово-економічні угоди), на невизначений термін, без констатації терміну дії та із вказівкою на безстроковий характер договору. Зазвичай положення про термін дії міжнародного договору або його безстроковий характер містяться в заключних статтях договору.

Термін дії міжнародного договору до його закінчення може бути продовжений або відповідно до його положень, або за згодою його учасників, що називається в міжнародному праві *продлонгацією*. Через певні причини припинений міжнародний договір може бути відновлений зацікавленими державами. Ця процедура називається *відновленням*, або *реновацією*, міжнародного договору.

Є істотні розходження між поняттями «*строк виконання*» і «*термін дії*» договору. Так, Договір про ліквідацію ракет

середньої й меншої дальності між СРСР і США 1987 р. за терміном дії — безстроковий договір; строк виконання зобов'язань сторін щодо ліквідації зазначеного класу озброєнь — не більше трьох років з моменту набуття договором чинності.

Крім часового аспекту, міжнародні договори також мають і просторову (територіальну) сферу дії. Звичайно міжнародні договори поширюються на всі території, що перебувають під суверенітетом держав-учасників, якщо інше не передбачено в самому договорі. Деякі багатосторонні договори поширюються на міжнародні території загального користування, наприклад, Договір про Антарктику 1959 р. Різні частини Конвенції ООН щодо морського права 1982 р. поширюються на різні територіальні сфери, починаючи від внутрішніх морських вод держав і закінчуючи повітряним простором над відкритим морем. Необмежену територіальну сферу дії має Статут ООН.

За загальним правилом міжнародні договори не поширюються на треті держави, які не беруть у ньому участі. Однак у деяких договорах держави-учасники передбачають можливість наявності прав та обов'язків за даним договором для третіх сторін. У такому випадку договірні права й обов'язки будуть поширюватися на треті сторони тільки за наявності їх виразно вираженої згоди в письмовій формі (ст. 35 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.). Так, Константинопольська конвенція про забезпечення вільного користування Суецьким каналом 1888 р. надає певні права третім державам.

У міжнародному праві діє презумпція *дійсності* міжнародних договорів (ст. 42 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.). Дійсним є такий міжнародний договір, який укладено відповідно до норм міжнародного права, й у ньому втілено дійсну угоду суб'єктів міжнародного права. У міжнародному праві закріпилося правило, на підставі якого договір є дійсним доти, доки не доведено інше.

Недійсність міжнародного договору, залежно від ступеня його невідповідності нормам міжнародного права, може бути двох видів: абсолютна й відносна. *Абсолютна недійсність* міжнародного договору має об'єктивний характер і не залежить від волевиявлення суб'єктів, які його уклали. Такий договір вважається недійсним ab initio (з самого початку). Договір може бути визнано абсолютно недійсним, якщо: а) він суперечить імперативним нормам загального міжнародного права; б) згода держави на його обов'язковість була виражена

в результаті застосування сили або погрози силою стосовно держави або її представника.

Відносна недійсність міжнародного договору означає можливість його заперечення однією зі сторін. Найчастіше відносна недійсність договору зумовлена помилкою, введенням в оману, підкупом представника держави, порушенням повноважень або конституційних положень при його укладанні. Право на заперечення з'являється у держави в тому випадку, якщо порушення певних положень внутрішнього законодавства, які регулюють процедуру укладання міжнародних договорів, було істотним і явним. Якщо ж договір укладено міжнародною організацією з порушенням її статутних положень про порядок укладання міжнародних угод, то такий договір повинен визнаватися нікчемним, оскільки міжнародні організації не мають права укладати міжнародні договори всупереч правилам, передбаченим у їхніх статутних документах.

Для того щоб міжнародні відносини були стабільними, договори повинні **припинятися** тільки відповідно до норм міжнародного права.

Міжнародний договір може бути припинений за взаємною згодою його учасників. Так, 1 липня 1991 р. було підписано Протокол про припинення дії Варшавського договору про дружбу, співробітництво й взаємну допомогу 1955 р., Протокол про його пролонгацію — 26 квітня 1985 р. державами-учасницями даного Договору. Вихід із договору або його припинення також можливі відповідно до положень договору. Найчастіше юридичною підставою припинення договору виступають закінчення терміну дії договору або його виконання. У багатьох договорах передбачається можливість їх **денонсації**, тобто одностороннього правомірного припинення договору на умовах, у ньому зазначених. Звичайно договори зобов'язують, щоб заяву про денонсацію було направлено депозитарію або іншому учасникові за 6–12 місяців. Коли в договорі немає формального положення про можливість його денонсування, однак характер договору має на увазі право на це або було встановлено, що учасники мали намір допустити можливість денонсації, у такому випадку повідомлення про денонсацію має бути направлено не пізніше, ніж за 12 місяців (ст. 56 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Міжнародний договір може бути **анульовано**. Це означає, що держава правомірно припинила договір в односторонньому порядку на умовах, які в ньому не передбачені. Підставами для

анулювання міжнародного договору є істотне порушення його положень іншими учасниками, неможливість виконання договору, докорінна зміна обставин, виникнення нової імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*).

Варто підкреслити, що для анулювання міжнародного договору не досить простого його порушення з боку інших учасників, воно повинне бути **істотним**. Істотним воно буде у випадку відмови від договору, що не допускається міжнародним правом, і при порушенні положення, що має істотне значення для здійснення об'єкта й мети договору.

Посилання на неможливість виконання договору буде правомірним, якщо безповоротно зник або знищений об'єкт, необхідний для виконання договору. Однак не можна посилалися на дану обставину, якщо ця неможливість стала результатом порушення самим учасником договору або зобов'язань за договором, або іншого міжнародного зобов'язання, взятого ним на себе щодо будь-якого іншого учасника договору.

Міжнародні договори діють на умові **rebus sic stantibus** (незмінності обставин). При цьому проста зміна обставин не спричиняє правових наслідків для учасників договору. Лише докорінна зміна обставин і тільки за умови, що наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язковість для них договору або наслідки зміни обставин докорінно змінюють сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню, надає право на анулювання міжнародного договору. Однак на докорінну зміну обставин не можна посилалися як на підставу припинення договору або виходу з нього, якщо договір установлює кордон, або якщо докорінна зміна обставин, на яку посилається учасник, є результатом порушення ним зобов'язань за договором або іншим міжнародним зобов'язанням, взятих цим учасником на себе стосовно будь-якого іншого учасника договору.

З появою нової імперативної норми загального міжнародного права будь-який існуючий договір, що суперечить цій нормі, вважається недійсним і припиняється.

Призупинення міжнародного договору означає тимчасове припинення його дії й може здійснюватися як відносно всіх учасників договору, так і стосовно якогось окремого учасника відповідно до положень договору або за згодою всіх учасників. Крім того, два або декілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду про призупинення дії договору у відносинах між собою, якщо таке призупинення передбачається

договором або не забороняється ним, а також, якщо воно не впливає на реалізацію прав і обов'язків інших учасників і не є несумісним із цілями й об'єктом договору.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. не дає конкретної відповіді на питання про вплив війни на дію міжнародних договорів. У ст. 73 Конвенції говориться: «Положення цієї Конвенції не регламентують жодного з питань, які можуть виникнути відносно договору... з початку воєнних дій між державами»⁴¹.

Аналіз договірної практики та звичаєвого права дає змогу зробити такі висновки щодо впливу війни на міжнародні договори:

- двосторонні політичні договори припиняють свою дію;
- договори економічні та зі спеціальних питань припиняють свою дію⁴²;
- багатосторонні договори продовжують у цілому діяти, однак, із припиненням своєї дії у відносинах воюючих держав до закінчення війни;
- ряд міжнародних договорів, укладених на випадок війни, з початком бойових дій починають застосовуватися.

Розділ 4. Населення в міжнародному праві

4.1. Міжнародно-правові питання громадянства

До складу населення будь-якої держави входять: громадяни цієї держави, іноземці й особи без громадянства (апатриди). Виділяють іноді й проміжну групу — осіб, що мають подвійне громадянство (біпатриди).

Правовий статус населення визначається, насамперед, нормами внутрішньодержавного права. Разом із тим існує чимало питань, пов'язаних з населенням, які здавна регулюються нормами звичайного й договірної міжнародного права. До цієї категорії належать: міжнародно-правові аспекти набуття та втрати громадянства; співробітництво щодо проблем, пов'язаних із двогромадянством і безгромадянством; визначення правового статусу іноземців; вирішення питань, пов'язаних із переміщенням осіб через кордони й правові наслідки такого переміщення.

Термін «*громадянство*»⁴³ можна визначити як стійкий політико-правовий зв'язок фізичної особи з державою, що виражається в наявності взаємних прав і обов'язків.

Питання громадянства регулюються, насамперед, національним законодавством держав. В Україні найважливішими законодавчими актами в цій галузі є Конституція України 1996 р. і Закон України «Про громадянство України» 2001 р.

Низка питань, пов'язаних з інститутом громадянства, регулюється також нормами міжнародного права, наприклад, дипломатичний захист громадян своєю державою на території інших держав і надання своїм громадянам консульської допомоги й послуг при перебуванні їх за кордоном. Держави також укладають двосторонні й багатосторонні договори щодо ліквідації колізій, які виникли або можуть виникнути при взаємодії законів про громадянство різних країн.

Кожна держава виробляє свої правила набуття громадянства. У більшості держав громадянство набувається, в основному, за народженням. При цьому держави для визначення громадянства дитини використовують або «право крові» (дитина зберігає громадянство батьків), або «право ґрунту» (громадянство дитини визначається місцем її народження).

⁴¹ Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. — М., 1982. — С. 94.

⁴² Після закінчення війни держави приймають рішення про їх відновлення або зупинення.

⁴³ У монархічних державах може застосовуватися термін «*підданство*».

Проблеми можуть виникати при вирішенні питання про громадянство дитини, батьки якої мають різне громадянство. Згідно зі ст. 7. Закону України «Про громадянство України» дитина, один із батьків якої є громадянином України, набуває українського громадянства. Якщо ж дитина, що народилася на території України від іноземних громадян або осіб без громадянства, не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, то вона стає громадянином України. На підставі ст. 7 Закону України «Про громадянство України» така дитина набуває українського громадянства, якщо: один із батьків є громадянином України; особа, що народилася на території України від іноземця або особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянство того з батьків, який є іноземцем, стає громадянином України.

Громадянства також можна набути й після народження (за клопотанням індивіда, за фактом шлюбу або всиновлення). Такий спосіб набуття громадянства називається *натуралізацією*.

У випадку укладання шлюбу з іноземцем процедура його натуралізації також визначається, головним чином, нормами внутрішньодержавного права. Однак у цьому випадку нерідко виникають колізії законів держав про натуралізацію заміжньої жінки, які можуть привести до того, що жінка втратить своє громадянство й не набуде громадянства чоловіка, тобто стане *апатридом* або особою з подвійним громадянством (*біпатридом*). Щоб уникнути подібних ситуацій у рамках ООН у 1957 р. було прийнято Конвенцію про громадянство заміжньої жінки. У ній зафіксовано, що ані укладання, ані розірвання шлюбу між громадянином держави й іноземцем, ні зміна громадянства чоловіком під час шлюбу не будуть автоматично тягти які-небудь юридичні наслідки для дружини.

Специфічними способами набуття громадянства є реінтеграція й дарування. *Реінтеграція* або відновлення громадянства означає, що особа, що раніше була громадянином якої-небудь держави, може бути відновлена за її клопотанням у громадянстві цієї держави, як правило, за допомогою спрощеної процедури. Суть *дарування* полягає в тім, що державні органи виходять із ініціативою про надання громадянства особі за її особливі заслуги перед цією державою.

Міжнародній і національній практиці відомі також і колективні способи набуття громадянства: трансферт і оптація. *Трансферт* — це передача населення території, що переходить

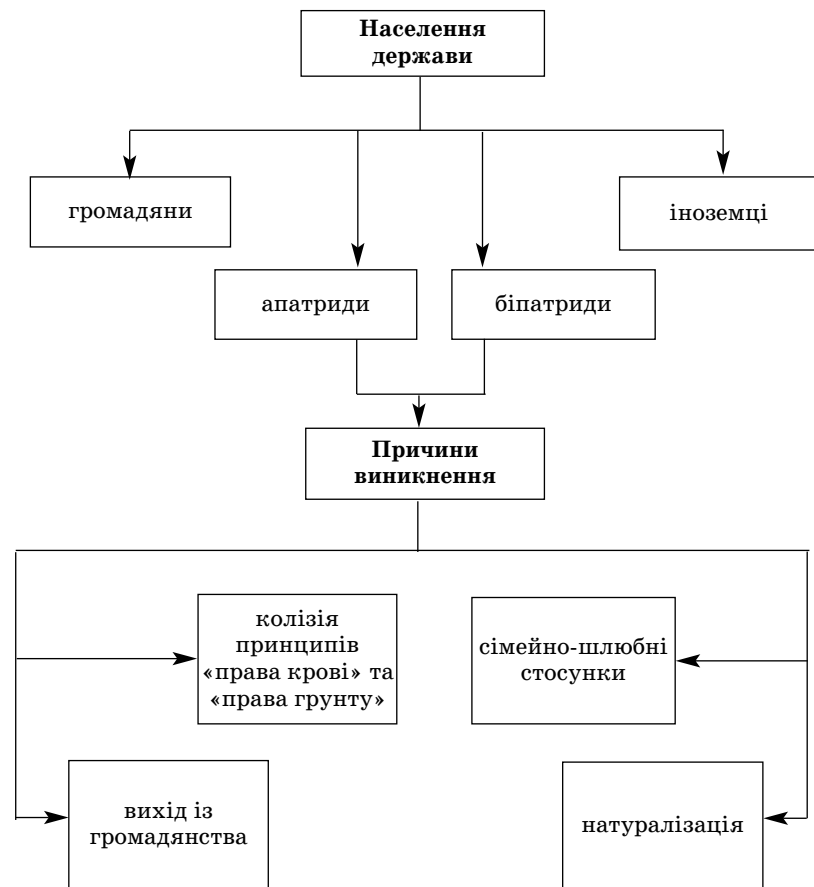

Рис. 7. Склад населення держави

з-під суверенітету однієї держави під суверенітет іншої, відповідно з одного громадянства в інше. Трансферт здійснюється на основі міжнародного договору й в автоматичному режимі застосовується зрідка. Звичайно трансферт супроводжується можливістю вибору громадянства, тобто *оптацією*.

Підставами для припинення громадянства зазвичай є: добровільний вихід із громадянства; втрата громадянства; набуття громадянства іншої держави; вступ на службу в державні органи іншої держави без згоди на те своїх державних органів; набуття громадянства за підробленими документами тощо.

4.2. Правовий режим іноземців

Правовий режим іноземців визначається внутрішньодержавним правом з урахуванням міжнародних зобов'язань держави. У наш час найпоширенішими щодо іноземців є *національний режим* і *режим найбільшого сприяння*. Відповідно до ст. 26 Конституції України іноземці й апатриди мають однаковий правовий статус, і в цілому на них поширюється національний режим. Суть цього режиму полягає у вирівнюванні в правах іноземців із громадянами держави, за винятком окремих прав. В Україні також діє Закон «Про правовий статус іноземців» 1993 р.⁴⁴, у якому деталізуються положення ст. 26 Конституції України щодо прав і обов'язків іноземців на території України.

Режим найбільшого сприяння, як правило, передбачається в міжнародних договорах і означає, що держава надасть іноземним громадянам такі самі права, якими користуються або будуть користуватися громадяни будь-якої третьої держави на її території. Положення про режим найбільшого сприяння зазвичай містяться в торговельних договорах. Застосовується цей режим для виключення дискримінації серед іноземців.

У деяких випадках до іноземців може застосовуватися спеціальний режим, тобто надання їм у якійсь галузі певних прав або накладення відповідних обов'язків.

Сьогодні більшість держав використовує дозвільний порядок в'їзду й виїзду як іноземців, так і своїх громадян. Конкретні процедури в'їзду й виїзду іноземців устанавлюються кожною державою у своєму законодавстві.

Так, ст. 25 Закону України «Про правовий статус іноземців» визначає, що іноземці можуть в'їжджати в Україну тільки за дійсними національними паспортами або документами, що їх замінюють. При цьому іноземці повинні отримати українську візу, якщо інше не передбачено законодавством України і її міжнародними зобов'язаннями.

До підстав, що перешкоджають в'їзду іноземця в Україну, можуть належати: загроза безпеці держави; оформлення візи або паспорта за підробленими документами; порушення прикордонних або інших правил перетинання кордону й ін.

Виїзд із держави іноземці також здійснюють за дійсними національними паспортами або документами, що їх замінюють. При цьому вони повинні одержати виїзну візу, якщо інше

не передбачено законодавством. Виїзд іноземцеві може бути заборонений або відкладений у випадках: якщо стосовно нього ведеться дізнання або попереднє слідство; якщо його засуджено за скоєння злочину; якщо його виїзд суперечить інтересам безпеки держави; наявності майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами.

Перебуваючи на території якої-небудь держави, іноземець повинен виконувати певні обов'язки, головним є дотримання конституції й законодавства держави перебування. За невиконання своїх обов'язків іноземець може притягуватися до цивільної, адміністративної й кримінальної відповідальності, якщо на нього не поширюються дипломатичні привілеї та імунітети.

Іноземець притягується до зазначених видів відповідальності на тих самих підставах, що й громадяни держави, де перебуває іноземець, якщо інше не передбачено в законодавстві й міжнародних договорах цієї держави. Що стосується кримінальної юрисдикції, то іноземець, як правило, не несе відповідальності на території держави перебування за злочини, скоєні ним на території якої-небудь іншої держави, якщо ці злочини не зачіпають законні інтереси держави перебування. У такому разі зацікавлена держава може просити іншу державу про видачу злочинця, який перебуває на її території. Видача, як правило, здійснюється на умовах двосторонніх або багатосторонніх договорів про надання правової допомоги щодо кримінальних справ. У міжнародному праві існує звичайна й договірною нормою про невидачу власних громадян у руки правосуддя іншої держави. Винятки становлять військові злочинці: їх видають державі, на території якої вони вчинили свої злочини, чи в руки міжнародних трибуналів відповідно до договірною або звичаєвого права.

Важливим інститутом у забезпеченні прав і законних інтересів іноземців є *дипломатичний захист* іноземних громадян державою їхнього громадянства. Це поняття охоплює цілий спектр засобів захисту своїх громадян в іншій державі, зокрема: одержання інформації від компетентних органів держави перебування про їх дії щодо громадян держави, що запитує; вимога припинити неправомірне переслідування своїх громадян і компенсувати їм моральні та матеріальні збитки тощо.

⁴⁴ Див.: Відомості Верховної Ради України.— 1994.— № 23.— С. 162.

4.3. Правовий статус біженців і переміщених осіб

Під терміном «*біженець*» слід розуміти іноземця (або особу без громадянства), що внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками расової, національної приналежності, відношення до релігії або громадянства, приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань змушений залишити територію держави, громадянином якої він є (або на території якої він постійно проживає), і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань⁴⁵.

Найчастіше біженці з'являються в результаті міжнародних або внутрішніх військових конфліктів. У міжнародному праві термін «біженці» з'явився після Першої світової війни. В ООН на основі резолюції Генеральної Асамблеї 428 (V) від 14 грудня 1950 р. було створено Управління Верховного комісара зі справ біженців (УВКБ), а в 1951 р. було укладено багатосторонню Конвенцію про статус біженців. Для впорядкування діяльності УВКБ в 1954 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Статут УВКБ, на основі якого Управління повинне здійснювати свою діяльність.

У вирішенні проблем біженців важливу роль покликано грати не тільки міжнародне право, але й національне законодавство держав. У 1993 р. Україна прийняла Закон «Про біженців»⁴⁶, що регламентує процедуру отримання статусу біженця в Україні й визначає власне статус. Наявність цього статусу дає змогу біженцям отримувати певну допомогу (грошові виплати й пенсії, утримання, охорона здоров'я, відправлення релігійних культів, судовий захист і т. п.) від держави, що надала такий статус.

Переміщені особи — це люди насильно вивезені в ході Другої світової війни фашистською Німеччиною та її союзниками з окупованих ними територій для використання на різних роботах. Після закінчення війни СРСР уклав ряд двосторонніх угод про *репатріацію* (повернення на батьківщину) переміщених осіб із числа радянських громадян. Для сприяння поверненню на батьківщину переміщених осіб у 1946 р. було створено Міжнародну організацію у справах біженців, що припинила своє існування в 1951 р. у зв'язку зі створенням УВКБ.

⁴⁵ До цієї категорії осіб не належать так звані «економічні біженці», котрі залишають свою країну в пошуках кращої економічної долі.

⁴⁶ Див.: Відомості Верховної Ради України.— 1994.— № 16.— С. 90.

4.4. Право притулку

У ст. 14 Загальної декларації прав людини визначено:

«1. Кожна людина має право шукати притулок від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком.

2. Це право не може бути використане у випадку переслідування, в реальності спричиненого скоєнням неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй»⁴⁷.

У Конституції України проголошується: «Іноземцям і особам без громадянства може бути наданий притулок у порядку, встановленому законом» (ч. 2 ст. 26). Аналогічні положення містяться у конституціях багатьох держав світу. Звичайно в основних законах держав закріплюється саме право притулку. Процедура ж одержання цього права регламентується чинним законодавством.

У міжнародному праві прийнято розрізняти *територіальний* і *дипломатичний притулок*. Перший означає надання державою якій-небудь особі (особам) можливості укритися від переслідувань політичного характеру на своїй території; другий — означає надання державою такої ж можливості, але в межах дипломатичного представництва, консульської установи або на військовому кораблі, які перебувають на території іншої держави.

Відповідно до загального міжнародного права недоторканність приміщення дипломатичного представництва або консульської установи й екстериторіальність іноземного військового корабля не дають права надавати їх як притулок особам, переслідуваним владою держави перебування за правопорушення політичного характеру. Це положення згадане в п. 3 ст. 41 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., що встановила заборону на використання дипломатичного представництва з метою, не сумісною з його офіційними функціями. Винятком є практика держав Латинської Америки. Держави-учасниці Гаванської конвенції 1928 р. і Каракаської конвенції 1954 р. визнали право дипломатичного притулку й регламентували в цих угодах процедуру його надання.

⁴⁷ Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов / Сост. Г. М. Мелков.— М., 1990.— С. 16.

4.5. Концепція прав людини та її втілення в міжнародному праві

Права людини належать до розряду основних цінностей людської цивілізації. Саме вони дають змогу особистості почувати себе людиною, саме вони є наріжним каменем поняття «демократія» і гарантією існування здорового, справедливого й процвітаючого суспільства, гарантією забезпечення миру й безпеки. Теорія й практика міждержавного співробітництва виходить із того, що захист прав людини у випадку їх порушення перестає бути винятково внутрішньою справою окремо взятої держави. У п. 3 ст. 1 Статуту ООН закріплено обов'язок держав співпрацювати у справі вирішення проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру, у заохоченні й розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії⁴⁸. А ст. 55 установлює, що сприяння загальній повазі й дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії створює умови стабільності й благополуччя, необхідні для мирних і дружніх відносин між націями. Всупереч концепції *культурного релятивізму*⁴⁹, норми національного права повинні формулюватися, виходячи з положення про загальність прав людини, мається на увазі введення універсального правового стандарту поведження з людиною. Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, указала цілі, до яких повинні прагнути «кожна людина й кожний орган суспільства». Подальшу конкретизацію положення про універсальність правового стандарту поведження з людиною отримало в наступних документах ООН і регіональних організацій.

19 грудня 1966 р. під егідою ООН було прийнято Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадські й політичні права. Пакти є міжнародними договорами, положення яких обов'язкові для держав-учасниць. Складовою частиною Пакту про громадські й політичні права є Факультативний протокол до нього, що надає індивідам право подавати в Комітет із прав людини ООН скарги про те, що

вони стали жертвою порушення державою-учасницею будь-якого із прав, закріплених у Пакті. Положення Факультативного протоколу поширюються тільки на держави-учасниці Пакту, які визнали його обов'язкову чинність, звідси й назва документа. У 1989 р. було прийнято Факультативний протокол № 2 до Міжнародного пакту про громадські й політичні права про скасування страти. Україна є учасницею двох пактів і Факультативного протоколу № 1 до Пакту про громадські й політичні права.

До числа документів, які мають юридично обов'язковий характер у справі міжнародного захисту прав людини, належать: Конвенція про попередження злочину геноциду й покарання за нього 1948 р.; Конвенція про політичні права жінок 1953 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р.; Конвенція про припинення апартеїду й покарання за нього 1973 р.; Конвенція проти катувань й інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження й покарання 1984 р.; Конвенція про права дитини 1989 р. тощо.

Одним із важливих напрямів співробітництва регіональних організацій є захист прав людини й основних свобод, у рамках якого прийняті: Американська конвенція прав людини 1969 р.; Африканська хартія прав людини й народів 1981 р.; Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод 1950 р. (у доповнення до Конвенції прийнято 12 протоколів щодо різних напрямів співробітництва) і Європейська соціальна хартія 1961 р.; Європейська конвенція про попередження катувань і нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження або покарання 1987 р. та ін.

У цих договорах подається перелік прав, здійснення яких має гарантуватися кожній людині, яка перебуває під юрисдикцією держав-учасниць. Вони також установлюють процедури нагляду й гарантій за дотриманням положень цих договорів. У зв'язку з тим, що права людини є цінністю вищого порядку й від рівня їх захисту й забезпечення в конкретній державі залежить багато в чому доля миру й безпеки, міжнародне співтовариство розробило певні механізми контролю за дотриманням прав людини.

У рамках ООН діють: Рада з прав людини (новостворений орган), Комісія із прав людини, Комітет із прав людини (здійснює контроль за дотриманням положень Пакту про громадські й політичні права 1966 р.), Комітет проти катувань (контролює дотримання Конвенції проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність,

⁴⁸ Международное право в документах // Сост. Н. Т. Блатова.— М., 1982.— С. 197.

⁴⁹ Прибічники політико-правової концепції *культурного релятивізму* вважають, що національно-етнічні, культурні, релігійні традиції й особливості держави можуть служити юридичною підставою для відмови від імплементації низки універсальних стандартів у галузі прав людини й основних свобод у національне законодавство.

видів поведження й покарання 1984 р.), Верховний комісар із прав людини. На регіональному рівні подібні функції здійснюють: Європейський Суд із прав людини, Міжамериканський суд із прав людини, Верховний комісар зі справ національних меншин ОБСЄ.

Розділ 5. Дипломатичне й консульське право

5.1. Поняття і джерела дипломатичного та консульського права

Дипломатичне й консульське право — це галузь міжнародного публічного права, яка складається із принципів і норм, що регулюють офіційні відносини і зв'язки між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, здійснювані за допомогою органів зовнішніх зносин.

Це хронологічно перша галузь міжнародного права. Її джерела можна виявити ще в родоплемінній епісоді розвитку людської цивілізації, коли те або інше плем'я змушене було направляти своїх представників для ведення переговорів із сусідніми племенами з питань війни та миру, вирішення долі полонених одноплемінників, визначення кордонів територій полювання й збору плодів і т. ін. Зрозуміло, ці міжплемінні відносини не регулювалися юридичними нормами, а базувалися на віруваннях, традиціях і звичаях. З появою держави та права міждержавні відносини стали регулюватися правовими нормами. У числі перших таких норм і був інститут послів, що регулював відносини між державами у зв'язку з періодичним направленням з однієї до іншої держави послів для вирішення офіційних державних завдань. Недоторканність послів із давніх часів була важливою складовою цього інституту. Зокрема, у давньоіндійських Законах Ману (IV–II ст. до н. е.) містилося положення про недоторканність послів, що пізніше міцно затвердилося в міжнародних конвенціях і національному законодавстві держав.

Із Давньою Грецією пов'язана поява інституту постійних консулів, а разом із ним початкових норм консульського права.

У Римі було створено спеціальну колегію жерців (феціалів), яка вирішувала питання зовнішніх зносин. Для переговорів з іншими державами Римський сенат призначав спеціальних осіб.

У рабовласницький період почав формуватися інститут привілеїв та імунітетів послів, головним елементом якого виступала особиста недоторканність. Так, перський цар Дарій у зв'язку з убивством представника іноземної держави заявив, що той, хто вбив посла, покриває себе ганьбою як порушник правил, що встановилися серед усіх народів.

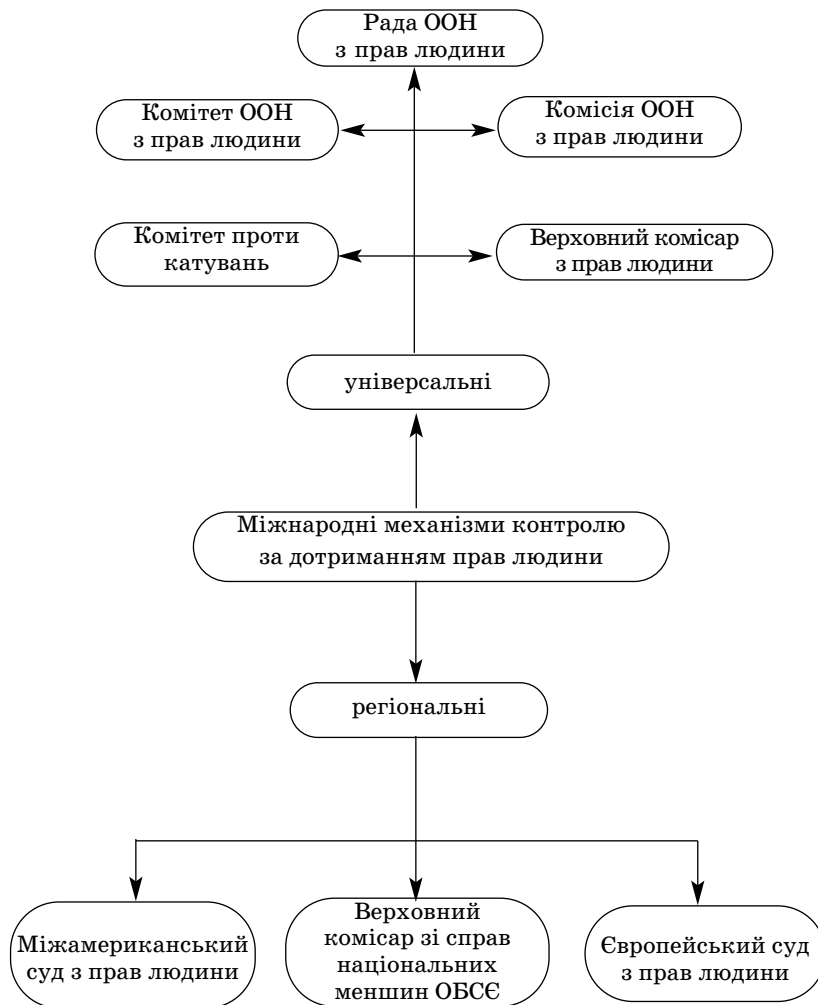

Рис. 8. Міжнародні механізми контролю за дотриманням прав людей

У феодальну епоху продовжували розвиватися дипломатичні й консульські відносини між державами, активну роль у яких стала відігравати католицька церква.

Бурхливий торгово-економічний розвиток держав Європи у XVI–XVIII ст., пов'язаний із переходом до капіталістичного способу виробництва, спричинив необхідність створення постійних дипломатичних представництв і спеціальних органів для керування зовнішніми зносинами.

Аж до середини XX ст. дипломатичне й консульське право складалося переважно зі звичайних норм, хоча в 1815 р. на Конгресі у Відні було прийнято перший багатосторонній договір щодо дипломатичного права — Віденський протокол (регламент) про класи дипломатичних агентів⁵⁰. У 1818 р. до нього було внесено зміни Аахенським протоколом, однак вони не прижилися. Основні положення Віденського протоколу 1815 р. стали згодом загальновизнаними нормами дипломатичного права.

Після Другої світової війни норми дипломатичного й консульського права мали подальший розвиток і були кодифіковані, що відбилося в ряді багатобічних конвенцій: Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. (чинна з 1964 р.); Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р. (чинна з 1967 р.); Конвенції про спеціальні місії 1969 р. (чинна з 1985 р.); Конвенції про запобігання й покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 р. (чинна з 1977 р.); Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. (чинності ще не набула). Україна бере участь у всіх перерахованих конвенціях.

У статутних документах міжнародних організацій, як правило, наявні положення про привілеї та імунітети, що поширюються на них і їх персонал. Що стосується ООН і її спеціалізованих установ, варто згадати дві спеціальні конвенції: Конвенцію про привілеї й імунітети ООН 1946 р. і Конвенцію про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р. Крім цих конвенцій, ООН і її спеціалізовані установи мають двосторонні угоди про привілеї та імунітети з державами перебування. У рамках регіональних організацій також укладені договори про їх привілеї та імунітети.

⁵⁰ Див.: Сборник важнейших документов по международному праву / Сост. М. В. Андреева.— Ч. 2.— М., 1997.— С. 301–302.

Консульські відносини регулюються не тільки багатобічною Конвенцією про консульські зносини 1963 р., але й двосторонніми консульськими конвенціями, що укладаються зацікавленими державами між собою.

Низка загальних положень щодо дипломатичного й консульського права міститься у конституціях держав. Так, у п. 5 ст. 106 Конституції України сказано: «Президент України призначає й звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав». Крім того, в Україні діють також інші нормативні акти в галузі дипломатичних і консульських відносин: Закон України «Про дипломатичну службу України» 2001 р., Закон України «Про дипломатичні ранги України» 2002 р., Положення про дипломатичні представництва України за кордоном 1992 р., Положення про дипломатичні представництва й консульські установи іноземних держав на території України 1993 р., Консульський статут України 1994 р., Положення про торгово-економічну місію в складі дипломатичного представництва України за кордоном 1994 р. тощо.

5.2. Органи зовнішніх зносин держав

Для здійснення зовнішніх зв'язків із суб'єктами міжнародного права держави створюють систему органів зовнішніх зносин. Органи зовнішніх зносин держави поділяються на *внутрішньодержавні* й *закордонні*.

До внутрішньодержавних органів зовнішніх зносин належать ті, які постійно перебувають на території даної держави. У свою чергу ця підсистема ділиться на дві групи органів: 1) загальної компетенції; 2) спеціальної компетенції.

Першу групу складають органи, які можуть вирішувати будь-які питання зовнішніх зносин держави: Голова держави, уряд, Голова уряду, відомство зовнішніх зносин (найчастіше воно іменується міністерством закордонних справ), Голова відомства зовнішніх зносин. Відповідно до положень Конституції України й норм міжнародного права, Президент України, Прем'єр-міністр України й міністр закордонних справ України представляють Українську державу в міжнародних відносинах без спеціальних повноважень.

У політичному житті демократичних держав важливу роль відіграють вищі представницькі органи — парламенти. Вони звичайно розробляють і приймають основи зовнішньої політики держави, беруть участь у розробці й ратифікації міжнародних договорів держави, обмінюються делегаціями з парламентами інших країн, приймають заяви й звертання до закордонних парламентів, беруть участь у міжпарламентських об'єднаннях. Утім парламенти не наділені правом виступати на міжнародній арені від імені держави наприклад, вони не можуть укладати загальні та спеціальні конвенції, а їхні офіційні заяви і звернення не накладають юридичних зобов'язань на держави. У зв'язку із цим немає єдиного підходу до вирішення питань, чи слід вважати парламент внутрішньодержавним органом зовнішніх зносин.

Органи спеціальної компетенції відають питаннями зовнішніх зносин держави в якийсь вузькій сфері. Прийнято вважати, що всі міністерства (крім міністерства закордонних справ) і центральні відомства є такими органами, оскільки відповідно до своєї компетенції вони здійснюють певні зовнішні функції, для чого в них створюються відділи (управління) зовнішніх зв'язків.

До категорії постійних закордонних органів зовнішніх зносин належать: дипломатичні представництва держав; консульські установи; торговельні представництва й представництва держав при міжнародних організаціях.

Поняттям «тимчасові закордонні органи зовнішніх зносин» охоплюються спеціальні місії й делегації, що направляються для участі в церемоніальних заходах, міжнародних конференціях, нарадах в інших державах.

Дипломатичне представництво — це орган зовнішніх зносин держави, що перебуває на території іншої держави для здійснення дипломатичних зносин з нею.

Дипломатичне представництво — загальний термін, що поєднує два поняття «посольства» і «місії». Посольства — це представництва першого класу. Місії являють собою представництва другого класу. Главою посольства є посол, місії — посланник або повірений у справах. У зв'язку із затвердженням у другій половині ХХ ст. принципу суверенної рівності держав, місії у наш час трапляються досить рідко. Переважна більшість держав встановлює дипломатичні зв'язки між собою на рівні посольств. Рівень дипломатичних представництв держав обумовлюється в угоді про встановлення дипломатичних відносин між ними.

Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. визначає функції дипломатичних представництв із погляду міжнародного права. До них належать:

1) представництво акредитуючої держави в державі перебування;

2) захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави і її громадян у межах, що допускаються міжнародним правом;

3) ведення переговорів з урядом держави перебування;

4) з'ясування всіма законними способами умов і подій у державі перебування й повідомленні про них уряду акредитуючої держави;

5) заохочення дружніх відносин між акредитуючою державою й державою перебування, розвиток їх взаємин у галузі економіки, культури й науки (ст. 3).

Крім того, дипломатичні представництва можуть виконувати консульські функції. Із цією метою в них створюються консульські відділи.

У міжнародному праві **акредитуючою** державою називається та, що направляє в іншу державу своє дипломатичне представництво. Держава ж, на території якої розміщено дипломатичне представництво, іменується **приймаючою** державою або державою **перебування**.

Голова дипломатичного представництва — єдина офіційна особа акредитуючої держави, яка представляє її з усіх питань у приймаючій державі. Він також є старшою посадовою особою акредитуючої держави стосовно всіх інших можливих представників цієї держави у державі перебування.

У міжнародному праві існує класифікація старшинства дипломатичних представників (агентів). Відповідно до ст. 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. глави дипломатичних представництв поділяються на такі класи: 1) послы і нунції⁵¹, акредитовані при Головах держав; 2) посланники та інтернунції, акредитовані при Головах держав; 3) повірені у справах, акредитовані при міністрах закордонних справ.

Різнити у класі глав дипломатичних представництв не повинна проводитися лише за старшинством та етикетом.

Класи глав дипломатичних представництв — сфера, що регулюється нормами міжнародного права. Окрім класів існують також і дипломатичні **ранги**, які мають глави дипломатичних

⁵¹ Нунцій — постійний дипломатичний представник Ватикану.

представництв і дипломатичний персонал посольств, консульств і представництв держав при міжнародних організаціях. Присвоєння дипломатичних рангів входить у компетенцію внутрішньодержавних органів. В Україні дипломатичні ранги установлені в Законі України «Про дипломатичні ранги України» 2002 р.: аташе, третій секретар, другий секретар I і II класів, перший секретар I і II класів, радник I і II класів, Надзвичайний і Повноважний Посланник I і II класів, Надзвичайний і Повноважний Посол⁵².

Вищі дипломатичні ранги (посла й посланника) звичайно надаються главою держави, інші — міністром закордонних справ. Ранг аташе надається, як правило, випускникам інститутів і факультетів міжнародних відносин при вступі на службу у відомство зовнішніх зносин. Цей ранг не слід плутати з посадою *військового, морського й повітряного аташе*, оскільки зазначені співробітники є представниками військового відомства держави, яка їх призначила, і акредитацію вони одержують при військовому відомстві держави перебування. Одночасно ці співробітники виконують функції військових радників глави дипломатичного представництва.

Процедура призначення глави дипломатичного представництва регулюється нормами як міжнародного, так і внутрішньодержавного права.

За положеннями Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. акредитуєча держава повинна направити приймаючій державі запит про її згоду на призначення особи, вказаної в запиті, на посаду глави дипломатичного представництва. Позитивна відповідь приймаючої держави означає дачу *агремана* (від фр. — згода) на прийняття особи як глави дипломатичного представництва. Із цього моменту кандидат вважається *persona grata* — бажаною особою в приймаючій державі. Негативна відповідь на запит означає відмову в агремані, а кандидат визнається *persona non grata* (небажаною особою). При цьому приймаюча держава має право не мотивувати свою відмову.

Після одержання агремана в урядовій пресі зазвичай друкується оголошення про призначення глави дипломатичного представництва. В Україні такі призначення здійснює Президент, у зв'язку із чим у газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України» публікується Указ Президента України про призначення

відповідної особи Надзвичайним і Повноважним Послом України в певній державі.

Перед виїздом до нового місця служби Голова дипломатичного представництва отримує *вірчу грамоту*, підписану главою акредитуєчої держави й адресовану главі приймаючої держави. Текст цього документа свідчить про те, що його власникові слід «вірити» як офіційній особі, що представляє свою державу в усіх зносинах із державою перебування.

У більшості випадків Голова дипломатичного представництва вважається таким, що приступив до виконання своїх функцій у державі перебування з моменту вручення главі приймаючої держави або особі, що його заміняє, своїх вірчих грамот. Інший вид практики зводиться до того, що Голова дипломатичного представництва вважається таким, що приступив до виконання своїх обов'язків із моменту повідомлення про своє прибуття й подання засвідчених копій вірчих грамот у міністерство закордонних справ держави перебування.

Ряд держав із метою економії коштів використовують практику *кумуляції* (сполучення) дипломатичного представництва, тобто акредитування однієї особи як глави представництва в декількох державах одночасно при згоді на це приймаючих держав. Так, Надзвичайний і Повноважний Посол України у Фінляндії по кумуляції виконував певний час також функції глави дипломатичного представництва України у Швеції, Норвегії, Данії та Ісландії.

Голова дипломатичного представництва виконує покладені на нього міжнародним і внутрішньодержавним правом обов'язки до припинення своїх офіційних функцій. Останнє має місце в таких випадках:

- 1) відкликання його акредитуєчою державою (більшість держав широко використовують практику ротації глав дипломатичних представництв);
- 2) оголошенням його *persona non grata* (відбувається це найчастіше за діяльність, не сумісну зі статусом дипломата);
- 3) розриву дипломатичних відносин між державами;
- 4) війни між акредитуєчою та приймаючою державами;
- 5) припинення існування акредитуєчої й приймаючої держав (або одної з них) як суб'єктів міжнародного права (наприклад, як це мало місце у 1991 р. із НДР і СРСР).

Документом, що оформляє припинення функцій глави дипломатичного представництва, є *відклична грамота*, яка вручається главі приймаючої держави дипломатом, котрий відкликається, або його спадкоємцем.

⁵² Див.: Голос України. — 2003. — 14 січня. — С. 7.

Чисельність і склад персоналу дипломатичного представництва визначаються за наступними критеріями: реальні потреби, існуючі у державі перебування умови й обставини (ст. 11 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.) і рівень відносин між державами. Весь склад співробітників дипломатичного представництва ділиться на три групи: 1) дипломатичний персонал; 2) адміністративно-технічний персонал і 3) обслуговуючий персонал.

Дипломатичний персонал — це особи, які мають дипломатичні ранги. Члени дипломатичного персоналу представництва повинні бути громадянами акредитуючої держави; у деяких випадках громадяни держави перебування або третьої держави можуть бути призначені на дипломатичну посаду, але тільки за згодою приймаючої держави.

До адміністративно-технічного персоналу належать економісти, бухгалтери, завідувачі канцелярськими діловодами, друкарки, перекладачі й інші співробітники, що виконують адміністративну або технічну роботу. Адміністративно-технічний і обслуговуючий персонал може комплектуватися як із громадян акредитуючої держави, так і з місцевих громадян.

Обслуговуючий персонал складається із шоферів, ліфтерів, двірників, садівників, кур'єрів та інших осіб, що виконують обов'язки з обслуговування дипломатичного представництва.

Міністерство закордонних справ приймаючої держави повинно вчасно інформуватися про всі призначення й зміни у складі персоналу дипломатичного представництва.

Держава перебування у будь-який час може визнати главу дипломатичного представництва або іншого співробітника персоналу небажаною особою (*persona non grata*), причому приймаюча держава не зобов'язана аргументувати своє рішення. Якщо цей співробітник не залишить у встановлений строк державу перебування, то він буде розглядатися як приватна особа, а не член персоналу дипломатичного представництва.

Для успішного виконання своїх функцій дипломатичним представництвом і його персоналом у міжнародному праві існує інститут *дипломатичних привілеїв* та *імунітетів* (спеціальні права й пільги, що надаються міжнародним правом дипломатичному представництву і його персоналу для ефективного виконання ними своїх функцій).

Згадані привілеї й імунітети поділяють на два види: 1) привілеї та імунітети дипломатичного представництва як органу зовнішніх зносин акредитуючої держави; 2) особисті привілеї та імунітети, які поширюються на персонал представництва.

До першого різновиду належать такі привілеї та імунітети: *недоторканність приміщень представництва; фіскальний імунітет; недоторканність архівів і документів представництва; свобода зносин представництва; право користування прапором і емблемою акредитуючої держави.*

До особистих привілеїв та імунітетів відносять: *недоторканність особи, недоторканність житла, імунітет від юрисдикції, фіскальний імунітет, митні привілеї.*

Відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. члени адміністративно-технічного персоналу представництва й члени їх родин, що живуть разом із ними, користуються, якщо вони не є громадянами держави перебування або не проживають у ній постійно, особистою недоторканністю, недоторканністю житла, імунітетом від кримінальної юрисдикції, фіскальним імунітетом, деякими митними привілеями. Імунітет від цивільної й адміністративної юрисдикції поширюється на них лише при виконанні ними своїх обов'язків.

Члени обслуговуючого персоналу представництва, які не є громадянами держави перебування або не проживають у ній постійно, користуються імунітетом стосовно дій, вчинених ними при виконанні своїх обов'язків, і звільняються від податків, зборів і мита на заробіток, одержуваний ними за своєю службою.

Домашні працівники персоналу представництва, якщо вони не є громадянами держави перебування або не проживають у ній постійно, звільняються від податків, зборів і мита на заробіток, одержуваний ними за своєю службою.

Дипломатичні привілеї та імунітети починають поширюватися на осіб, визначених у міжнародному праві, з моменту перетинання ними кордону приймаючої держави. І діють вони до моменту виїзду зазначених осіб з держави перебування, а також при проїзді через третю державу.

Консульства. Установлення дипломатичних відносин не означає одночасне встановлення консульських відносин, якщо інше не обумовлюється зацікавленими державами. Розрив дипломатичних відносин не веде до автоматичного припинення консульських відносин. Держави, що не підтримують дипломатичних відносин, можуть установлювати між собою консульські відносини.

Загальні питання, пов'язані з установленням і підтримкою консульських відносин, урегульовані багатосторонньою Віденською конвенцією про консульські зносини 1963 р. Крім того,

держави широко практикують укладання двосторонніх консульських конвенцій, у яких обумовлюються питання числа консульських установ держав на території одна одної, місце розташування консульських округів, привілеї та імунітети персоналу консульств тощо. Також держави мають внутрішнє законодавство, що регулює консульські відносини. В Україні таким нормативним актом є Консульський статут України, затверджений Указом Президента від 2 квітня 1994 р.

Главою консульської установи є консул. Статус глави консульської установи відрізняється від статусу глави дипломатичного представництва, оскільки консул не здійснює представницьких функцій своєї держави в державі перебування. Функції консулів мають відносно вузький і конкретний характер і здійснюються ними в межах консульського округу.

Держави у своїй практиці використовують як штатних консулів, так і *позаштатних (почесних)* консулів. Останні зазвичай призначаються з осіб, що постійно проживають у державі розташування консульства та мають у ній авторитет. Часто почесними консулами є адвокати, бізнесмени, діячі культури. Вони можуть бути громадянами держави, яка їх призначає, держави перебування або третіх держав. Почесні консули не утримуються на державній службі держави, що їх призначає, і не одержують від неї заробітної платні, тому цей інститут економічно вигідний. За існуючим правилом збори, що стягуються почесним консулом за надавані консульські послуги, йдуть у його прибуток. За станом на 1 вересня 2002 р. Україна мала 46 почесних консулів, а в нашій державі працювало 36 почесних консулів іноземних держав⁵³.

Консульська установа (консульство) — це постійний державний орган зовнішніх зносин, заснований в іншій державі на основі угоди між цими державами для виконання консульських функцій у певному консульському окрузі.

У міжнародній практиці існують такі види консульських установ: генеральне консульство, консульство, віце-консульство й консульське агентство. Ці установи очолюють, відповідно, генеральний консул, консул, віце-консул і консульський агент. У наш час набула розповсюдження практика відкриття консульських відділів при дипломатичних представництвах. Очолюють ці відділи завідувачі, які називаються генеральними консулами або консулами. За існуючою практикою завідувачам

консульських відділів посольств не видаються патент і ексекватура, оскільки вони діють як співробітники дипломатичного представництва.

Основні функції консульських установ визначені у Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р. До них належать:

1) захист у державі перебування інтересів своєї держави, її громадян і юридичних осіб у межах, що допускаються міжнародним правом;

2) сприяння розвитку торговельних, економічних, культурних і наукових зв'язків між представленою державою і державою перебування, а також сприяння розвитку дружніх відносин між ними;

3) з'ясування всіма законними шляхами умов і подій у торгівельному, економічному, культурному й науковому житті держави перебування, повідомлення про них урядові держави, що представляється, і надання відомостей зацікавленим особам;

4) виконання адміністративних і нотаріальних функцій;

5) надання допомоги й сприяння фізичним і юридичним особам держави, що представляється, у тому числі й правове;

6) надання допомоги морським (річковим) суднам, літакам та їх екіпажам;

7) виконання інших функцій, покладених на консульську установу державою, яка представляється, не заборонених законами й правилами держави перебування.

При виконанні своїх функцій консульські установи повинні керуватися як нормами міжнародного права, так і нормами права своєї держави.

На відміну від дипломатичних представництв, консульські установи мають право мати прями зносини лише з місцевою владою консульського округу. Якщо ж виникає необхідність відносин із урядом держави перебування, то її можна реалізувати тільки за допомогою дипломатичного представництва своєї держави. За відсутності дипломатичних відносин держави можуть покласти виконання деяких дипломатичних функцій на консульські установи за згодою уряду приймаючої держави. У таких випадках консульства мають право зносин з урядом держави перебування.

У більшості держав консульські установи підлеглі міністерствам закордонних справ, а також дипломатичному представництву своєї держави в державі перебування.

Консульські установи припиняють свою діяльність у таких випадках: 1) закриття консульської установи; 2) вихід території, на якій розташований консульський округ, з-під суверенітету

⁵³ Дані отримані у Консульському управлінні МЗС України 17 жовтня 2002 р.

держави перебування; 3) війна між державами, що раніше встановили консульські відносини.

Віденська конвенція 1963 р. установила для глав консульських установ чотири класи: 1) генеральний консул; 2) консул; 3) віце-консул; 4) консульський агент.

Генеральний консул очолює генеральне консульство або консульський відділ дипломатичного представництва; консул — консульство, віце-консул відповідно — віце-консульство. Останні також можуть бути помічниками або заступниками генерального консула. Віце-консул може виконувати обов'язки заступника консула. Консульський агент очолює консульське агентство.

В Україні, як і в більшості держав, консульські працівники є службовцями міністерства закордонних справ і їм присвоюються дипломатичні ранги. У деяких країнах консульська служба відокремлена від дипломатичної й консульським працівникам присвоюються спеціальні ранги.

Глави консульських установ призначаються державою, яка представляється, і допускаються до виконання своїх функцій державою перебування. Держава, яка представляється, видає голові консульської установи спеціальний документ — **консульський** патент, який засвідчує його посаду й указує, як правило, його повне ім'я та прізвище, клас, консульський округ і місцезнаходження консульської установи.

Держава, яка представляється, направляє цей патент зазвичай дипломатичними шляхами уряду держави, на території якої Голова консульської установи повинен виконувати свої функції. Голова консульської установи допускається до виконання своїх функцій тільки після одержання дозволу на це з боку держави перебування. Цей дозвіл, у якій би формі він не був виражений, називається **екзекватурою**. Держава, що відмовляє у видачі екзекватури, не зобов'язана повідомляти мотиви своєї відмови. З моменту одержання екзекватури вважається, що Голова консульської установи приступив до виконання своїх функцій. Із цієї самої дати визначається його старшинство стосовно глав консульських установ інших держав, розташованих у певному консульському окрузі.

Відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. персонал консульських установ ділиться на три категорії: 1) консульські посадові особи, що перебувають на консульській службі й виконують консульські функції; 2) консульські службовці, що виконують адміністративно-технічну

роботу; 3) обслуговуючий персонал. Зазвичай, консульські посадові особи повинні бути громадянами держави, що представляється. Громадяни держави перебування або третіх держав можуть призначатися на консульські посади державою, що представляється, тільки за виразно вираженої згоди держави перебування.

Держава перебування може в будь-який час повідомити державі, яка представляється, про те, що будь-який член персоналу консульської установи є *persona non grata*. У такому випадку держава, що представляється, повинна відкликати цю особу або припинити її функції в консульській установі.

Влада держави перебування (як правило, міністерство закордонних справ) видає консулам консульські картки, які підтверджують їх посадове положення й наявність привілеїв та імунітетів відповідно до міжнародного права.

Функції члена персоналу консульської установи припиняються, зокрема, на таких підставах:

а) повідомлення держави перебування державою, яка представляється, про те, що функції члена персоналу консульської установи припиняються (відкликання);

б) анулювання екзекватури (оголошення *persona non grata*);

в) повідомлення державою перебування державі, що представляється, про те, що держава перебування не вважає особу працівником консульського персоналу.

За положеннями Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. держава перебування повинна надавати всі можливості для виконання консульською установою своїх функцій (ст. 28). Відповідно до норм міжнародного й внутрішньодержавного права держава перебування надає певні привілеї й імунітети консульській установі та її персоналу для ефективного виконання ними своїх функцій.

Консульські привілеї й імунітети поділяються на два види: 1) привілеї та імунітети консульської установи як закордонного органу зовнішніх зносин держави; 2) привілеї та імунітети персоналу консульської установи.

Відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. до першого виду привілеїв та імунітетів належать:

а) недоторканність приміщень консульських установ. Представники влади держави перебування не можуть заходити в консульські приміщення, інакше, ніж за згодою глави консульської установи. Проте, згода глави консульської установи може передбачатися у випадку пожежі або іншого стихійного лиха;

б) звільнення консульських приміщень від всіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мит, за винятком тих, які являють собою плату за конкретні види обслуговування;

в) недоторканність архіву й документів;

г) свобода пересувань;

д) свобода зносин консульської установи для всіх офіційних цілей. При цьому установа може використовувати всі належні засоби, включаючи дипломатичних і консульських кур'єрів, дипломатичні й консульські валізи й заковані або шифровані депеші;

е) користування своїм державним прапором і гербом у державі перебування.

До привілеїв та імунітетів персоналу консульської установи або особистих привілеїв та імунітетів відповідно до даної Конвенції належать:

а) особиста недоторканність консульських посадових осіб, яка означає, що особа не підлягає ні арешту, ні попередньому слідству, лише на підставі постанов судової влади у випадку здійснення тяжких злочинів;

б) імунітет від судової й адміністративної юрисдикції держави перебування відносно дій консульських посадових осіб і службовців при виконанні ними консульських функцій. До дій, вчинених ними як приватними особами, застосовується юрисдикція держави перебування. Працівники консульської установи можуть викликатися як свідки при провадженні судових і адміністративних справ, але вони не зобов'язані давати показання з питань, пов'язаних із виконанням їхніх функцій, або надавати офіційну кореспонденцію й документи;

в) консульські працівники, а також члени їхніх родин, за винятком обслуговуючого персоналу, звільняються від всіх видів податків, мит і зборів, крім непрямих податків, а також зборів, що стягуються за конкретні види обслуговування. Обслуговуючий персонал звільняється від податків на заробітну плату;

г) митні привілеї, надавані державою перебування для консульських посадових осіб і службовців, а також членів їхніх родин, практично еквівалентні аналогічним дипломатичним привілеям.

Від характеру взаємин між конкретними державами залежить обсяг консульських привілеїв та імунітетів, що закріплюються у двосторонніх консульських конвенціях і національному законодавстві держав.

Штатні консульські посадові особи не повинні займатися в державі перебування якою-небудь професійною або комерційною

діяльністю з метою одержання особистих прибутків. Якщо ж консульські посадові особи займаються такою діяльністю, на них і членів їхніх родин не поширюються консульські привілеї та імунітети.

Всі консульські працівники, що користуються привілеями й імунітетами, зобов'язані поважати закони та правила держави перебування й не втручатися у внутрішні справи цієї держави.

Торговельні представництва. У 1918 р. РНК РСФСР прийняла декрет «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі», тим самим уперше у світі було встановлено монополію держави на зовнішню торгівлю. Для здійснення цієї монополії Радянська держава створила спеціальні органи зовнішніх зносин — торговельні представництва. Відповідно до радянського законодавства торговельні представництва були частиною дипломатичного представництва СРСР і здійснювали за кордоном права в галузі зовнішньоекономічної діяльності Радянської держави, забезпечували захист торгово-політичних і економічних інтересів СРСР і ефективність його участі в системі світових економічних відносин. У 1991 р. розпався Радянський Союз. Розпалася й радянська монополія зовнішньої торгівлі. Однак її рудименти залишилися в Україні — державі, офіційно прихильній до принципів плюралістичної демократії в економіці й політиці. Таким чином, в Україні зберігається пережиток радянського монополізму в зовнішньоекономічній діяльності — торговельні представництва за кордоном.

Відповідно до Положення про торговельне представництво України за кордоном 1993 р. основними функціями цих органів зовнішніх зносин є:

- захист прав і законних інтересів України в зовнішньоекономічній галузі й суб'єктів підприємницької діяльності України в державі перебування;
- сприяння розвитку торгово-економічних зв'язків України, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні сфери економіки України й виконанню договорів України, укладених із державою перебування;
- інформування міністерства зовнішньоекономічних зв'язків України про цінову, податкову, тарифну політику, що проводиться державою перебування відносно товарів, які експортуються Україною;
- підготовка висновків відносно доцільності імпорту товарів і послуг, одержання кредитів з держави перебування, виходячи із запропонованих цією державою цін, тарифів, кредитних ставок і т. ін.

Очолює торговельне представництво торговельний представник України, що за посадою є радником дипломатичного представництва України. Торговельний представник України і його заступник (заступники), яким привласнені дипломатичні ранги, входять до складу дипломатичного персоналу, інші співробітники торговельного представництва є членами адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу дипломатичного представництва України.

Указом Президента України від 30 квітня 1994 р. було введено Положення про торгово-економічну місію у складі дипломатичного представництва України за кордоном, що фактично змінило лише назву цього органу зовнішніх зносин України, але не його суть.

Більшість держав світу не мають такого органу зовнішніх зносин, як торговельні представництва (торгово-економічні місії). У дипломатичних представництвах багатьох держав є посади торговельних радників, торговельних секретарів або аташе. Ці співробітники підтримують зв'язки з міністерством зовнішньої торгівлі держави перебування або іншим відомством, що виконує аналогічні функції. Торговельні радники, торговельні секретарі або аташе належать до дипломатичного персоналу представництв і на них поширюються привілеї та імунітети, передбачені міжнародним правом.

Постійні представництва держав при міжнародних організаціях. Зв'язок із міжнародними організаціями держави здійснюють за допомогою відносно нового інституту — постійних представництв держав при таких організаціях. Відкривати їх можуть тільки держави-члени таких організацій. Держави, які не є членами таких організацій, але зацікавлені в їх діяльності, можуть мати при них постійні місії спостерігачів, якщо це допускається установчими документами організацій.

Відкриття при міжнародній організації постійного представництва є правом держави, а не обов'язком. Питання про розміщення штаб-квартири міжнародної організації або її відділень має бути узгоджено із приймаючою державою. Як правило, укладається угода між організацією та державою перебування. З державою перебування організації також узгоджується питання про відкриття постійних представництв держав-членів. Але на відміну від дипломатичного представництва, один раз така згода приймаючої держави на відкриття постійних представництв держав при міжнародній організації поширюється на всі держави, що мають наміри відкрити такі представництва.

Надалі вже не потрібно узгоджувати це питання з державою перебування в кожному окремому випадку відкриття нового постійного представництва.

Функції постійних представництв держав при міжнародних організаціях зафіксовані у Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. До них, зокрема, належать:

- а) забезпечення представництва держави, що посилає, при організації;
- б) підтримка зв'язку між державою, що посилає, й організацією;
- в) ведення переговорів з організацією й у її рамках;
- г) з'ясування здійснюваної в організації діяльності й повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- д) забезпечення участі держави, що посилає, у діяльності організації;
- е) захист інтересів держави, що посилає, стосовно організації;
- ж) сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією й у її рамках (ст. 6).

У ст. 7 цієї ж Конвенції визначені функції постійної місії спостерігачів при міжнародній організації:

- а) забезпечення представництва держави, що посилає, і охорона її інтересів стосовно організації, а також підтримка зв'язків із нею;
- б) з'ясування здійснюваної в організації діяльності й повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- в) сприяння співробітництву з організацією та ведення з нею переговорів.

Як видно, частина функцій постійних представництв держав при міжнародних організаціях подібні до функцій дипломатичних представництв. Однак є й розходження, пов'язані зі специфікою діяльності міжнародних організацій і наявністю тристоронніх зв'язків (держави, що посилає — організація — приймаюча держава) у процесі здійснення такої діяльності. Ці обставини й визначають особливості процедури призначення та припинення функцій членів персоналу постійних представництв і його кількісний склад. Так, у ст. 9 Конвенції 1975 р. закріплений принцип свободи призначення співробітників постійних представництв. При цьому чисельність персоналу представництва не повинна виходити за межі, які є розумними й нормальними з урахуванням функцій організації, потреб даного представництва, обставин і умов, що існують у державі

перебування (ст. 14). Для призначення глави постійного представництва отримання агреману не потрібне. Голова представництва вручає генеральному секретареві організації свої повноваження, які дають правову підставу для виконання ним своїх функцій. Припинення ж функцій персоналу постійного представництва в Конвенції пов'язується із двома умовами: 1) повідомленням про це організації державою, що посилає; 2) остаточним або тимчасовим відкликанням постійного представництва.

У зв'язку з тим, що персонал постійного представництва акредитований при міжнародній організації, а не при державі перебування, то оголошення члена персоналу *persona non grata* не передбачено. Разом із тим у ст. 77, 84 і 85 Конвенції 1975 р. враховані законні інтереси приймаючої держави. У цих статтях зафіксовано, що всі члени персоналу представництва, які користуються привілеями й імунітетами, зобов'язані поважати закони й постанови держави перебування. У випадку «серйозного й очевидного» порушення кримінального законодавства приймаючої держави або подібного втручання в його внутрішні справи держава, що посилає, відкликає таких осіб, припиняє їх діяльність або вживає заходів щодо їх від'їзду. При цьому тягар доведення «серйозного й очевидного» порушення лежить на державі перебування.

Привілеї й імунітети, передбачені Конвенцією 1975 р. для постійних представництв і їхнього персоналу, аналогічні дипломатичним привілеям і імунітетам.

У 1946 р. було укладено Конвенцію про привілеї й імунітети ООН, у якій вони визначені відносно організації та представників членів ООН у головних і допоміжних органах і на конференціях, які скликаються організацією. До особистих привілеїв та імунітетів, зокрема, належать: імунітет від особистого арешту або затримки й від накладення арешту на особистий багаж, а також судово-процесуальний імунітет; недоторканність всіх паперів і документів; право користуватися шифром і деякі інші. Передбачені в Конвенції привілеї та імунітети мають функціональний характер, тобто поширюються на сферу виконання службових обов'язків представниками держав-членів ООН. Про постійні представництва держав і їх імунітети у Конвенції 1946 р. нічого не сказано. В Угоді між ООН і США 1947 р. про штаб-квартиру Організації також не згадується про постійні представництва держав як органів зовнішніх зносин, а йдеться тільки про постійних представників і їхні привілеї

й імунітети, які збігаються з дипломатичними привілеями й імунітетами.

У 1947 р. було підписано Конвенцію про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН. У ній також закріплюються привілеї й імунітети представників, але не постійних представництв держав. Ці особливості зазначених угод і викликали необхідність прийняття Віденської конвенції про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

Відповідно до Конвенції про привілеї й імунітети ООН 1946 р. Організація має у принципі такі ж привілеї й імунітети, як і дипломатичні представництва, хоча зі своєю специфікою. Так, ООН на території своєї штаб-квартири в Нью-Йорку має власну службу безпеки, а також свою радіомережу, що веде радіопередачі. Але відносно злочинів, вчинених на території штаб-квартири ООН, юрисдикцію здійснюють суди США. При цьому ніякі процесуальні дії в приміщеннях ООН влада США не може здійснювати без дозволу Генерального секретаря ООН.

За Угодою між ООН і США 1947 р. про штаб-квартиру ООН представники влади Сполучених Штатів не повинні перешкоджати в'їзду в штаб-квартиру Організації й виїзду з неї представників держав, співробітників ООН та інших офіційних осіб. США зобов'язані видавати візи на в'їзд у країну співробітникам ООН, експертам, персоналу постійних представництв держав при ООН.

Подібну угоду було також укладено в 1946 р. між ООН і Швейцарією, де перебуває штаб-квартира Європейського відділення ООН (Женева).

Особисті привілеї й імунітети співробітників ООН залежать від їхнього статусу та виконуваних функцій. Дипломатичні привілеї й імунітети в повному обсязі поширюються на відносно невелике коло співробітників ООН — Генерального секретаря і його заступників. До заступників Генерального секретаря ООН прирівнюються виконавчі секретарі економічних комісій ООН (для Європи, Азії й Тихого океану, Західної Азії, Африки, Латинської Америки й Карибського басейну), представник Генерального секретаря ООН на Кіпрі, представник ООН для Індії та Пакистану й деякі інші співробітники. Особисті привілеї та імунітети поширюються також на членів родин зазначених співробітників.

За положеннями Конвенції 1946 р. інші співробітники ООН мають функціональні привілеї та імунітети, тобто, такі, що поширюються на них тільки під час виконання службових обов'язків.

Експерти ООН, що беруть участь у виконанні місій Організації, мають привілеї й імунітети, необхідні їм для виконання своїх функцій у період діяльності місії. Це ж правило поширюється на експертів неурядових організацій і інших осіб, залучених ООН до роботи в семінарах, симпозиумах, конференціях і інших заходах, які проводяться організацією.

Відповідно до Конвенції про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р. ці міжнародні організації мають практично ті самі привілеї та імунітети, що й ООН.

Ця Конвенція передбачає, що дипломатичні привілеї та імунітети надаються в повному обсязі тільки вищій посадовій особі спеціалізованої установи і членам її родини. У додатках до Конвенції, що поширюються на певні спеціалізовані установи ООН, а також в угодах, які укладаються спеціалізованими установами з державою перебування, передбачається надання цих привілеїв і імунітетів і деяким іншим керівникам спеціалізованих установ.

На інших співробітників спеціалізованих установ ООН поширюються функціональні привілеї та імунітети.

Під *спеціальною місією* в міжнародному праві розуміється тимчасовий орган зовнішніх зносин держави, що направляється в іншу державу для виконання конкретних завдань, обумовлених за згодою між цими державами. Раніше ця форма зовнішніх зносин держав іменувалися дипломатією *ad hoc*, тобто створення дипломатичних органів щодо окремого випадку, конкретного приводу.

Найчастіше спеціальні місії направляються для участі у двосторонніх переговорах, інаугураційних торжествах, ювілейних і похоронних заходах. Однак делегації держав, що беруть участь у роботі багатосторонніх конференцій або органах міжнародних організацій, не є спеціальними місіями.

У 1969 р. було прийнято Конвенцію про спеціальні місії (чинна з 1985 р.), що кодифікувала звичайні норми, які діяли відносно цього органу зовнішніх зносин. Базисним положенням Конвенції є те, що привілеї та імунітети дипломатичних представництв і їх персоналу, визначені Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., повинні поширюватися на спеціальні місії і їх персонал.

У Конвенції 1969 р. вказується, що в тих випадках, коли спеціальна місія очолюється главою держави, главою уряду, міністром закордонних справ або іншою особою високого рангу, або коли такі особи беруть участь у спеціальній місії, вони

користуються перевагами, привілеями й імунітетами, які визнаються за ними міжнародним правом (ст. 21)⁵⁴.

Функції спеціальної місії починаються з моменту встановлення місією контакту з міністерством закордонних справ приймаючої держави. Ці функції припиняються:

- а) за згодою зацікавлених держав;
- б) по виконанні завдання спеціальної місії;
- в) після закінчення терміну, установленого спеціальною місією, якщо він спеціально не продовжений;
- г) по повідомленні державою, що посилає, про те, що вона припиняє або відкликає спеціальну місію;
- д) по повідомленні приймаючої держави про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою.

Власне розрив дипломатичних і консульських відносин між державами не спричиняє припинення діяльності спеціальних місій, що існують на момент розриву відносин.

5.3. Запобігання злочинам проти осіб, які користуються міжнародним захистом

У міжнародних відносинах дотепер мають місце порушення визнаних «священними» дипломатичних привілеїв і імунітетів. Найчастіше ці привілеї та імунітети порушуються терористичними або злочинними групами (організаціями), або окремими терористами. Досить згадати вбивство лівими есерами графа Мірбаха, посланника Німеччини в РСФСР, у липні 1918 р. у Москві, убивство графа Бернадота при здійсненні ним місії ООН на Близькому Сході в 1948 р., захоплення перуанським лівацьким угрупованням імені Тупака Амару в 1996 р. посольства Японії в Лімі (Перу) тощо.

Відповідно до звичайного й договірного права держава перебування зобов'язана вживати всі необхідні заходи для запобігання порушень дипломатичних привілеїв та імунітетів. Через збільшення кількості випадків таких порушень у 1973 р. було прийнято Конвенцію про запобігання й покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів. Ця Конвенція набула чинності у 1977 р.

⁵⁴ Див.: Сборник важнейших документов по международному праву / Сост. М. В. Андреева.— Ч. 2.— М., 1997.— С. 362.

Під терміном «особа, що користується міжнародним захистом» у Конвенції розуміється:

а) Голова держави, у тому числі кожен член колегіального органу, який виконує функції глави держави відповідно до конституції відповідної держави; Голова уряду; міністр закордонних справ, що перебувають в іноземній державі, а також члени їх родин, які їх супроводжують;

б) будь-який представник чи посадова особа держави, або будь-яка посадова особа, чи інший агент міжурядової міжнародної організації при перебуванні в місці, де він має право на спеціальний захист від будь-якого нападу на його особу, свободу й гідність, а також члени родини, які з ним проживають.

Конвенція кваліфікує злочини проти осіб, що користуються міжнародним захистом, як тяжкі. Кожна держава-учасниця Конвенції повинна передбачити у своєму законодавстві покарання за такі злочини, враховуючи їх тяжкий характер. Держави-учасниці повинні співпрацювати у справі запобігання злочинам проти осіб, що користуються міжнародним захистом, зокрема, шляхом обміну інформацією та координації вживаних адміністративних і інших заходів щодо запобігання таким злочинам. Держави-учасниці повинні порушувати кримінальне переслідування проти осіб, які скоїли зазначені злочини, або видавати їх відповідній державі згідно з нормами міжнародного права. Держави-учасниці Конвенції мають надавати одна одній найповнішу правову допомогу у зв'язку з кримінально-процесуальними діями, початими стосовно злочинів, вказаних у Конвенції.

На превеликий жаль, ефективність цієї Конвенції поки невисока через невелику кількість держав, що беруть у ній участь. Тому для вирішення цієї проблеми потрібні більш рішучі та злагоджені дії з боку міжнародного співтовариства.

Розділ 6. Право міжнародних організацій

6.1. Міжнародні колективні органи: поняття та історія створення

Міжнародний колективний орган — поняття, використовуване в міжнародно-правовій літературі для позначення різних інституцій, створених на основі волевиявлення держав з метою співробітництва й за допомогою передачі цьому органу частини своєї компетенції. Поняття «міжнародний колективний орган» використовується як родове щодо понять: «міжнародна конференція», «міжнародні комітети й комісії», «міжнародна організація».

Міжнародна конференція — тимчасовий міжнародний орган, скликаний для підготовки, обговорення поставлених учасниками питань і прийняття рішень, що мають міжнародне значення. Залежно від сфери діяльності міжнародні конференції діляться на мирні, політичні, економічні, дипломатичні й змішані. Цілі й організаційні начала діяльності міжнародних конференцій повинні відповідати нормам міжнародного права.

Міжнародному праву відомі інші терміни, вживані як синоніми «міжнародної конференції», це: «міжнародний конгрес», «міжнародна нарада», «міжнародний саміт»⁵⁵. З юридичної точки зору не існує розходження між цими термінами. Однак, термін «конгрес» втратив своє первісне значення й сьогодні практично не застосовується. Як писав Н. П. Колчановський: «У минулому він (тобто «конгрес» — прим. авт.) означав міжнародну конференцію декількох держав, скликану для укладання миру й перерозподілу державних територій»⁵⁶. Сьогодні міжнародними конгресами називають переважно всесвітні збори вчених. На позначення міжнародних зборів вищого політичного рівня все частіше застосовується термін «міжнародний саміт» і «міжнародна нарада».

Міжнародна (міжурядова) організація — це постійно діюче об'єднання держав, створене на основі міжнародного договору з метою вирішення певних завдань, що має необхідну для цього систему органів, самостійні права та обов'язки. Визначними

⁵⁵ *Саміт* (від англ. *summit* — вершина) — зустріч вищого керівництва.

⁵⁶ Цит. за: История дипломатии: в 4 т. / Под. ред. В. П. Потемкина.— Т. 3.— М.—Ленинград, 1945.— С. 814.

ознаками міжнародної організації є: 1) договірна основа, що відповідає основним принципам міжнародного права⁵⁷; 2) наявність певних цілей; 3) система органів, необхідних для досягнення цілей організації; 4) міжнародна правосуб'єктність.

Міжнародні колективні органи виникли не у XX або XIX століттях. Збори представників різних держав стали звичаєм ще в період раннього Середньовіччя. Спочатку вони поєднували представників вищого духовенства — *церковні собори*, пізніше неодмінними учасниками *світських соборів* стали, окрім духовних осіб, університетські діячі й безпосередньо дипломатичні агенти. Першими міжнародними зборами, що отримали назву «конференція», була Лондонська конференція 1827–1832 рр., де обговорювалося грецьке питання.

Рис. 9. Класифікація міжнародних міжурядових організацій

⁵⁷ Упродовж багатьох років у міжнародному праві ведеться дискусія щодо договірної основи як необхідного критерію міжнародної правосуб'єктності організації. Так, Хунгдан Чу, вважає, що конститутивний документ не утворює достатньої основи для спроможності міжнародної організації укладати договори. Див.: *Hungdan Chiu. The Capacity of International Organizations to Conclude Treaties, and the Special Legal Aspects of the Treaties so Concluded.* — The Hague, 1966. — P. 20.

Потреба міжнародного спілкування на більш широкій і постійній основі призвела до перетворення багатосторонніх конференцій на міжнародні міжурядові організації. Першими організаціями подібного типу стали так звані *міжнародні адміністративні союзи*: Міжнародний союз для виміру землі (1864 р.); Всесвітній телеграфний союз (1865 р.); Всесвітній поштовий союз (1874 р.); Міжнародний комітет мір і ваг (1875 р.). Діяльність адміністративних союзів була обмежена досить вузькою сферою взаємних інтересів держав і носила неполітичний характер. Однак протиріччя, а часом і гострі конфлікти на міжнародній арені вимагали створення політичної міжнародної організації, головною метою якої була б підтримка міжнародного миру й безпеки. Проекти створення такої організації висувалися чеським королем Іржі Подебрадом у XV ст., Гуго Гроцієм у XVI ст., У. Пенном у XVII ст., І. Кантом у XVIII ст.⁵⁸ Держави підійшли до реалізації цього проекту на початку XIX ст., у момент створення Священного Союзу (1815 р.)⁵⁹. Але тільки пройшовши через Першу світову війну, міжнародне співтовариство реалізувало задумане. 1919 рік був ознаменований створенням юридичних основ першої політичної міжурядової організації — *Ліги Націй*. Статут цієї організації, прийнятий на Паризькій мирній конференції, був підписаний 44 державами⁶⁰. У Статуті було визначено цілі Ліги Націй: забезпечення миру й безпеки, співробітництво між державами-членами в питаннях роззброєння, мирного вирішення спорів, гарантування їм суверенітету й незалежності. Вирішення ж питання про порушення Статуту Ліги Націй і застосування санкцій залишалося на розсуд кожної держави-члена.

Ліга Націй складалася з трьох головних органів: *Асамблеї*, членами якої були всі держави-члени Ліги, *Ради*, яка мала виконавчі функції й включала 4 постійних члени (Великобританію, Францію, Італію і Японію) і 4 непостійних, які змінювалися щорічно, і *Секретаріату* на чолі з Генеральним секретарем.

У 1934 р. на прохання 34 держав СРСР вступив до Ліги Націй, а в 1939 р. СРСР було виключено із цієї організації за

⁵⁸ Докладніше про ці проекти див.: *Корецький В. М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // Избранные труды.* — В 2 кн. — Кн. 2. — К., 1989. — С. 395–404.

⁵⁹ Докладніше про це у статті: *Тимченко Л. А. Священный Союз как переход к новой форме межгосударственного сотрудничества // Российский ежегодник международного права.* — СПб, 2000. — С. 169–183.

⁶⁰ Хоча головним ініціатором створення Ліги Націй був американський президент Вудро Вільсон, США не увійшли до числа членів організації.

агресію проти Фінляндії. І якщо незначні кризи на Балканах і в Південній Америці вдавалося якось урегулювати за допомогою Ліги Націй, то протидіяти серйозним конфліктам за участю Німеччини, Японії, Італії, СРСР ця організація виявилася неспроможна.

1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. Ліга Націй не виконала свого головного призначення. У 1940 р. де-факто, а в 1946 р. де-юре Ліга Націй припинила своє існування.

Трагічний досвід Другої світової війни показав з усією очевидністю необхідність висновків з помилок Ліги Націй і на цій основі створити нову міжнародну політичну організацію для підтримки міцного міжнародного миру й безпеки.

Перший імпульс у формуванні цієї ідеї дали Атлантична хартія, підписана президентом США Ф. Д. Рузвельтом і прем'єр-міністром Великобританії У. Черчіллем 14 серпня 1941 р., і Декларація уряду СРСР на Міжсоюзній конференції в Лондоні 24 вересня 1941 р. На договірно-правовому рівні ця ідея вперше була закріплена в Декларації уряду Радянського Союзу й уряду Польської Республіки про дружбу і взаємодопомогу від 4 грудня 1941 р.

У жовтні 1943 р. у Москві відбулася конференція міністрів закордонних справ СРСР, США й Великобританії, що прийняла Декларацію чотирьох держав з питання про загальну безпеку, підписану також і Китаєм. У цьому документі підкреслювалася «необхідність створення у якнайкоротший строк загальної міжнародної організації для підтримки миру й безпеки»⁶¹. У Декларації також проголошувалися принципи майбутньої організації, тобто йшлося вже про рішення створити таку організацію. Це рішення отримало підтвердження з боку глав трьох провідних держав антигітлерівської коаліції — СРСР, США й Великобританії на конференції в Тегерані 1 грудня 1943 р.

Відповідно до пропозиції уряду США з 21 серпня до 7 жовтня 1944 р. у Думбартон-Оксі, передмісті столиці США Вашингтона, пройшла конференція за участю СРСР, США, Великобританії й Китаю, на якій був погоджений текст підсумкового документа — «Пропозиції щодо створення Загальної міжнародної організації безпеки». Ці пропозиції лягли в основу створення проекту Статуту майбутньої організації. Слід зазначити, що в Думбартон-Оксі не вдалося вирішити ряд істотних питань діяльності майбутньої організації: про порядок голосування

в Раді Безпеки, про склад перших членів майбутньої організації, долю підмандатних територій, зміст Статуту Міжнародного Суду. Принципової згоди з цих питань удалося досягти під час Ялтинської конференції лідерів СРСР, США й Великобританії в лютому 1945 р. Так, щодо порядку голосування в Раді Безпеки була використана пропозиція Ф. Д. Рузвельта про принцип єдності дій великих держав при вирішенні суттєвих питань, що згодом було закріплено у ст. 27 Статуту ООН. Відносно складу перших членів майбутньої організації було вирішено, що до їх числа увійдуть разом із СРСР Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БСРСР), як найбільш постраждали в роки Другої світової війни радянські республіки й такі, що зробили значний внесок у справу розгрому спільного ворога. На Ялтинській конференції також було ухвалене рішення, що установча конференція Об'єднаних Націй щодо створення міжнародної організації відкриється у Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р.

На конференції в Сан-Франциско були погоджені всі положення Статуту ООН і 26 червня 1945 р. цей документ був урочисто підписаний представниками 50 держав. Одне місце було зарезервовано за урядом Польщі, оскільки в цей час існувало два польських уряди — один у Лондоні (в еміграції), а інший — у Варшаві. 24 жовтня 1945 р. Статут ООН після здачі на зберігання останньої ратифікаційної грамоти, необхідної для набуття ним чинності, став діючим міжнародно-правовим актом. Щорічно міжнародне співтовариство відзначає 24 жовтня як День Об'єднаних Націй. 51 держава, що підписала Статут ООН, у тому числі й Україна, вважаються засновницями Організації Об'єднаних Націй. Термін «Об'єднані Нації» з'явився в період створення антигітлерівської коаліції держав і був закріплений у Декларації Об'єднаних Націй, підписаній у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками 26 держав, включаючи СРСР. За офіційними даними Організації Об'єднаних Націй у цей час Організація складатиметься із 191 держави-члена.

Паралельно з ООН була створена група міжурядових організацій, пов'язаних з ООН спеціальними угодами. Ці організації отримали назву *спеціалізовані установи ООН*: Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ), Міжнародний банк реконструкції й розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін.

⁶¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. документов. — М., 1978. — Т. 1. — С. 347.

Період гострої конфронтації між США й СРСР і їхніми союзниками — «холодна війна» — відзначився створенням військово-політичних блоків. Деякі з них продовжують існувати й зараз — Організація Північноатлантичного договору (НАТО) і Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС), інші — Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), Організація Центрального договору (СЕНТО), Організація Варшавського Договору (ОВД) — були розпущені.

Після Другої світової війни на міжнародній арені також з'явилося багато регіональних організацій і організації економічного співробітництва. До перших варто віднести Організацію американських держав (ОАД), Лігу арабських держав (ЛАД), Організацію африканської єдності (ОАЄ)⁶², Раду Європи (РЕ), Організацію з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) і ін. До другого виду належать Європейський союз (ЄС), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЕАВТ), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) і ін.

До початку 1980-х рр. уже функціонувало близько 500 міжнародних організацій у різних галузях міждержавного співробітництва — політичній, економічній, із соціальних питань, з питань науки й культури, освіти й охорони здоров'я.

6.2. Основні процедурні правила міжнародних конференцій

У більшості випадків метою міжнародної конференції є: а) розробка й прийняття тексту міжнародного договору; б) обговорення певної міжнародної проблеми або проблем і прийняття спільної заяви; в) обмін думками й інформацією з певної міжнародної проблеми або проблем і вироблення рекомендацій.

Зазвичай з ініціативою скликати міжнародну конференцію виступає держава, група держав або міжнародна організація. Подібна ініціатива також може виходити від національних або міжнародних неурядових організацій.

Після того, як визначено цілі міжнародної конференції, порядок денний і форми правового регулювання питань, що виносяться на порядок денний, приймається рішення про скликання міжнародної конференції.

⁶² У 2002 р. лідери африканських держав прийняли рішення перетворити Організацію африканської єдності на Африканський союз, взявши за зразок для подальшого розвитку Європейський Союз.

Визначаючи кола учасників конференції, рівня представництва, важливим є дотримання принципу участі в конференції усіх зацікавлених держав і принцип спадкоємності, що діє як міжнародний порядок. У наш час широко застосовується практика запрошення на міжнародні конференції спостерігачів, що не мають права голосу.

Коли міжнародна конференція скликається державою або групою держав, питання про час і місце її проведення звичайно вирішується на підготовчій зустрічі майбутніх учасників. Що ж стосується міжнародних конференцій, які скликаються міжурядовими організаціями, то вони, як правило, проводяться у штаб-квартирі організації або за запрошенням якої-небудь держави на її території. У таких випадках місце й час проведення конференції визначаються в резолюції міжнародної організації-ініціатора її проведення.

Складність і багатоплановість розглянутих на конференціях питань призводить до того, що деякі з них працюють у сесійному порядку або їх робота поділяється на кілька етапів.

Для забезпечення успішності своєї роботи міжнародні конференції приймають **правила процедури**, які покликані регламентувати всі аспекти діяльності конференції. Правила процедури виконують дві основні функції: стабілізуючу й творчу. З одного боку, вони повинні закріплювати вже сформовані міжнародні процесуальні відносини, а з іншого боку — сприяти їх розвитку й удосконаленню. Обидві функції взаємозалежні й здійснюються паралельно⁶³.

Незважаючи на те, що кожна конференція розробляє свої власні процедурні норми, можна виділити чотири аспекти, які підлягають регламентації правилами процедури будь-якої конференції: 1) статус делегацій як офіційних представників держав-учасників; 2) статус посадових осіб конференції; 3) правове положення й порядок діяльності секретаріату конференції і його виконавчого глави; 4) порядок прийняття рішень конференцією.

Механізм створення, прийняття й затвердження правил процедури конференції виробляється самими учасниками конференції. Після того, як вони будуть прийняті, правила процедури набувають юридично обов'язкового характеру і підлягають виконанню всіма учасниками конференції.

⁶³ Див.: Курс міжнародного права: в 7 т. / Отв. ред. тома Н. А. Ушаков — Т. 6 — М., 1992. — С. 15.

Мови, які використані в роботі міжнародних конференцій, діляться на *офіційні й робочі*. Офіційними мовами повинні користуватися учасники для своїх виступів, цими мовами публікуються всі офіційні рішення конференції. Робочі мови використовуються для ведення протоколів, складання проектів документів конференції. Як правило, робочі мови складають лише частину офіційних, що скорочує видатки на проведення конференції.

Зазвичай для управління конференцією обираються: голова, заступник голови, генеральний доповідач; голова, заступник голови й доповідач кожного комітету й необхідне число інших посадових осіб, покликаних забезпечити продуктивну роботу конференції.

Більшість сучасних конференцій створює на допомогу голові конференції генеральний (загальний) комітет, покликаний підвищити ефективність її роботи.

Головною адміністративною посадовою особою конференції виступає її секретар, що керує роботою персоналу секретаріату.

Особливе місце в роботі міжнародної конференції належить редакційному комітету і його голові. На них лежить основна відповідальність за підготовку текстів офіційних документів конференції, у яких втілюються її рішення. Кожний робочий комітет також створює свою редакційну комісію або групу, що готує тексти тої частини загального документа конференції (конвенції, договору, декларації), за підготовку якої він відповідає.

Усі процедури прийняття рішень на міжнародних конференціях можна об'єднати у три групи:

1) рішення приймаються шляхом голосування учасників. Звичайно кожна делегація має один голос. Для ухвалення рішення потрібно, залежно від правил процедури, або проста більшість, або кваліфікована більшість або ж одноголосне прийняття учасниками конференції. Голосування може бути відкритим або таємним;

2) рішення приймаються на основі консенсусу. Для цього методу характерна відсутність формальної процедури голосування, коли погоджене рішення (текст документа) приймається при відсутності формальних заперечень із боку якого-небудь учасника;

3) рішення конференції можуть прийматися комбінованим методом, що складається із процедур консенсусу й голосування.

Рішення, прийняті міжнародними конференціями, формально втілюються в документи, що мають різні найменування: конвенції, договори, декларації, заяви, заключні акти тощо. Юридична чинність цих актів різна. Одні з них є юридично обов'язковими, інші носять рекомендаційний характер.

6.3. Структура, порядок функціонування і юридична природа міжнародних організацій

Юридичною основою діяльності міжнародної організації є міждержавна угода (статут) або угоди (установчі акти), які являють собою форму міжнародного договору. Іншими словами, міжнародні організації мають *договірну* основу своєї діяльності.

При здійсненні своїх функцій міжнародні організації спираються на принцип суверенної рівності держав-членів. В окремих випадках державам пропорційно до їхнього внеску у фінансові ресурси (бюджет) даних організацій надається кілька голосів (наприклад, у Міжнародному валютному фонді).

Одним із важливих компонентів юридичної природи міжнародної організації є свобода виходу з неї держав-членів.

Рішення міжнародних організацій у більшості випадків носять рекомендаційний характер. Винятки становлять адміністративні й фінансово-бюджетні питання, рішення по яких є обов'язковими для держав-членів.

Правосуб'єктність міжнародних організацій має *вторинний (похідний)* характер. Вторинними, або похідними, суб'єктами міжнародного права вони називаються тому, що створені державами — первинними суб'єктами міжнародного права, не мають суверенітету, території й населення.

На відміну від держав, міжнародні організації не можуть бути стороною в справі, що передається до Міжнародного Суду ООН; дипломатичні відносини між міжнародною організацією й державами-членами або іншими суб'єктами міжнародного права мають свої особливості; міжнародна відповідальність організацій відрізняється своєю специфікою в порівнянні з відповідальністю держав. При здійсненні своєї діяльності міжнародна організація не може виходити за рамки правочинів, визначених її установчими актами.

Маючи міжнародну правосуб'єктність, міжнародна організація володіє правом укладати міжнародні договори з іншими суб'єктами міжнародного права. У зв'язку з ростом числа

таких договорів у 1986 р. була прийнята Віденська конвенція про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, що паралельно зі статутними документами міжнародних організацій регулює їх договірну правотворчість.

Міжнародні організації мають право брати участь у дипломатичних відносинах із державами й іншими суб'єктами міжнародного права. Держави-члени організації акредитують при ній свої постійні представництва. У свою чергу організації можуть мати свої представництва в державах-членах, а також обмінюватися представниками з іншими міжнародними організаціями. Так, у Києві функціонують представництва ООН, ОБСЄ, ЄС і ін. Держави, що не входять до міжнародної організації, можуть мати при ній своїх спостерігачів, як, наприклад, Ватикан в ООН.

Відповідно до міжнародного права міжнародні організації і їх посадові особи мають привілеї й імунітети переважно функціонального характеру. Положення про це містяться у Конвенції про привілеї й імунітети ООН 1946 р., Конвенції про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р., Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. тощо.

Міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права несуть відповідальність відповідно до норм міжнародного права й можуть висувати претензії про відповідальність іншим суб'єктам у зв'язку зі шкодою, заподіяною ними міжнародній організації.

Для виконання своїх функцій міжнародна організація має право акумулювати й розпоряджатися фінансовими коштами, які надходять до неї в основному як внески держав-членів. Ці кошти повинні витратитися тільки на досягнення цілей організації.

Перебуваючи на території певної держави, міжнародні організації мають права юридичної особи й діють у цій якості відповідно до законодавства цієї держави. Вони мають право укладати цивільно-правові договори, отримувати рухоме й нерухоме майно, розпоряджатися ним, виступати позивачами й відповідачами в судах.

Компетенція конкретної міжнародної організації безпосередньо впливає на організаційно-правовий механізм її діяльності. Разом із тим у *структурі* й *правовій основі діяльності* міжнародних організацій можна виділити спільне, властиве більшості з них.

Структурно міжнародні організації, як правило, складаються з таких елементів: представницько-дорадчого (вищого) органа; виконавчого органа; адміністративного органа; комітетів і комісій з певних питань.

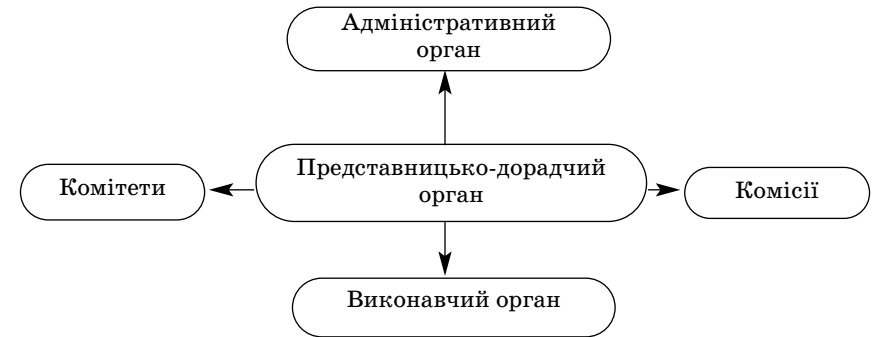

Рис. 10. Структура міжнародної організації

Представницько-дорадчі (вищі) органи міжнародних організацій зазвичай складаються із представників всіх держав-членів організації й працюють у сесійному режимі. В ООН таким органом є Генеральна Асамблея. Представницько-дорадчі органи правочинні розглядати практично всі питання, що належать до компетенції міжнародної організації (вибір нових членів, вибори й призначення вищих посадових осіб, вибори органів, затвердження бюджету тощо).

В універсальних міжнародних організаціях виконавчі органи — це структурні елементи обмеженого складу. Виконавчий орган обирається зазвичай представницько-дорадчим органом міжнародної організації за двома критеріями: справедливого географічного розподілу місць у ньому між державами-членами організації й особливих інтересів держав-членів. У рамках ООН таким органом виступає Рада Безпеки, що складається з 10 непостійних членів, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН за принципом справедливого географічного розподілу місць, і 5 постійних членів: Великобританії, Китаю, Росії, США й Франції, що мають особливі інтереси й можливості у справі підтримки миру.

Функції адміністративного органа міжнародної організації звичайно виконує *секретаріат*. Очолює секретаріат генеральний секретар (директор) організації. Як правило, генеральний

секретар (директор) призначається або обирається на певний строк (3–6 років) представницько-дорадчим органом міжнародної організації з можливістю переобрання ще на один термін. Інші співробітники секретаріату призначаються на свої посади генеральним секретарем (директором). При цьому використовується система строкових і безстрокових контрактів. Призначення співробітників секретаріату проводиться на широкій географічній основі й з урахуванням їх моральних і професійних якостей.

Комітети й комісії міжнародних організацій з певних питань або створюються *ad hoc*, або передбачаються їхніми Статутами. Склад учасників цих органів і їх функцій різняться. В одних випадках склад комітетів і комісій обмежений, в інших — всі члени організації беруть у них участь. У ряді випадків комітети й комісії формуються із громадян держав-членів організації, які виступають у них в особистому статусі, наприклад, Комісія міжнародного права ООН. Робота комітетів і комісій міжнародних організацій з певних питань може носити постійний або тимчасовий характер.

Повноваження міжнародної організації приймати рішення певної юридичної сили або її юрисдикційна компетенція також визначаються в установчому акті організації. На практиці рішення приймаються органами міжнародної організації, і в більшості випадків вони носять рекомендаційний характер. У рамках ООН лише Рада Безпеки на підставі ст. 25 приймає рішення, обов'язкові для держав-членів. Вищий же орган ООН — Генеральна Асамблея має право із усього величезного обсягу питань, що виносяться на її розгляд, приймати обов'язкові рішення тільки щодо двох із них: адміністративним і фінансово-бюджетним.

Процедура прийняття рішень органами міжнародних організацій змінювалася відповідно до характеру змін міжнародних відносин, які стають усе більше демократичними по своїй суті. Спочатку в міжнародних організаціях рішення приймалися на основі принципу одноголосності. Причому була потрібна повна одноголосність всіх держав-членів організації. Ця процедура застосовувалася, зокрема, у Лізі Націй. У наш час організації, які використовують при прийнятті рішень принцип одноголосності, застосовують його відносний варіант, коли рішення приймається при голосуванні «за» всіх присутніх, які беруть участь у голосуванні.

Після Другої світової війни процедура прийняття рішень органами багатьох універсальних організацій стала базуватися

на принципі більшості — простої й кваліфікованої. У першому випадку для ухвалення рішення потрібно 50% + 1 голос, а в другому — 2/3 голосів. Принцип простої більшості звичайно застосовується при прийнятті рішень із процедурних питань, а кваліфікованого — із суттєвих питань. В ООН, як і в багатьох інших організаціях, принцип більшості доповнюється формулою «*присутніх і членів, що беруть участь у голосуванні, організації*». Ця формула означає, що в розрахунок беруться тільки голоси, подані «за» і «проти», а ті, що утрималися й відсутні вважаються такими, що не беруть участь у голосуванні.

У ряді організацій, в основному фінансового характеру — Міжнародному банку реконструкції й розвитку (МБРР), Міжнародному валютному фонді (МВФ), Міжнародній фінансовій корпорації (МФК), Міжнародній асоціації розвитку (МАР) і ін., застосовується принцип *зваженого голосування*. Відповідно до цього принципу держава-член організації має кількість голосів, пропорційно своєму фінансовому внеску в організацію, тому держави мають різну кількість голосів.

Останнім часом усе ширшого застосування при прийнятті рішень міжнародними організаціями набуває метод *консенсусу*.

Одним з елементів правового статусу міжнародних організацій є наявність у них свого прапора й герба. Наприклад, морські й повітряні судна Організації Об'єднаних Націй здійснюють свою діяльність під прапором ООН. Прапор і емблема з гербом міжнародної організації розміщаються також на фасаді будинків представництв організації у державах-членах.

6.4. Організація Об'єднаних Націй: цілі, принципи, система органів

З появою на міжнародній арені Організації Об'єднаних Націй багато юристів-міжнародників пов'язують початок нової епохи у міжнародно-правовому розвитку — *сучасного міжнародного права*. Організація Об'єднаних Націй, пройшла складний і суперечливий шлях розвитку. Було б несправедливо заперечувати той факт, що питома вага успішних заходів у її діяльності значно більша, ніж невдалих. Головний її успіх — це відсутність із моменту виникнення ООН світових воєн.

Цілі Організації Об'єднаних Націй сформульовані в преамбулі й ст. 1. Статуту та загалом зводяться до наміру держав підтримувати міжнародний мир і безпеку; розвивати дружні

відносини між націями; здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру; у заохоченні й розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси і статі, мови й релігії; бути центром для узгодження дій націй у досягненні загальних цілей.

У ст. 1 Статуту ООН у переліку цілей Організації Об'єднаних Націй вказуються також і принципи, за допомогою яких повинні досягатися згадані цілі. Безпосередньо ж принципам ООН присвячена ст. 2 Статуту. У ній говориться, що для досягнення цілей, зазначених у ст. 1, Організація Об'єднаних Націй і її члени діють у відповідно до таких принципів:

- 1) суверенної рівності всіх її членів;
- 2) сумлінного виконання всіма членами ООН прийнятих на себе за Статутом зобов'язань;
- 3) вирішення міжнародних спорів мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку й справедливість;
- 4) утримання в міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і у будь-який інший спосіб, несумісний із цілями ООН;
- 5) надання всіма членами ООН всілякої допомоги їй у всіх діях, що вживаються нею відповідно до Статуту, і утримання від надання допомоги будь-якій державі, проти якої ООН вживає дії превентивного або примусового характеру;
- 6) забезпечення положення, щоб держави, які не є членами ООН, діяли відповідно до даних принципів, оскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру й безпеки;
- 7) невтручання у справи, які по суті входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Незважаючи на те, що перераховані принципи є керівними початками діяльності ООН, фактично вони тлумачаться розширено й за ними визнається сила **основних принципів** міжнародного права. На це, зокрема, вказується у преамбулі Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р.

Як і будь-яка міжнародна організація, ООН має свою **систему органів**. Відповідно до Статуту всі органи ООН діляться на дві групи: **головні** й **допоміжні**. Головних органів 6 — Генеральна

Асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна Рада, Рада з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат. Хоча у Статуті ООН всі зазначені органи йменуються головними, роль і значення їх у діяльності Організації Об'єднаних Націй неоднакова. Найбільш вагома роль у справі підтримки міжнародного миру й безпеки належить Генеральній Асамблеї й Раді Безпеки ООН. За всю історію існування Організації Об'єднаних Націй було створено близько 300 допоміжних органів. Деякі з них, наприклад, Рада ООН із Намібії, виконавши своє завдання, припинили існування, інші ж (Комісія з міжнародного права, Спеціальний комітет з операцій щодо підтримки миру, Спеціальний комітет з міжнародного тероризму тощо) продовжують здійснювати свою діяльність. Допоміжні органи ООН створюються в рамках того або іншого головного органа й підкоряються йому.

Генеральна Асамблея — представницько-дорадчий орган ООН, що складається з усіх держав-членів організації. За станом на 1 червня 2003 р. членами ООН була 191 держава. Відповідно до ст. 10 Статуту ООН Генеральна Асамблея уповноважена обговорювати будь-які питання або справи в межах Статуту ООН чи справи стосовно повноважень і функцій кожного з органів ООН. Винятками є випадки, коли такі питання перебувають на розгляді Ради Безпеки (ст. 12) і коли необхідно почати дії превентивного або примусового характеру. Виняткова прерогатива ухвалювати рішення щодо застосування таких дій належить Раді Безпеки (Розділ VII).

Значні повноваження має Генеральна Асамблея також у питаннях сприяння міжнародній співпраці у політичній галузі й заохочення прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації, сприяння міжнародному співробітництву в економічній, соціальній, культурній, освітній галузях, а також охорони здоров'я та сприяння здійсненню прав людини й основних свобод.

Генеральна Асамблея отримує й розглядає щорічні й спеціальні доповіді Ради Безпеки та інших головних органів ООН, виконує покладені на неї Статутом функції стосовно міжнародної системи опіки, розглядає та затверджує бюджет ООН, фінансові й бюджетні угоди зі спеціалізованими установами.

За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея здійснює прийом нових членів ООН. Організація Об'єднаних Націй відкрита для всіх миролюбних держав, які готові прийняти на себе зобов'язання, що містяться у Статуті ООН, можуть

і бажають ці зобов'язання виконувати (ст. 4). Генеральна Асамблея має право за рекомендацією Ради Безпеки виключити члена ООН із цієї організації за систематичне порушення принципів, закріплених у Статуті (ст. 6). Дотепер Генеральна Асамблея жодного разу не здійснила цього права.

Крім того, Генеральна Асамблея обирає 10 непостійних членів Ради Безпеки, 54 члена Економічної й Соціальної Ради. Разом із Радою Безпеки вона обирає членів Міжнародного Суду й за рекомендацією Ради Безпеки призначає Генерального секретаря ООН. Генеральна Асамблея встановлює правила призначення співробітників Секретаріату ООН.

Генеральна Асамблея працює в сесійному режимі. Виділяється 3 види сесій Генеральної Асамблеї: **чергові сесії, спеціальні сесії й надзвичайні спеціальні сесії.**

Кожний член ООН має право направити на чергову сесію делегацію, що включає не більше п'яти делегатів і п'яти заступників, а також необхідне число радників і експертів. При голосуванні кожна держава має один голос.

Офіційними й робочими мовами Генеральної Асамблеї є: англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька.

Чергові сесії Генеральної Асамблеї здійснюють свою роботу у формі пленарних засідань і засідань комітетів. Сім головних комітетів: *Комітет з політичних питань і питань безпеки* (Перший комітет); *Спеціальний політичний комітет*; *Комітет з економічних і фінансових питань* (Другий комітет); *Комітет із соціальних, гуманітарних і культурних питань* (Третій комітет); *Комітет з питань опіки й несамоурядованих територій* (Четвертий комітет); *Комітет з адміністративних і бюджетних питань* (П'ятий комітет); *Комітет із правових питань* (Шостий комітет). Всі члени ООН представлені в головних комітетах. На чергові сесії Генеральна Асамблея збирається щорічно у третій вівторок вересня, кожна така сесія має свій порядковий номер. У наш час чергові сесії тривають із невеликими перервами протягом усього року.

Рішення Генеральної Асамблеї з **важливих питань** приймаються більшістю в 2/3 присутніх членів Асамблеї, що беруть участь у голосуванні. Ці питання включають: рекомендації щодо підтримки міжнародного миру й безпеки, вибори непостійних членів Ради Безпеки, вибори членів Економічної й Соціальної Ради, прийом нових членів до ООН, призупинення прав і привілеїв членів ООН, виключення з ООН її членів, питання, що стосуються функціонування системи опіки та бюджетні питання.

Рішення з інших питань, включаючи визначення додаткових категорій питань, які можуть бути віднесені до важливих, приймаються простою більшістю присутніх і тих, хто бере участь у голосуванні (ст. 18).

Спеціальні сесії Генеральної Асамблеї можуть скликатися з будь-якого питання, що належить до її компетенції. На відміну від чергових сесій, на порядок денний спеціальної сесії вноситься тільки одне питання, наприклад, питання про Палестину, питання про фінансове становище ООН, питання про роззброєння тощо. Вона також може збиратися на спеціальні сесії, якщо така вимога надійде від Ради Безпеки або від більшості членів ООН, або від будь-якого члена ООН, підтриманого більшістю. Спеціальні сесії скликаються протягом 15 днів від дня одержання Генеральним секретарем вимоги про скликання.

Надзвичайні спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН скликаються тільки тоді, коли існує загроза миру, відбулося порушення миру або вчинено акт агресії, і якщо Рада Безпеки не може вжити належних заходів через те, що її члени не прийшли до одностайного рішення питання. Надзвичайні спеціальні сесії скликаються протягом 24 годин з моменту одержання Генеральним секретарем ООН вимоги про скликання такої сесії, що поступила від Ради Безпеки й підтримана голосами будь-яких 9 членів цієї Ради, вимоги більшості членів ООН або повідомлення більшості членів Організації Об'єднаних націй про приєднання до вимоги одного зі членів ООН про скликання. У випадку скликання надзвичайної спеціальної сесії Генеральний секретар ООН повідомляє членів організації про відкриття сесії не менше, ніж за 12 годин. Так, перша надзвичайна спеціальна сесія проходила 1–10 листопада 1956 р. і була присвячена Суецькій кризі; десята надзвичайна спеціальна сесія проходила в кілька етапів з березня 1997 р. до травня 2002 р., на ній розглядалися незаконні дії Ізраїлю в окупованому Східному Єрусалимі й на інших частинах окупованої палестинської території. За станом на 1 липня 2003 р. було проведено 10 надзвичайних спеціальних сесій.

Генеральна Асамблея має чимало допоміжних органів: Комісію міжнародного права, Комісію з роззброєння, Комітет з використання космічного простору в мирних цілях, Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і ін.

Генеральна Асамблея збирається в Центральних установах ООН у Нью-Йорку, за винятком тих випадків, коли за рішенням Генеральної Асамблеї, прийнятому на одній із попередніх сесій, або на вимогу більшості членів ООН, вона скликається в іншому місці.

Рада Безпеки складається з 15 держав-членів ООН: 5 постійних — Великобританії, КНР, Росії (раніше СРСР), США, Франції та 10 непостійних, що обираються Генеральною Асамблеєю на дворічний строк. Щорічно переобирається 1/3 загального складу Ради Безпеки, тобто 5 непостійних членів. Україна тричі обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН — у 1947, 1983 і 1999 роках.

Для забезпечення швидких і ефективних дій ООН її члени покладають на Раду Безпеки **головну відповідальність за підтримку миру й безпеки** та погоджуються в тому, що при виконанні її обов'язків, які випливають із цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від їхнього імені. При виконанні цих обов'язків Рада Безпеки діє відповідно до цілей і принципів ООН (ст. 24).

Держави-члени ООН погоджуються, відповідно до Статуту, підкорятися рішенням Ради Безпеки й виконувати їх (ст. 25). Рада Безпеки організується таким чином, щоб вона могла функціонувати безупинно. Для цього кожен член Ради Безпеки завжди повинен бути представлений у місці перебування Організації Об'єднаних Націй. Рада Безпеки збирається на періодичні засідання. Засідання Ради Безпеки можуть відбуватися не тільки в місці перебування ООН, але й у будь-якому іншому місці, що, на думку Ради, більше сприяє її роботі (ст. 28).

Дії Ради Безпеки стосовно загрози миру, порушень миру й активів агресії закріплені у Главі VII (ст. 39–51) Статуту ООН. Відповідно до ст. 39 Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та вносить рекомендації або ухвалює рішення щодо того, які заходи варто почати для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Рада Безпеки уповноважена вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватися для виконання її рішень, вона може вимагати від членів ООН вживання цих заходів. Заходи можуть включати повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів зв'язку, а також розрив дипломатичних відносин (ст. 41).

Якщо Рада Безпеки буде вважати, що ці заходи можуть виявитися недостатніми або вже виявилися недостатніми, вона уповноважена вживати такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів ООН (ст. 42).

Держави-члени ООН повинні укладати спеціальні угоди з Радою Безпеки про надання у її розпорядження необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки збройних сил і засобів обслуговування (ст. 43).

Заходи та дії з використанням збройних сил або військових спостерігачів, прийняті Радою Безпеки для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки, називають **операціями ООН з підтримки миру**. Резолюцією 2006 (XIX) Генеральної Асамблеї ООН від 18 лютого 1965 р. було засновано Спеціальний комітет з операцій щодо підтримки миру, який складається із 34 членів Організації Об'єднаних Націй. Комітет було створено для всебічного розгляду всього комплексу питань про операції з підтримки миру, включаючи шляхи подолання фінансових труднощів ООН.

Операції ООН з підтримки миру містять дії місій військових спостерігачів, що складаються із неозброєних офіцерів («блакитних беретів»), і дії сил з підтримки миру («блакитних касок»), оснащених легкою зброєю, що може використовуватися тільки для самооборони.

Функції місій військових спостерігачів здійснюються: з 1948 р. Органом ООН зі спостереження за виконанням умов перемир'я в Палестині, з 1949 р. групою військових спостерігачів ООН в Індії й Пакистані, з 1988 р. ірано-іракською групою військових спостерігачів ООН, з 1989 р. групою спостерігачів ООН у Центральній Америці й ін.

За період з 1948 до 2002 рр. було проведено 55 операцій ООН з підтримки миру в різних регіонах Землі. Починаючи з 1993 р., більше десяти тисяч військовослужбовців України взяли участь в операціях ООН з підтримки миру на території колишньої Югославії, в Анголі, Гватемалі, Сьєрра-Леоне, Таджикистані.

Статус операцій ООН з підтримки миру характеризується такими обов'язковими умовами: 1) обопільна згода конфліктуючих сторін на проведення операції; 2) рішення Ради Безпеки про необхідність проведення операції, визначення нею мандата операції, загальне управління операцією Радою Безпеки; 3) добровільне надання державами-членами ООН військових контингентів, прийнятних для конфліктуючих сторін; 4) командування ними Генеральним секретарем ООН на основі мандата, наданого Радою Безпеки; 5) неупередженість збройних сил ООН при виконанні функцій з підтримки миру; 6) застосування військами ООН сили тільки з метою самооборони; 7) фінансування операцій міжнародним співтовариством.

Відповідно до Статуту ООН збройні сили можуть застосовуватися і для примусу до миру (ст. 42). Це відбувається тоді, коли держава-порушник міжнародного миру й безпеки відмовляється виконувати резолюції Ради Безпеки з відновлення миру та заходи впливу мирного характеру на таку державу не мають ефекту.

Уперше багатонаціональні сили ООН з примусу до миру були створені відповідно до резолюції Ради Безпеки в 1950 р. для надання допомоги Республіці Корея, проти якої вела війну Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР).

Крім застосування превентивних і примусових заходів, Рада Безпеки уповноважена рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання будь-якого спору, продовження якого може загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки (ст. 36). За положеннями Розділу VI Статуту ООН сторони, що беруть участь у такому спорі, повинні намагатися самі вирішити спір мирними засобами, а якщо цього досягти не вдається, передати його на розгляд у Раду Безпеки (ст. 37).

Питання, розглянуті Радою Безпеки, поділяються на *процедурні* й *непроцедурні*. Рішення Ради Безпеки з процедурного питання вважається прийнятним, якщо за нього подано голоси 9 будь-яких членів Ради. Рішення з непроцедурних питань, тобто стосовно підтримки міжнародного миру й безпеки, вважаються прийнятими, коли за них подано голоси 9 членів Ради Безпеки, включаючи співпадаючі голоси всіх постійних членів Ради, причому сторона, що бере участь у спорі, повинна утриматися від голосування при ухваленні рішення (ст. 27). Якщо хоча б один постійний член Ради Безпеки голосує проти рішення з непроцедурного питання, то це рішення не приймається. Таке голосування постійного члена Ради Безпеки називається використанням права «вето» (від лат. veto — забороняю). У Раді Безпеки склалася практика, коли утримання від голосування одного або декількох постійних членів Ради Безпеки не перешкоджає ухваленню рішення. Інститут права «вето» покликаний забезпечувати єдність дій п'яти найбільш впливових держав у вирішенні питань щодо підтримки міжнародного миру й безпеки. Однак досить часто СРСР і США зловживали правом «вето», тобто формально використовували його відповідно до ст. 27, але фактично таке поводження двох держав не сприяло досягненню цілей ООН за п. 2 ст. 24 Статуту.

Економічна й Соціальна Рада (ЕКОСОР) — один із шести головних органів ООН, який поряд із Генеральною Асамблеєю та під її керівництвом відповідає за виконання функцій Організації

Об'єднаних Націй, визначених у Главі IX Статуту «Міжнародне економічне й соціальне співробітництво».

ЕКОСОР уповноважена робити дослідження й доповіді з міжнародних питань в області економічної, соціальної, культури, освіти, охорони здоров'я та інших подібних питань, а також робити рекомендації з кожного із цих питань Генеральній Асамблеї, членам ООН і зацікавленим спеціалізованим установам; робити рекомендації з метою заохочення поваги та дотримання прав людини й основних свобод для всіх; готувати для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції, і скликати з цих питань відповідно до правил ООН конференції.

ЕКОСОР складається з 54 членів ООН, що обираються Генеральною Асамблеєю; 18 членів ЕКОСОР обираються щорічно терміном на 3 роки. Член, що вибуває, може бути переобраний на новий термін негайно. Постійні члени Ради Безпеки за традицією обираються в ЕКОСОР на кожен черговий термін. Вибори в Раду здійснюються відповідно до принципу справедливого географічного представництва: 6 членів — від держав Східної Європи; 13 — від держав Західної Європи й інших держав; 11 — від держав Азії; 14 — від держав Африки; 10 — від держав Латинської Америки. Кожний член ЕКОСОР має одного представника.

Рада працює в сесійному режимі. Чергові сесії ЕКОСОР проводяться двічі на рік. Можуть також скликатися й спеціальні сесії. Рішення в Раді приймаються простою більшістю голосів присутніх і тих, хто бере участь у голосуванні.

Значна роль у діяльності ЕКОСОР належить допоміжним органам: Комісії із прав людини, Підкомісії з попередження дискримінації й захисту меншин, Комісії із запобігання злочинам і кримінального правосуддя, Комісії з положення жінок, Комісії з наркотичних коштів, Комітету з неурядових організацій, регіональним економічним комісіям і ін.

Рада з опіки призупинила свою роботу 1 листопада 1994 р. після того, як остання підопічна територія ООН — Палау, отримала незалежність. Резолюція Ради з опіки від 25 травня 1994 р. внесла поправки до процедури діяльності, які передбачили скасування зобов'язання про проведення щорічних засідань та згоду збиратись за необхідністю (за власною ініціативою, за рішенням Голови, на прохання більшості своїх членів, Генеральної Асамблеї чи Ради Безпеки)⁶⁴.

⁶⁴ Загальні відомості про Раду з Опіки (інформація з офіційного сайту органу). <http://www.un.org/russian/basic/mainorg/trust.htm>

Останній час ми стали свідками ще одного принципово важливого структурного перетворення в ООН — утворення *Ради з прав людини*⁶⁵. Інколи це перетворення помилково тлумачать як таке, що заміщає Раду з опіки. Насправді Рада з прав людини є не головним, а допоміжним органом — вона утворена при Генеральній Асамблеї ООН і заміщає не Раду з опіки, а Комісію з прав людини. Утім, Генеральна Асамблея повинна повернутись до розгляду статусу цього органа до 2011 р.

Рада з прав людини повинна розглядати ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включаючи грубі й систематичні порушення, й подавати в таких випадках свої рекомендації, а також сприяти ефективній координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини, в рамках системи ООН.

Міжнародний Суд — головний судовий орган ООН, що діє на основі положень Статуту Міжнародного Суду, який є невід'ємною частиною Статуту ООН. Держави-члени ООН є учасниками Статуту *ipso facto* (у чинність факту членства в ООН). Держави, що не є членами ООН, також можуть брати участь у Статуті Міжнародного Суду на умовах, вказаних Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Таким учасником Статуту була до прийняття у 2002 р. до складу ООН Швейцарія.

Суд складається з 15 членів, які виступають в *особистій* якості. Причому в його складі не може бути двох громадян одної держави. Члени Суду обираються строком на 9 років «із числа осіб високих моральних якостей, котрі відповідають вимогам, які висуваються у їх країнах для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом у галузі міжнародного права» (ст. 2). Склад Суду в цілому повинен забезпечувати представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу.

Кожні три роки склад Суду оновлюється на третину. Члени Суду обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН з кандидатів, висунутих національними групами Постійної Палати Третейського Суду. Членом Міжнародного Суду обирався у 1961–1970 рр. відомий радянський юрист-міжнародник, представник харківської школи міжнародного права професор В. М. Корецький.

Міжнародний Суд функціонує на постійній основі. Він обирає свого Голову й Віце-голову, призначає свого Секретаря, установлює правила процедури. Офіційні мови Суду — англійська та французька. Місцеперебуванням Суду є Гаага (Нідерланди).

Суд правочинний розглядати спори *лише між державами*, якщо вони пов'язані з порушенням міжнародних договорів і зобов'язань або виникли при їх тлумаченні та приймати обов'язкові до виконання рішення з таких спорів; давати консультативні висновки з правових питань на прохання Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки й інших органів ООН з дозволу Генеральної Асамблеї. Такі висновки не мають обов'язкової чинності.

Секретаріат — один із головних органів ООН, на якому лежить висока відповідальність за забезпечення нормального функціонування інших головних і допоміжних органів Організації Об'єднаних Націй, обслуговування їх діяльності, виконання їх рішень, реалізація програм і політики ООН. Підрозділи Секретаріату перебувають у Центральних установах ООН у Нью-Йорку та в інших місцях розташування штаб-квартир органів ООН, найбільшими з яких є відділення ООН у Женеві й Відні.

Очолює Секретаріат Генеральний секретар ООН, котрий призначається терміном на 5 років Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Генеральний секретар є одночасно вищою посадовою особою ООН. З 1 січня 1997 р. функції Генерального секретаря виконує кар'єрний дипломат, що проробив довгий час у системі ООН, громадянин Гани Кофі Аннан.

При виконанні своїх обов'язків Генеральний секретар і персонал Секретаріату не повинні запитувати або одержувати вказівки від будь-якого уряду або влади, сторонньої для Організації Об'єднаних Націй. Кожен член ООН зобов'язується поважати виключно міжнародний характер обов'язків Генерального секретаря й персоналу Секретаріату й не намагатися впливати на них при виконанні своїх обов'язків. Положення, які стосуються персоналу Секретаріату, установлюються Генеральною Асамблеєю.

До системи ООН входять також *спеціалізовані установи*, тобто самостійні міжнародні організації, створені на основі міжнародних договорів, з широкою міжнародною відповідальністю у галузі економічної, соціальної, культурної, освітньої та інших подібних областей і пов'язані з ООН за допомогою ЕКОСОП спеціальними міжнародними угодами. Такі угоди підлягають затвердженню Генеральною Асамблеєю ООН. За Статутом ООН Генеральна Асамблея та ЕКОСОП здійснюють деякі права щодо спеціалізованих установ ООН. Наприклад, Генеральна Асамблея розглядає та затверджує будь-які фінансові й бюджетні угоди з ними, перевіряє їх адміністративні

⁶⁵ Резолюція Генеральної Асамблеї А/RES/60/251 від 15 березня 2006 р.

бюджети з метою надання рекомендацій тим із них, які в цьому зацікавлені (п. 3 ст. 17); ЕКОСОП уповноважена погоджувати діяльність спеціалізованих установ ООН за допомогою консультацій з ними та рекомендацій їм, рекомендацій Генеральній Асамблеї й державам-членам ООН (п. 2 ст. 63), вживати належних заходів для одержання від спеціалізованих установ регулярних доповідей (п. 1 ст. 64), проводити заходи для участі без права голосу представників цих установ в обговоренні питань Ради або у створених ними комісіях, а також для участі представників Ради в обговоренні питань у цих установах (ст. 70).

У наш час існує 17 спеціалізованих установ ООН. Ці міжнародні організації за сферами діяльності можуть бути поділені на три групи. Першу групу складають спеціалізовані установи ООН економічного характеру, тобто ті, які функціонують у сфері міжнародної торгівлі, фінансів, транспорту й зв'язку: Міжнародний банк реконструкції й розвитку (МБРР); Міжнародний валютний фонд (МВФ); Міжнародна фінансова корпорація (МФК); Міжнародна асоціація розвитку (МАР); Міжнародне агентство з інвестиційних гарантій (МАІГ); Продовольча й сільськогосподарська організація (ФАО)⁶⁶; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСГР); Міжнародна морська організація (ІМО); Організація міжнародної цивільної авіації (ІКАО); Всесвітній поштовий союз (ВПС); Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ); Всесвітня метеорологічна організація (ВМО); Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО).

Другу групу складають спеціалізовані установи ООН соціального характеру: Міжнародна організація праці (МОП) і Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ).

До третьої групи спеціалізованих установ належать організації культурно-гуманітарної спрямованості: Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ).

⁶⁶ Абревіатура цієї організації, як і деяких інших, утворена від її англійської назви Food and Agricultural Organisation.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим міжнародне право відрізняється від національного законодавства?
2. Як міжнародне публічне право співвідноситься з міжнародним приватним правом?
3. Охарактеризуйте суб'єктів міжнародного права.
4. Проаналізуйте статутні й нестатутні джерела міжнародного права.
5. Охарактеризуйте Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 року.
6. Охарактеризуйте основні принципи міжнародного права.
7. Порівняйте функції та правовий статус дипломатичних представництв та консульських установ.
8. Розкажіть про дипломатичні привілеї та імунітети.
9. Чим міжнародні організації відрізняються від міжнародних конференцій?
10. Розкажіть про систему ООН.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 1

1. До кола суб'єктів міжнародного права не належать:
 - а) юридичні й фізичні особи;
 - б) держави, міжнародні організації;
 - в) народи, що реалізують право на самовизначення, державо-подібні утворення.
2. Визначте неправильне твердження.
 - а) норми міжнародного права розробляються й приймаються відповідними законодавчими органами, які входять до складу універсальних і регіональних міжнародних організацій, наприклад, Міжнародним Судом ООН і Судом ЄС;
 - б) правом нормотворчої діяльності володіють суб'єкти міжнародного права в ході двосторонніх і багатосторонніх контактів;
 - в) міжнародно-правові норми створюються шляхом узгодження позицій між суб'єктами міжнародного права стосовно правила поведінки й надання ними цьому правилу поведінки юридично обов'язкового характеру.

3. *Яка з тез відповідає дійсності?*

- а) імперативні норми міжнародного права (jus cogens) — це такі правила поведінки, відхилення від яких неприпустиме і які не можуть бути змінені;
- б) імперативні норми міжнародного права (jus cogens) — це норми, що мають вищу імперативну силу, а єдиний спосіб їх зміни — прийняття нової імперативної норми загального міжнародного права, що носить такий самий характер;
- в) імперативні норми допускають відступ за взаємною згодою суб'єктів міжнародного права, при цьому заборонено завдавати шкоду правам і законним інтересам третіх держав.

4. *За ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН до джерел міжнародного права не належать:*

- а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, виразно визнані державами, що спорять;
- б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;
- в) національне законодавство різних держав як допоміжні засоби для визначення правових норм.

5. *Міжнародний звичай — це:*

- а) правило поведінки суб'єктів міжнародного права;
- б) певна повторюваність однорідних дій суб'єктів міжнародного права;
- в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями.

6. *Оберіть правильне твердження.*

- а) основні принципи міжнародного права є принципами загального міжнародного права й поширюються на тих суб'єктів міжнародного права, які визнають їх у якості імперативних норм;
- б) відхилення від основних принципів міжнародного права з боку будь-якого суб'єкту міжнародних відносин неприпустиме, воно можливе лише за згодою суб'єктів міжнародного права;
- в) основні принципи міжнародного права — це загальновизнані норми вищого порядку, імперативні норми (jus cogens).

7. *Як співвідносяться міжнародне й внутрішньодержавне право?*

- а) міжнародне право й внутрішньодержавне право — це дві самостійні системи права, що перебувають у взаємозв'язку й взаємодії;

- б) об'єктивно існує примат міжнародного права над національним;
- в) міжнародне й внутрішньодержавне право — це не лише різні галузі права, але й різні правопорядки, тому вони не перетинаються.

8. *До числа суб'єктів міжнародного права належать:*

- а) фізичні особи, які скоїли міжнародний злочин;
- б) індивіди, котрі самостійно звертаються до органів ООН або регіональних організацій з метою захисту порушених прав;
- в) народи, що реалізують своє право на самовизначення.

9. *Консульські відносини й торгово-економічне співробітництво неможливі при:*

- а) визнанні de facto;
- б) визнанні de jure;
- в) визнанні ad hoc.

10. *Оберіть правильне твердження.*

- а) на уряд, який прийшов до влади революційним шляхом, не покладаються зобов'язання попереднього уряду, зафіксовані в міжнародних договорах;
- б) нові незалежні держави можуть установлювати свій статус у якості учасника будь-якого багатостороннього договору, який був чинним на момент правонаступництва держав і чинним щодо території нової держави, шляхом повідомлення про правонаступництво;
- в) держави, що з'явилися в ході національно-визвольної боротьби, пов'язані договорами, які було укладено від їх імені державами-метрополіями й діяли на момент правонаступництва.

11. *Міжнародний договір:*

- а) обов'язково повинен мати назву;
- б) має бути укладений лише у письмовій формі;
- в) може складатися як з одного, так і з декількох документів.

12. *Від імені Української держави вести переговори й підписувати міжнародні договори ex officio мають право:*

- а) уповноважений Верховної Ради України й Президент України;
- б) Президент України, Прем'єр-Міністр України, Міністр закордонних справ України;
- в) винятково Президент України.

13. *Парафування міжнародного договору означає:*

- а) підтвердження погодженості тексту договору;
- б) згоду держав на його обов'язковість;
- в) виникнення взаємних прав і обов'язків, вказаних у статтях договору.

14. *Застереження означає:*

- а) односторонню заяву держави, за допомогою якої вона бажає виключити або змінити відносно себе юридичну дію певних положень договору;
- б) заяву, у якій держава розкриває зміст своєї позиції щодо предмету договірної регулювання;
- в) попередню відмову держави від приєднання до міжнародного договору.

15. *За загальним правилом міжнародні договори:*

- а) поширюються на треті держави за наявності їх виразно вираженої згоди у письмовій формі;
- б) не можуть поширюватися на держави, які не беруть у них участь;
- в) поширюються на всі держави-учасниці міжнародної організації, під егідою якої укладено договір.

16. *Відносна недійсність міжнародного договору може бути зумовлена:*

- а) запереченням цього договору однією зі сторін;
- б) помилкою, введенням в оману, підкупом представника держави, порушенням повноважень або конституційних положень при його укладанні;
- в) порушенням статутних положень міжнародної організації-учасника договору про порядок укладання міжнародних угод.

17. *Абсолютна недійсність міжнародного договору:*

- а) може бути заперечена суб'єктами, які його уклали;
- б) виникає з моменту його заперечення;
- в) має місце, якщо він суперечить імперативним нормам загального міжнародного права, або згода держави на його обов'язковість була виражена в результаті застосування сили або погрози силою.

18. *До складу населення держави входять:*

- а) громадяни цієї держави, іноземці й особи без громадянства (апатриди), особи, що мають подвійне громадянство (біпатриди);

- б) громадяни цієї держави й біпатриди;
- в) лише громадяни цієї держави.

19. *Натуралізація — це:*

- а) спосіб набуття громадянства за клопотанням індивіда, за фактом шлюбу або всиновлення;
- б) спосіб набуття громадянства за «правом крові»;
- в) спосіб набуття громадянства за «правом ґрунту».

20. *Керівництво зовнішньополітичною діяльністю України здійснює:*

- а) Верховна Рада;
- б) Президент України;
- в) Міністерство закордонних справ України.

21. *До постійних дипломатичних представництв не належать:*

- а) нунціатури та інтернунціатури;
- б) спеціальні місії при міжнародних організаціях чи установах;
- в) консульські установи, торгівельні, культурні представництва.

22. *Призначення голови дипломатичного представництва називається:*

- а) акредитація;
- б) агреман;
- в) ексекватура.

23. *Ексекватура — це:*

- а) документ, яким держава акредитації повідомляє державу перебування про призначення глави консульства;
- б) документ, яким держава акредитації повідомляє державу перебування про відкликання дипломатичного представника;
- в) дозвіл держави перебування на виконання консульських обов'язків у консульському окрузі.

24. *Юридичною основою діяльності міжнародної організації є:*

- а) міжнародний договір;
- б) правила процедури;
- в) відповідна декларація.

25. *Рада Безпеки ООН складається з:*

- а) усіх держав-членів ООН;
- б) 54 держав-членів ООН;
- в) 15 держав-членів ООН.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

Варіант 1

1. Розкрийте відмінності міжнародного права від національного.
2. Чи існує в міжнародному праві право притулку? Відповідь обґрунтуйте аналізом міжнародної судової практики.
3. Проаналізуйте систему органів Організації Об'єднаних Націй.

Варіант 2

1. Визначте основні критерії державності. Проаналізуйте їх.
2. Розкрийте сутність та проаналізуйте правові джерела регулювання дипломатичних зносин.
3. Проаналізуйте систему спеціалізованих установ Організації Об'єднаних Націй.

Варіант 3

1. Розкрийте концепцію прав людини та покажіть її втілення в міжнародному праві.
2. Розкрийте сутність дипломатичних привілеїв та імунітетів. У чому полягає відмінність привілеїв від імунітетів? Чим дипломатичні привілеї й імунітети відрізняються від консульських?
3. Чим правосуб'єктність міжнародних організацій відрізняється від правосуб'єктності держав? Що є юридичними підставами правосуб'єктності міжнародних організацій?

Варіант 4

1. Проаналізуйте джерела міжнародного права.
2. Розкрийте підстави й умови визнання урядів.
3. Проаналізуйте міжнародно-правові механізми боротьби з біпатризмом.

Варіант 5

1. Назвіть основні принципи міжнародного права. Проаналізуйте їх.
2. Проаналізуйте інститут правонаступництва у міжнародному праві.
3. Розкрийте сутність та проаналізуйте правові джерела регулювання консульських зносин.

МОДУЛЬ 2

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Розділ 7. Право міжнародної безпеки

7.1. Поняття права міжнародної безпеки

«У прийдешньому ще буде війна, як і в минулому був мир; але правила повністю змінені, і у випадку успіху ми отримаємо довіру для здійснення наступного завдання: переробляти недосконалий мир на досконалу й міцну згоду»⁶⁷. Цим рядкам більше ніж сто років, утім вони до цієї пори не втратили своєї актуальності. Держави, відстоюючи свої права на звання «великої держави», як і раніше мають потужні ядерні арсенали, торгують зброєю, під різними приводами звертаються до збройного протистояння.

Кожна держава на міжнародній арені прагне насамперед захистити й забезпечити свої національні інтереси, не допустити зазіхання на свій суверенітет і міжнародну правосуб'єктність. Однак безпека однієї держави не повинна досягатися за допомогою зневаги інтересів іншої або через протистояння іншим членам світової системи.

Виробленню нових підходів до проблеми міжнародної безпеки сприяли: концепція глобального розвитку, розроблена Римським клубом⁶⁸; висновки комісій Брандта, Брундтланд, Пальме; пропозиції й концепції відомих політологів і юристів.

Суть нової концепції міжнародної безпеки зводиться до того, що альтернативи мирному розвитку нашої планети немає. Тому необхідно будувати міжнародні відносини таким чином,

⁶⁷ З виступу барона Де Стааля на Першій конференції миру 1899 р. Цит. за: *Эйффингер А.* Начало — не конец. Оценка Первой Гаагской конференции мира 1899 года // *Международное право.* — Май-июнь 1999. — С. 30.

⁶⁸ Міжнародна неурядова організація, створена в Римі в 1968 р. за ініціативи групи західних вчених. Основна форма діяльності — організація великомасштабних досліджень з широкого кола питань переважно соціально-економічного характеру. Результати досліджень публікуються у формі доповідей Римському клубу, котрі мають великий суспільний резонанс.

щоб не створювати найменших можливостей виникнення війни. Величезне значення мають запобіжні заходи щодо конфліктів, їх профілактика.

У юридичному аспекті нова концепція міжнародної безпеки має базуватися на визнанні єдності та взаємозв'язку миру, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими й вузькоєгоїстичними національними, свободи й поваги соціально-економічного вибору розвитку народів, верховенства права в політиці.

Забезпечення ефективного функціонування наявних механізмів підтримки миру й безпеки пов'язане з більш повним та ефективним використанням Статуту ООН і регіональних угод.

Особливе значення надається розробці правових норм, що адекватно відображає вимоги міжнародної системи. Така робота була почата Генеральною Асамблеєю ООН, яка прийняла резолюції про створення всеосяжної системи міжнародного миру й безпеки від 5 грудня 1986 р. і 7 грудня 1987 р., і резолюцію «Всеосяжний підхід до зміцнення міжнародного миру й безпеки відповідно до Статуту ООН» від 7 грудня 1988 р.

7.2. Основні риси системи загальної безпеки

Основою системи загальної безпеки виступає *колективна безпека*, яку можна охарактеризувати як комплекс заходів членів міжнародного співтовариства або окремого регіону, здійснюваних з метою запобігання й усунення погрози миру або примуса до миру у випадку акту агресії або інших його порушень відповідно до міжнародного права.

Колективна безпека ґрунтується на вимозі до держав світу реагувати на будь-який акт порушення миру й безпеки в будь-якому регіоні Землі; співпрацювати одна з одною у підтримці й зміцненні міжнародного миру й безпеки; надавати всляку допомогу, у тому числі й збройними силами, жертві агресії й утримуватися від надання допомоги державі-агресорові; брати участь у спільних діях, передбачених Статутом ООН, з метою запобігання або ліквідації погрози миру, порушення миру або акту агресії.

Колективна безпека має два аспекти — *універсальний* і *регіональний*. Універсальна система колективної безпеки базується на положеннях Статуту ООН і включає засоби мирного вирішення спорів (Розділ VI), спільні дії (превентивного й примусового

характеру) у випадку акту агресії (Розділ VII) і заходи щодо роззброєння (ст. 11, 26, 47). Загальні положення про систему регіональної безпеки містяться у Главі VIII (ст. 52–54) Статуту ООН. Основними засобами підтримки миру й безпеки регіональними організаціями є вирішення питань підтримки миру й безпеки, які можуть підходити для регіональних дій, сумісних із цілями й принципами ООН; мирне вирішення місцевих спорів до передачі цих спорів на розгляд Ради Безпеки ООН (п. 2 ст. 52) і, де це доречно, застосування примусових дій під керівництвом Ради Безпеки ООН і на основі повноважень від неї (п. 1 ст. 53). Більш детальні положення, щодо регіональної системи безпеки, містяться в установчих документах регіональних організацій, які передбачають заходи колективної безпеки.

7.3. Роззброєння й обмеження озброєнь

Терміном «роззброєння», як правило, позначають комплекс узгоджених державами заходів, спрямованих на зменшення, а в підсумку й на повну ліквідацію матеріальних засобів ведення війни.

У наш час роззброєння одержало широке визнання як принцип міжнародного права. Однак на даному етапі з нього не випливає прямий обов'язок держав роззброюватися, утім слід домагатися укладання міжнародних угод в галузі роззброєння й сумлінно виконувати раніше взяті на себе зобов'язання за діючими міжнародними договорами.

З метою більш ефективного реалізації цього принципу при ООН створено Комісію з роззброєння, до складу якої входять всі держави-члени Організації. Питання роззброєння регулярно обговорюються на чергових сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, було проведено три спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН з роззброєння (1978, 1982 і 1988 роках). Документи, прийняті на цих сесіях, значною мірою сприяли створенню солідної нормативної бази роззброєння.

Проблема роззброєння має дві складові — це часткове роззброєння та загальне і повне роззброєння. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1378 (XIV) від 20 листопада 1959 р. було вперше сформульоване положення про загальне й повне роззброєння як кінцеву мету в процесі контролю над озброєнням.

У ст. 2 Спільної заяви урядів СРСР і США, опублікованої 20 вересня 1961 р. і схваленої Генеральною Асамблеєю ООН, зазначено, що держави після загального й повного роззброєння зможуть зберегти тільки такі неядерні озброєння, збройні сили, засоби й установи, які за згодою будуть визнані необхідними для підтримки внутрішнього порядку й особистої безпеки громадян.

Актуальними проблемами роззброєння сьогодні є: поступова ліквідація ядерних озброєнь та інших видів зброї масового знищення (нейтронного, бактеріологічного, хімічного); заборона випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою; нерозповсюдження ядерної зброї.

Одним із ефективних засобів зменшення погрози ядерної війни є створення без'ядерних зон. Власне заборона розміщати в будь-якій формі ядерну зброю на певній території — це інститут *демлітаризації*.

Повна демлітаризація певних територій, закріплена в міжнародних договорах, означає і їх деатомізацію, тобто неприпустимість у якій-небудь формі розміщати ядерну зброю на таких територіях. Звідси випливає, що повністю демлітаризовані Аландські острови в Балтійському морі, Антарктика, деякі острови в Середземному морі, архіпелаг Свальбард (Шпіцберген) також є без'ядерними зонами.

Договір про космос 1967 р. проголосив повністю демлітаризованими Місяць й інші небесні тіла (ст. IV). Стосовно іншого космічного простору встановлений обов'язок держав не розміщувати там об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення.

Україна, здобувши незалежність, показала світу перший приклад добровільної відмови від ядерної зброї, що було проголошено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Після фактичного набуття без'ядерного статусу Україна в 1994 р. приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

7.4. Неприєднання та нейтралітет

Одним із гарантів міжнародної безпеки став рух неприєднання. Його зародження пов'язане з ім'ям Джавахарлала Неру, котрий очолив у 1947 р. перший уряд незалежної Індії. Він обґрунтував тезу про те, що для зміцнення основ нової держави необхідно утримуватися від участі у протиставленні великих

держав і направляти «всю енергію й усі сили» на запобігання ядерній катастрофі. Формальне закріплення нова форма міждержавного об'єднання отримала у 1961 р. у Белграді на конференції 25 країн.

Поняття «неприєднання» можна охарактеризувати як юридичний стан держави, яка дотримується незалежного, повністю відповідного нормам міжнародного права, курсу. У ряді актів держав руху неприєднання зафіксовані його характерні риси: незалежність, заснована на ідеалах мирного співіснування з усіма учасниками міжнародної системи; підтримка національно-визвольної боротьби народів; неучасть у військових блоках і договорах; недопущення створення на своїй території іноземних військових баз.

Останнім часом значну роль у справі підтримки мирних ініціатив стали грати лідери руху неприєднання — Бразилія й Індія, які претендують у випадку реформування ООН на постійне місце в Раді Безпеки.

Важливим критерієм стабільності й безпеки міжнародних відносин є нейтралітет держави. Поняття «нейтралітет», як правило, визначається як міжнародно-правовий статус держави, відповідно до якого вона зобов'язується: дотримуватися принципу мирного співіснування; не вступати у військові угоди й альянси; не мати на своїй території іноземних військ; не брати участь у військових конфліктах; у випадку війни не вступати в неї й не надавати воюючим сторонам військову допомогу; припиняти зазіхання на власний нейтралітет. Теорії й практиці міжнародного права відомі чотири похідні від поняття нейтралітет: постійний нейтралітет, позитивний нейтралітет, традиційний нейтралітет, договірний нейтралітет.

Постійний нейтралітет — стійка позиція держави щодо неучасті у військових блоках і угодах, утримання від будь-якого втручання у внутрішні справи іншої держави.

Позитивний нейтралітет — участь держави в русі неприєднання.

Традиційний нейтралітет — непідтвержене договірною нормою, але тривале застосування, положення про нейтралітет.

Договірний нейтралітет — безстрокова угода про нейтралітет держави, яка поширюється винятково на учасників цього договору.

Постійно нейтральні держави (наприклад, Швейцарія та Швеція) останнім часом беруть широку участь у мирних переговорах

між державами, що споряють, виступаючи посередниками, чим надають неоціненну допомогу у справі врегулювання затяжних міжнародних конфліктів.

7.5. Заходи довіри

Термін «заходи довіри» був уперше зафіксований у «Документі щодо заходів зміцнення довіри й деяких аспектів безпеки й роззброєння» Гельсінського Заключного акту НБСЕ 1975 р. Цей Документ передбачав заходи щодо повідомлення про військову діяльність держав-учасників НБСЕ й спостереження за нею, що повинно сприяти зменшенню небезпеки збройного конфлікту, усуненню неправильного розуміння або неправильної оцінки військової діяльності, що могла б викликати побоювання, особливо при відсутності чіткої й об'єктивної інформації про характер такої діяльності.

Заходи довіри можна звести до наступного: 1) забезпечення прозорості й передбачуваності певних видів військової діяльності; 2) забезпечення необхідною інформацією за допомогою ліній зв'язку й консультативних механізмів; 3) створення відповідних механізмів, передбачених в угодах з обмеження або скорочення озброєнь; 4) відкритість і гласність у військових питаннях.

Так, у Підсумковому документі Стокгольмської конференції щодо заходів зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі, прийнятому 19 вересня 1986 р., були перераховані, наприклад, такі заходи: 1) направляти за 42 дня повідомлення про військову діяльність, у якій беруть участь принаймні 13 тис. чоловік і 300 танків і більше; 2) при участі у військовій діяльності більше 17 тис. чоловік повинні запрошуватися по два спостерігача від кожної держави-учасника НБСЕ.

Важливим елементом подальшого зміцнення заходів довіри став Договір про відкрите небо, підписаний 24 державами, у тому числі всіма членами НАТО й розпущеної ОВД, у Хельсінкі 24 березня 1992 р. Договір передбачає здійснення польотів неозброєних літаків над територіями держав-учасників на добровільній і взаємній основі з метою контролю за військовою діяльністю.

Заходи довіри також передбачаються в ряді двосторонніх договорів і в угодах про обмеження або скорочення озброєнь як супутні. Прикладом першого виду договорів може служити

радянсько-американська Угода про запобігання інцидентів у відкритому морі й у повітряному просторі над ним 1972 р. (доповнена Протоколом 1973 р.). Ілюстрацією другого виду угод є Договір між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої й меншої дальності 1987 р.

На підставі вищевикладеного можна дати таке визначення поняттю *заходи довіри* — це однобічні або колективні акції держав, установлювані в договірному або іншому порядку, спрямовані на створення впевненості в тому, що військова або інша діяльність держав не має на меті завдати шкоди їхній безпеці або іншим правомірним інтересам.

Розділ 8. Відповідальність у міжнародному праві

8.1. Міжнародно-правова відповідальність держав: поняття й основні етапи кодифікації

Інститут відповідальності є чи не найдавнішим у міжнародному праві. Утім, його нормативне закріплення навіть на сьогодні досі не закінчено, хоча Комісія міжнародного права відзначила необхідність розробки відповідних документів ще у 1949 р., а першу частину проекту було прийнято комісією у 1980 р. на основі спеціальних докладів, представлених у 1969–1979 рр. Узагальнення основних положень проекту відбулось у 1996 р., а у 2001 р. Комісією міжнародного права було передано Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння⁶⁹ на обговорення Генеральною Асамблеєю ООН у першому читанні⁷⁰.

У подальшому, 12 грудня 2001 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла для обговорення Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння⁷¹, а 2 січня 2004 р. провела ряд організаційних заходів у цій галузі й постановила включити до порядку денного на 62-гу сесію (2007 р.) пункт про обговорення цього документу⁷².

На сьогодні питання правового статусу і навіть назви цього документу є дискусійними. Вважаємо, що найбільш зваженою є така позиція:

1) оскільки документ було прийнято Комісією міжнародного права та (у першому читанні) Генеральною Асамблеєю ООН, а після цього в жодному документі цих органів стосовно нього не застосовувався термін «проект» (draft), документ варто називати Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння;

2) очевидно, що на сьогодні документ не є джерелом міжнародного права, проте й нехтувати ним не можна, оскільки факт його схвалення свідчить про відповідність переважної більшості

⁶⁹ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries, 2001 // 9_6_2001.pdf

⁷⁰ Див.: Глава IV Доповіді Комісії міжнародного права про роботу її п'ятдесят третьої сесії // untreaty.un.org/ilc/reports/2001/russian/chp4.pdf.

⁷¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/56/83.

⁷² Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/59/35.

викладених у ньому норм загальній практиці у сфері відповідальності; слід також згадати той факт, що одну з ранніх редакцій ще у 1986 р. було використано Міжнародним Судом ООН у так званій «справі Нікарагуа» (щоправда, лише у якості текстуального відтворення звичаєвих норм, а не окремого документу)⁷³.

Окрім цього документу, Комісією міжнародного права також розробляються Проект статей про відповідальність держав за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом⁷⁴ та Проект статей про відповідальність міжнародних організацій⁷⁵.

Комісія міжнародного права ООН визначила *міжнародну відповідальність* як «наслідки, котрі те чи інше міжнародно-протиправне діяння може мати відповідно до норм міжнародного права в різних випадках, наприклад, наслідки діяння в плані відшкодування збитків і відповідних санкцій»⁷⁶.

У науці міжнародного права під *міжнародно-правовою відповідальністю* розуміються конкретні негативні юридичні наслідки, що наступають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання.

Інший важливий напрям діяльності Комісії міжнародного права ООН — підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства, що проводилася з 1947 по 1954 рр. й була відновлена в 1982 р.⁷⁷

Інститут відповідальності у праві є невід'ємним атрибутом стабільності й сумлінності при виконанні міжнародних договорів. Будучи відносинами вищого порядку, міжнародні відносини мають високу потребу в гарантіях. Як свідчить практика, такі гарантії може надати інститут міжнародно-правової відповідальності.

⁷³ MILITARY AND PARAMILITARY ACTIVITIES IN AND AGAINST NICARAGUA (NICARAGUA v. UNITED STATES OF AMERICA). JUDGMENT OF 27 JUNE 1986. http://www.icj-cij.org/icjwww/icasess/inus/inus_ijudgment/inus_ijudgment_19860627.pdf

⁷⁴ Див.: Глава V Доповіді Комісії міжнародного права про роботу її п'ятдесят третьої сесії // untreaty.un.org/ilc/reports/2001/russian/chp5.pdf.

⁷⁵ Див.: Глава V Доповіді Комісії міжнародного права про роботу її п'ятдесят сьомої сесії // untreaty.un.org/ilc/reports/2005/russian/chp5.pdf.

⁷⁶ Ежегодник Комиссии международного права, 1984.— Нью-Йорк, 1985.— Т. 2, ч. 2.— С. 120.

⁷⁷ Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries, 1996 // http://untreaty.un.org/ilc/texts/7_4.htm

Щоб зробити висновок про наявність міжнародного правопорушення, необхідно встановити дію або бездіяльність посадових осіб або органів держави, які за чинними нормами міжнародного права можуть бути поставлені у вину державі, і це діяння порушило міжнародне зобов'язання даної держави.

У зв'язку з тим, що держава здатна робити певні дії або не діяти за допомогою своїх органів і посадових осіб, їй може ставитися у вину міжнародно-протиправне діяння лише таких індивідів, які мають статус органа держави або її посадової особи. Дія або бездіяльність цих осіб, які порушують норму міжнародного права, розглядаються в міжнародній практиці як діяння самої держави.

Держава буде нести міжнародну відповідальність за дії свого законодавчого органу в тому випадку, якщо він прийняв закон або інший нормативний акт, який суперечить міжнародним зобов'язанням цієї держави. Неприйняття ж парламентом держави законодавчого акту, необхідного для виконання його міжнародного зобов'язання, може викликати відповідальність даної держави тільки у випадку, якщо це заподіяло моральну або матеріальну шкоду.

Найчастіше держава відповідає за дії або бездіяльність своїх виконавчих органів: міністерств і відомств, армійських і поліцейських підрозділів, прикордонних і спеціальних служб, аж до нижчої ланки виконавчої влади.

Відповідальність держави може мати місце й внаслідок порушення її міжнародних зобов'язань діями або бездіяльністю національних судів.

Державі також ставиться у вину діяння її адміністративно-територіальних одиниць і організацій, уповноважених виконувати державно-владні функції, зокрема, при перевищенні ними своїх повноважень, установлених внутрішньодержавним правом, або порушенні інструкцій, що стосуються їх діяльності (ст. 11 Статей). У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. установлено, що держава «не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання нею договору» (ст. 27).

У випадку, якщо особа діяла або не діяла не як посадова особа або орган держави, її діяння не ставиться в вину державі. Однак, якщо фізична особа, що не має офіційного державного статусу, своїми діями зазіхає на права й інтереси іншої держави, які охороняються міжнародним правом, держава, котра не забезпечила захист цих прав і інтересів, буде нести міжнародно-правову відповідальність.

Те чи інше діяння органів держави і її посадових осіб може вважатися підставою для міжнародно-правової відповідальності тільки в тому випадку, якщо в наявності буде сукупність ознак, які утворюють склад міжнародного правопорушення: 1) протиправний характер поведінки держави у вигляді дії або бездіяльності її органів і посадових осіб; 2) наявність шкоди як результату протиправної поведінки держави; 3) причинно-наслідковий зв'язок між діянням держави й шкідливим результатом, що наступив.

Шкідливий результат або збиток, заподіяний протиправними діями держави, може мати подвійний характер: матеріальний (збиток, заподіяний життю й здоров'ю людей, майну, фінансам держави) і нематеріальний (наприклад, порушення державного суверенітету, замах на честь і гідність держави й т. п.). Іноді заподіюється одночасно і матеріальний, і нематеріальний збиток.

Щодо провини як підстави міжнародно-правової відповідальності держави єдиної думки в науці міжнародного права немає. Здійснення ж міжнародних злочинів через специфіку цих протиправних діянь може бути тільки винним.

8.2. Види й форми відповідальності держав за міжнародні правопорушення

Відповідальність держави-порушника міжнародного зобов'язання реалізується у конкретних видах і формах. У міжнародному праві розрізняють два види відповідальності: *нематеріальну*⁷⁸ й *матеріальну*.

Форми відповідальності відображають конкретні способи здійснення для держави-порушника несприятливих для неї наслідків.

У рамках нематеріального виду відповідальності виділяються такі форми: репресалії, реторсії, сатисфакції й санкції.

Репресалії — це відповідні примусові дії держави, що мають на меті відновлення своїх прав, порушених іншою державою. За сучасним міжнародним правом у якості репресалій неприпустиме застосування сили або погрози силою. Репресалії можуть виражатися в заморожуванні або арешті банківських

⁷⁸ У міжнародно-правовій доктрині для позначення нематеріальної відповідальності використовується також три інших терміни: моральна, політична, морально-політична відповідальність.

авуарів, накладенні ембарго й ін. Заходи, вжиті потерпілою державою в якості репресалій, мають бути пропорційними правопорушенню, що їх викликало, і припиняються з моменту відновлення status quo (стан речей до зміни ситуації).

Реторсії являють собою правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт із боку іншої держави, через який посадові, фізичні або юридичні особи першої держави були поставлені в дискримінаційні умови. Реторсії можуть бути встановлені у формі обмеження імпорту з держави, яка вчинила недружній акт. Заходи, використовувані в якості реторсій, повинні за розміром відповідати акту, що їх викликав, і припиняються з моменту відновлення колишнього положення. Як реторсію не можна використовувати збройну силу.

Сатисфакція — це надання державою-порушником задоволення постраждалій державі. Будучи найкращою формою нематеріальної відповідальності, сатисфакція спрямована на досягнення таких цілей: визнання неправомірності вчиненого діяння; покарання винних і відшкодування заподіяного збитку.

Санкції — індивідуальні або колективні примусові заходи, що вживаються стосовно держави-порушника, з метою припинення її неправомірного діяння або покарання за таке діяння.

Індивідуальні санкції, застосовувані потерпілою державою щодо держави-порушника, не можуть включати використання збройної сили. Найчастіше вони зводяться до часткового або повного розриву торгово-економічних відносин, транспортних зв'язків, спортивних контактів тощо.

Колективні санкції можуть використовуватися тільки на підставі рішення Ради Безпеки ООН щодо держав, дії яких являють собою загрозу миру або порушення миру (ст. 39 Статуту ООН). Колективні санкції можуть включати повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів повідомлення, а також розрив дипломатичних відносин (ст. 41). Якщо ж ці заходи виявляються недостатніми, то Рада Безпеки ООН може ухвалити рішення щодо санкцій з використанням збройної сили для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки (ст. 42).

Міжнародній практиці відомі випадки результативного застосування санкцій згідно зі ст. 41 Статуту ООН проти расистських режимів Південної Родезії й ПАР, які проводили політику апартеїду.

Сутність матеріальної відповідальності полягає в повній або частковій компенсації матеріальної шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням держави. Формами відповідальності цього виду виступають репарації, реституції та субституції.

Репарації — це відшкодування потерпілій від агресії державі матеріального збитку грошима, натурою або послугами.

Реституція — одна з форм матеріальної відповідальності, здійснювана за допомогою відновлення колишнього стану речей. Вона може виражатися в поверненні в натурі майна, неправомірно вилученого й вивезеного воюючою державою з території супротивника. У випадку, якщо майно, котре підлягає поверненню, перебуває в стані, який не відповідає первісному положенню речей, позивачеві надається відшкодування⁷⁹.

Різновидом реституції є **субституція**, тобто повернення майна аналогічного роду й приблизно рівноцінного тому, що було неправомірно вилучене та вивезене воюючою стороною з території супротивника. Відповідно до мирного договору з Італією 1947 р. ця держава зобов'язалася повернути все монетне золото, награване й незаконно вивезене в Італію, або передати кількість золота, рівну за вагою й пробою вивезеному.

Матеріальний збиток може стати не лише наслідком міжнародного правопорушення, але й результатом правомірної діяльності держав при використанні джерел підвищеної небезпеки (авіації, космічних об'єктів, атомної енергії тощо). У цих випадках компенсації підлягає дійсний матеріальний збиток (прямий і непрямий); упущена ж вигода, як правило, не відшкодовується. Міжнародні угоди звичайно передбачають обмеження абсолютної матеріальної відповідальності, тобто відповідальності за правомірну діяльність. У таких договорах вказується максимальна сума, що може бути виплачена постраждалій стороні як компенсація за заподіяний збиток. Таке положення міститься, зокрема, у Віденській конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р.

Як на ілюстрацію інституту абсолютної відповідальності можна послатися на ст. II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 р.: «Держава, що запускає, несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну його космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті»⁸⁰.

⁷⁹ Таке рішення у справі «Forests of Central Phodope» (1933) між Грецією й Болгарією. Докладніше про це у роботі: Манийчук Ю. В. Последствия международного правонарушения. — Киев, 1987. — С. 68.

⁸⁰ Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова — М., 1982. — С. 579.

Абсолютній відповідальності як специфічному інституту міжнародного права властиві свої особливі форми: грошова компенсація, послуги, технічна допомога, надання різного роду матеріальних цінностей замість знищеного або пошкодженого майна, природних ресурсів тощо.

При реалізації абсолютної відповідальності постраждала сторона в кожному разі отримує компенсацію, навіть якщо держава, котра заподіяла шкоду, буде доводити, що всі її дії були абсолютно правомірними.

8.3. Обставини, що виключають протиправність діяння

Міжнародно-правовій практиці відомі ситуації, коли неправомірне діяння держави або не наносить втрати міжнародним відносинам, або втрачає характер неправомірності. У такому випадку прийнято говорити про обставини, що виключають протиправність діяння.

У Статтях про відповідальність держав перераховано шість юридично значимих обставин, які дають змогу державам уникнути міжнародно-правової відповідальності: згода однієї держави на вчинене іншою державою протиправне діяння; самооборона; контрзаходи у зв'язку з міжнародно-протиправним діянням; форс-мажор; лихо; стан необхідності.

Виходячи зі ст. 20 Статей, «правомірно надана державою згода на здійснення іншою державою певного діяння, не відповідного зобов'язанню останньої відносно першої держави, виключає протиправність цього діяння стосовно цієї іншої держави, оскільки це діяння перебуває в межах вищевказаної згоди»⁸¹.

У практиці міжнародних відносин державам у ряді випадків доводиться вирішувати питання про те, як протидіяти погрози, що насувається, з боку іншої держави й чи протидіяти взагалі. У цьому сенсі, виходячи зі ст. 51 Статуту ООН, держави мають невід'ємне право «на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти доки Рада Безпеки не вживатиме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки». Ст. 21

Статей надає державам можливість реалізувати своє право на самооборону: «Протиправність діяння держави, що не відповідає міжнародному зобов'язанню цієї держави, виключається, якщо це діяння є законним засобом самооборони, застосованим відповідно до Статуту ООН»⁸².

Відповідно до ст. 22 Статей «протиправність діяння держави, що не відповідає зобов'язанню цієї держави стосовно іншої держави, виключається, якщо це діяння є закономірним, відповідно до міжнародного права, заходом щодо цієї іншої держави, зумовленим її міжнародно-правовим діянням»⁸³. Виходячи з формулювання статті, потерпіла держава може самостійно вдатися до заходів, що не суперечать нормам міжнародного права, стосовно держави-порушника.

Підставою для виключення протиправності діяння держави може бути форс-мажор. Про це йдеться у ст. 23 Статей: «1. Протиправність діяння держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо це діяння було викликане непереборною силою або непередбачуваною зовнішньою подією, яка не піддається контролю, яка зробила матеріально неможливим для держави діяти відповідно до зазначеного зобов'язання або зрозуміти, що її діяння не відповідають цьому зобов'язанню»⁸⁴.

Наступною підставою, що виключає відповідальність держави, є лихо. У ч. 1 ст. 24 Статей сказано, що «протиправність діяння держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо суб'єкт діяння... у ситуації крайнього нещастя не мав іншої можливості врятувати своє життя або життя довірених йому осіб»⁸⁵. Під ситуацією крайнього нещастя мається на увазі винятково та, котра не залишає особі іншого варіанта поведінки, як тільки того, що витікає з розумної оцінки системи матеріальних і духовних цінностей. Так, капітан судна, яке терпить біду, може спробувати вкритися від шторму в порту іноземної держави без спеціального дозволу. Інтереси об'єкта, що рятується, повинні бути розмірні інтересу, що охороняється.

На підставі ст. 25 Статей в тих випадках, коли: а) діяння було єдиним засобом захисту власного інтересу держави від серйозної й неминучої небезпеки; б) діяння не нанесло серйозного

⁸¹ *Brownlie I. (ed.). Basic Documents in International Law.— Oxford, 1995.— P. 435.*

⁸² *Brownlie I. (ed.). Op. cit.— P. 436.*

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ *Brownlie I. (ed.). Op. cit.— P. 435.*

⁸⁵ *Ibid.— P. 436.*

збитку істотному інтересу держави, стосовно якої існує те чи інше зобов'язання, — держава може посилатися на стан необхідності як критерій виключення протиправності. Однак, у тих випадках, коли: а) міжнародне зобов'язання, якому не відповідає діяння цієї держави, виникає з імперативної норми міжнародного права; б) міжнародне зобов'язання, якому не відповідає діяння цієї держави, обумовлене договором, прямо або побічно вказує на те, що посилення на стан необхідності неможливий, діяння держави-порушника є протиправним.

8.4. Міжнародно-правова відповідальність міжнародних організацій

Доктрина й практика міжнародного права виходять із того, що міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності й міжнародних претензій. Однак через те, що міжнародні організації є відносно молодим суб'єктом міжнародного права, проблема їх міжнародно-правової відповідальності перебуває в стадії розробки.

Відповідальність міжнародної організації буде впливати з факту порушення її органами й посадовими особами, як статутних положень організації, так і загальних норм міжнародного права. У практиці ООН були випадки визнання цією організацією відповідальності за дії, вчинені особами зі складу збройних сил ООН. Тут можна згадати угоди ООН із деякими державами щодо відшкодування збитку, заподіяного громадянам цих країн і їх майну в процесі проведення операцій збройних сил ООН у Конго.

На міжнародній арені міжнародна організація діє через свої органи й посадових осіб, тому фактично міжнародні правопорушення можуть чинити саме вони. У цьому випадку може виникнути подвійна відповідальність організації: по-перше, перед державами-членами за порушення посадовою особою або органом організації статутних положень і, по-друге, перед міжнародним співтовариством у цілому при порушенні норм загального міжнародного права.

Оскільки міжнародні організації часом не можуть самостійно компенсувати заподіяний ними збиток, виникає питання про необхідність солідарної відповідальності як самої організації, так і її держав-членів. Такий вид відповідальності,

зокрема, передбачений статтею V Конвенції про міжнародну відповідальність за збиток, заподіяний космічними об'єктами 1972 р.

Специфіка діяльності міжнародної організації може привести до заподіяння матеріального збитку її посадовим особам, майну й приміщенням. Так міжнародна організація може виступати суб'єктом міжнародних претензій до суб'єктів, які спричинила збитки. Це знайшло підтвердження в консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 р. «Про відшкодування збитку, понесеного на службі ООН».

Розділ 9. Територія у міжнародному праві

9.1. Поняття й класифікація територій в міжнародному праві

Доктрина міжнародного права визначає термін «територія» як різні простори земної кулі, що включають її сухопутну й водну поверхні, надра, повітряний простір, а також космічний простір і небесні тіла.

На основі критерію юридичної природи можна дати таку міжнародно-правову класифікацію територій:

1. Державна територія.
2. Міжнародна територія спільного користування.
3. Континентальний шельф⁸⁶.

Основу юридичної природи державної території становить суверенітет. Міжнародна територія спільного користування за своєю юридичною природою — це такі простори, на які не поширюється суверенітет жодної держави; вони перебувають у спільному користуванні людства. До цієї категорії належать Антарктика, відкрите море, повітряний простір над ним, Міжнародний район морського дна, космічний простір. Континентальний шельф — це своєрідна із правової точки зору територія, на яку не поширюється суверенітет прибережних держав, але ці держави, згідно зі ст. 77 Конвенції ООН з морського права 1982 р., здійснюють *над нею суверенні права* з метою її розвідки й розробки природних ресурсів.

9.2. Юридична природа державної території

Державна територія — це частина поверхні Землі, що правомірно належить певній державі, у межах якої вона (державна) здійснює своє верховенство. Територіальне верховенство означає повну й виняткову владу держави на своїй території, що проявляється у здійсненні державою суверенної влади над всіма особами й організаціями в межах своєї території

⁸⁶ Така класифікація вперше була запропонована Р. В. Деканозовим. Але на сьогодні питання юридичної класифікації території у міжнародному праві все ще залишається відкритим.

й у верховному публічно-правовому володінні цією територією; держава може допустити на своїй території дію іноземного законодавства, але лише з власної згоди.

Державна територія складається із сухопутних, водних, повітряних просторів і надр. Правовий режим складових частин державної території визначається в конституції, чинному законодавстві держави, а також нормами міжнародного права.

Сухопутну територію держави утворюють материки, острови й анклави (частина сухопутної території держави, повністю охоплена територією іншої держави або держав).

До водної території держави належать річки, озера, водоймища, протоки, канали, розташовані усередині її кордонів. Також до водної території держави відносяться внутрішні морські води (бухти, лимани, затоки, води портів і ін.) і територіальні води, що омивають узбережжя держави.

Частиною державної території також є надра сухопутних і водних просторів, що перебувають у межах кордонів держави. Нижньою межею надр є центр Землі, а боковою — уявлена площина, яка з'єднує сухопутні й водні кордони держави із центром Землі.

Повітряна територія держави — це повітряний простір, розташований над сухопутною й водною територіями держави, у межах якого держава здійснює свій суверенітет.

У рамках території, що перебуває під суверенітетом держави, можуть існувати певні види правових режимів: кондомініум, сервітут, спільне користування. *Кондомініум* (від лат. *com* — разом, спільно, *dominium* — володіння) — це спільне володіння двох або більше держав певною територією, на яку поширюється їх суверенітет.

Під *сервітутом* у міжнародному праві розумілося певне обмеження територіального верховенства держави, що накладається міжнародним договором, на користь іншої держави або групи держав (право проходу або проїзду, право користування водоймищем іншою державою). Це обмеження носило постійний характер і при зміні територіального суверена поширювалося на нову державу, до якої переходила обумовлена в договорі територія. Одностайного визнання міжнародні сервітути не одержали ані в доктрині, ані в практиці міжнародного права.

На сьогодні існує єдиний приклад сухопутної *державної території спільного користування* — це арктичний архіпелаг Свальбард (Шпіцберген), що належить Норвегії. З одного боку,

архіпелаг — суверенна частина Королівства Норвегії, а з іншого, відповідно до Паризького договору про Шпіцберген 1920 р., на ньому діє режим спільного користування.

До числа правомірних способів зміни державної території належать: повернення незаконно відчуженої території; відчуження частини території як санкція за агресію; територіальні перетворення в результаті національно-визвольної боротьби, возз'єднання або відділення території за підсумками плебісци-ту (референдуму); цесія⁸⁷.

9.3. Державні кордони

Державні кордони — це фактичні або уявлювані лінії на сухопутних, водних, повітряних просторах і надрах, які визначають межі дії державного суверенітету. Існують сухопутні, водні й повітряні кордони держави.

Лінія проходження сухопутного кордону визначається в договорах із суміжними державами й на підставі цих договорів позначається на місцевості. Звичайно сухопутні кордони проводяться з урахуванням географічних особливостей місцевості (гірські масиви, річки тощо). Такі кордони називаються *орографічними*. Кордони також можуть проводитися по прямій лінії і збігатися з паралелями й меридіанами. Це так звані *гео-метричні* кордони.

Водні кордони поділяються на річкові, озерні, кордони інших водоймищ і морські кордони. На річках суміжні держави найчастіше проводять кордон по *тальвегу* — лінії найбільших глибин судноплавної річки; також кордон може проводитися по лінії головного фарватеру або по середині русла несудохідної річки, рідше по лінії одного з її берегів.

На озерах і інших водоймах, як правило, кордон проводять по прямій, що з'єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера, водоймища тощо.

Морськими кордонами держави є зовнішня межа її територіальних вод або лінія розмежування територіальних вод суміжних (до 12 морських миль — ст. 3 Конвенції ООН з морського права 1982 р.) або протилежних держав, або те й інше разом.

⁸⁷ *Цесія* — це передача частини території однієї держави іншій на основі угоди між ними. Цесія зазвичай вимагає компенсації у грошовій чи іншій формі. У 1867 р. на основі міжнародної угоди Росія уступила США як цесію Аляску (1519 тис. кв. км) за 7,2 млн доларів.

Повітряний кордон держави — це уявлювана вертикальна площина, основою якої є сухопутний і водний кордони. Верхня межа перебуває на висоті 100–110 км над рівнем моря, оскільки саме на такій висоті перебувають мінімальні перигеї орбіт штучних супутників Землі.

Процес визначення лінії проходження кордону між суміжними державами складається із двох етапів: делімітації й демаркації. *Делімітація* являє собою визначення й договірне встановлення лінії проходження державного кордону, здійснюване за допомогою великомасштабних карт. *Демаркація* — це позначення лінії державного кордону на місцевості відповідно до договору про делімітацію кордону й прикладених до нього карт і описів.

Сучасне міжнародне право забороняє односторонні, тим більше, насильницькі, дії щодо зміни кордонів. Декларація принципів Гельсінського Заключного акту НБСЄ 1975 р. проголошує принцип непорушності кордонів. Це, однак, не означає, що держави ні за яких умов не можуть вирішувати питання про зміну кордонів. Ці питання можуть вирішуватися в суворій відповідності до основних принципів і норм міжнародного права.

9.4. Міжнародні ріки та їх правовий режим

Міжнародні ріки — це ріки, що протікають по території декількох держав і використання яких здійснюється на підставі взаємних домовленостей прибережних держав.

Міжнародні ріки мають свої географічні особливості: деякі з них лише розділяють територію суміжних держав — прикордонні ріки; інші, протікаючи по території двох і більше держав, не мають виходу до моря й називаються багатонаціональними (або регіональними); треті ж мають вихід до моря й являють підвищений інтерес для судноплавства. Донедавна саме останні іменувалися власне міжнародними ріками, які повинні відповідати трьом критеріям, необхідним для їх визнання як міжнародних: 1) політичному — перетинання території двох і більше держав; 2) географічному — наявність виходу в море; 3) функціональному — можливість здійснення регулярного судноплавства. Причому третій критерій був вирішальним, оскільки міжнародно-правові проблеми таких рік в основному зводилися до забезпечення свободи судноплавства по них.

Міжнародна практика визнає доцільним укладання угод, які регулюють порядок використання конкретної міжнародної ріки, озера або їх басейнів.

До таких угод належать: Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 р.; Угода про Міжнародну комісію з охорони ріки Рейн від забруднення 1963 р. тощо.

У 1966 р. було прийнято Гельсінські правила використання вод міжнародних рік — це акт загального характеру, але рекомендаційної властивості.

У 1992 р. під егідою Європейської економічної комісії було укладено Конвенцію з охорони й використання трансграничних водотоків і міжнародних озер. Комісія міжнародного права ООН провела велику роботу з узагальнення значної договірної й арбітражної практики та приступилася до завершення підготовки проекту статей, що стосуються несудохідних видів використання міжнародних водотоків.

9.5. Правовий режим Арктики й Антарктики

Арктика — область земної кулі з умовним центром — Північним полюсом, до складу якої входять води Північного Льодовитого океану і його морів, а також ділянки суші Європи, Азії й Америки. У наш час правовий режим Арктики ґрунтується на нормах міжнародного й національного права держав, розташованих у цьому регіоні. В Арктиці діють: Конвенція ООН з морського права 1982 р., Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р., Угода про збереження білих ведмедів 1973 р., двосторонні умови арктичних держав. Універсального акту, що визначає статус арктичного регіону в цілому, не існує.

Канада і Росія, які володіють найбільшими арктичними територіями, дотримуються секторальної системи захисту своїх інтересів у регіоні. США, Данія й Норвегія не поділяють позиції своїх арктичних сусідів. Компромісною стала ст. 243 Конвенції ООН з морського права 1982 р., що наділила прибережні держави правами приймати закони й правила із запобігання забруднення та збереження морського середовища в покритих кригою районах шириною не більше, ніж 200 миль.

Антарктика — значний за площею регіон земної кулі, що простягається від Південного полюса до 60 паралелі п. ш. До цього регіону входять континент Антарктида, острови довкола

нього й південні частини Тихого, Індійського й Атлантичного океанів. Важливим правовим актом, який визначає правовий статус Антарктики, став Договір про Антарктику 1959 р. У ст. I Договору встановлено: «Антарктика використовується тільки в мирних цілях. Забороняються, зокрема, будь-які заходи військового характеру, такі як створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї»⁸⁸. Договір закріпив принцип свободи наукових досліджень в Антарктиці (ст. II). Для контролю за дотриманням положень договору в ньому передбачено можливість проведення інспекцій.

У 1988 р. за ініціативи індустриальних держав було прийнято Конвенцію з регулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики, що не набула чинності через крайню суперечливість. У березні 1998 р. набув чинності Протокол про охорону навколишнього середовища Антарктики, що наклав заборону на проведення геологорозвідувальних робіт у регіоні на 50 років.

⁸⁸ Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова — М., 1982. — С. 438.

Розділ 10. Міжнародне морське право

10.1. Поняття міжнародного морського права

Міжнародне морське право — це галузь міжнародного права, яка складається із принципів і норм, що визначають режим морських просторів і регулюють відносини суб'єктів міжнародного права у зв'язку з їх діяльністю у Світовому океані.

Основним кодифікуючим актом у міжнародному морському праві є Конвенція ООН з морського права 1982 р.⁸⁹ До числа основних джерел міжнародного морського права також належать угоди універсального характеру: Конвенція з охорони людського життя на морі 1960 р. і 1974 р.; Конвенція про міжнародні правила запобігання зіткнення суден у морі 1972 р.; Конвенція щодо пошуку й рятування на морі 1979 р.; Конвенція про втручання у відкритому морі у випадках аварій, що призводять до забруднення нафтою 1969 р.; Конвенція про запобігання забруднення моря скиданнями відходів і інших матеріалів 1972 р.; Конвенція про запобігання забруднення із суден 1973 р.; Конвенція про збереження атлантичних тунців 1966 р.; Конвенція про порядок ведення промислових операцій у Північній Атлантиці 1967 р.; Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 р., а також двосторонні угоди типу: угоди про постійні морські лінії й умови двостороннього морського повідомлення; угоди про спільні морські наукові дослідження тощо.

10.2. Міжнародно-правовий режим морських просторів

Норми, що регламентують міжнародно-правовий режим морських просторів, закріплені у Конвенції ООН з морського права 1982 р. Для держав, які не беруть участі у цій конвенції, зберігають своє значення положення Женевських конвенцій 1958 р.: про територіальне море й прилеглу зону; про відкрите море; про континентальний шельф; про рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря.

Відповідно до ст. 8 Конвенції 1982 р. води, розташовані у бік берега від вихідної лінії територіального моря, становлять частину *внутрішніх морських вод* держави. До них належать

води морських портів, заток, бухт, лиманів, історичні води, а також води, розташовані у бік берегу від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря.

Територіальне море (або *територіальні води*) — це пояс морських вод шириною до 12 морських миль, який прилягає до сухопутної території держави або до її внутрішніх морських вод і входить до складу державної території. Правовий режим територіального моря визначається як національним правом держави, так і нормами міжнародного права. Ширина територіального моря звичайно вимірюється від лінії найбільшого відливу уздовж берега (ст. 4 Конвенції 1982 р.). Однак у місцях, де берегова лінія глибоко порізана, звивиста або уздовж берега й у безпосередній близькості до нього розташований ланцюг островів, ширина територіального моря може вимірюватися від *прямих вихідних ліній*, що з'єднують відповідні точки (п. 1 ст. 7 Конвенції 1982 р.).

Система прямих вихідних ліній не може застосовуватися державою таким чином, щоб територіальне море іншої держави виявилось відрізане від відкритого моря або виняткової економічної зони. Води, розташовані у бік берега від прямих вихідних ліній, визнаються внутрішніми морськими водами.

Прилегла зона — це пояс морських вод, що прилягає до територіального моря, у межах якого прибережна держава має право здійснювати контроль із метою недопущення порушень певних правил. Прилегла зона також установлюється з метою реалізації покарання за порушення таких правил у межах території або територіальних вод прибережної держави. За своєю юридичною природою прилегла зона — це частина відкритого моря, але зі спеціальним режимом. Положення про правовий режим прилеглої зони містяться у ст. 24 Конвенції про територіальне море й прилеглу зону 1958 р. і у ст. 33 Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Прилегла зона встановлюється для запобігання прибережною державою порушень митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил. Це означає, що прилегла зона може бути тільки чотирьох видів: митна, фіскальна, імміграційна й санітарна.

У Конвенції 1958 р. встановлено, що ширина прилеглої зони не може перевищувати 12 морських миль, а в Конвенції 1982 р. — 24 миль. Ширина прилеглої зони вимірюється за тими ж правилами, що й ширина територіального моря.

⁸⁹ Конвенція чинна з 1994 р., Україна бере участь у Конвенції з 1999 р.

Українське законодавство не передбачає створення прилеглої зони.

Архіпелажні води — це морські простори держав-архіпелагів, обмежені прямими архіпелажними вихідними лініями, що з'єднують точки найбільш віддалених островів і висихаючих рифів архіпелагу, які найбільше видаються в море. У межі таких вихідних ліній включаються головні острови та район, у якому співвідношення між площею водної поверхні й площею суші, включаючи атоли, становить від 1 : 1 до 9 : 1. Довжина таких вихідних ліній не повинна перевищувати 100 морських миль, з тим, однак, що до 3% від загального числа вихідних ліній, які замикають будь-який архіпелаг, можуть перевищувати цю довжину до максимальної довжини в 125 морських миль.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. установила, що положення Частини VII («Відкрите море») застосовуються до всіх частин моря, які не входять ані до виняткової економічної зони, ані до територіального моря або внутрішніх вод якої-небудь держави, ані до архіпелажних вод держави-архіпелагу (ст. 86).

Стаття 76 «Визначення континентального шельфу» Конвенції 1982 р. установлює: «Континентальний шельф прибережної держави містить у собі морське дно й надра підводних районів, що простягаються за межі її територіального моря на всьому протязі природного продовження її суходутної території до зовнішнього кордону підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, коли зовнішній кордон підводної окраїни материка не простягається на таку відстань» (п. 1)⁹⁰. У випадках, коли ця окраїна простягається більше, ніж на 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, зовнішній кордон континентального шельфу визначається складною формулою, яка поєднує геоморфологічні дані з дистанційною межею в 350 миль або відстанню не далі 100 миль від 2 500-метрової ізобати⁹¹.

У ст. 55 Конвенції 1982 р. визначено, що виняткова економічна зона (ВЕЗ) являє собою район, який перебуває за межами територіального моря й прилягає до нього, що підпадає під особливий правовий режим (ст. 55–75), відповідно до якого

⁹⁰ Сборник важнейших документов по международному праву / Сост. М. В. Андреева — Ч. 2. — М., 1997. — С. 110.

⁹¹ Изобата — лінія на карті, яка поєднує точки з рівними глибинами морського дна.

права та юрисдикція прибережної держави й права та свободи інших держав регулюються відповідними положеннями даної Конвенції. Ширина ВЕЗ не повинна перевищувати 200 морських миль, відрахованих від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря.

III Конференція ООН з морського права затвердила новий інститут міжнародного морського права — **міжнародний район морського дна (Район)** і визначила режим його використання, що знайшло відображення у Конвенції ООН з морського права 1982 р. (Частина XI). Пов'язано це було з успіхами в науково-технічному розвитку, які дали змогу освоювати не тільки ресурси континентального шельфу, але й глибоководні райони Світового океану.

Під терміном «**Район**» розуміється дно морів і океанів та його надра за межами дії національної юрисдикції, тобто за межами континентального шельфу. Термін «ресурси» Району означає всі тверді, рідкі або газоподібні мінеральні ресурси, включаючи поліметалеві конкреції, на його морському дні або в його надрах (ст. 133). Діяльність у Районі здійснюється з метою розвідки та розробки його ресурсів. Після того, як ресурси видобуті з Району, вони розглядаються як корисні копалини.

Район і його ресурси оголошені загальною спадщиною людства (ст. 136). Тому жодна держава не може претендувати на суверенітет або суверенні права або здійснювати їх стосовно будь-якої частини Району або його ресурсів, і жодна держава, фізична або юридична особа не може привласнювати будь-яку їх частину. Ніякі домагання такого роду або здійснення суверенітету або суверенних прав і ніяке таке присвоєння не визнаються (п. 1 ст. 137).

Усі права на ресурси Району належать всьому людству, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна (Орган). Ці ресурси не підлягають відчуженню. Проте, корисні копалини, що добуваються в Районі, можуть відчужуватися, але лише відповідно до положень Частини XI Конвенції 1982 р. і нормами, правилами й процедурами Органа (п. 2 ст. 137).

10.3. Правовий режим міжнародних проток і каналів

Міжнародні протоки — це природні вузькості, що з'єднують частини відкритого моря або виняткової економічної зони й використовуються для міжнародного судноплавства й повітряної навігації.

У цей час правовий режим проток, використовуваних для міжнародного судноплавства, визначається нормами звичайного й договірної права. Протягом століть широкого міжнародного визнання набув звичай, про який говорилося в рішенні Міжнародного Суду ООН 1949 р. у справі про інцидент у протоці Корфу — свободи проходу суден через міжнародні протоки. Пізніше широке поширення отримала свобода польоту літаків над такими протоками. Ці свободи як норми звичаєвого права діють щодо Гібралтарської, Ла-Манш, Магелланової, Малаккської й інших проток.

До Конвенції про територіальне море й прилеглу зону 1958 р. було включено норму про неприпустимість призупинення мирного проходу іноземних суден через протоки, що служать для міжнародного судноплавства (п. 4 ст. 16).

У зв'язку із прийняттям 12-мильної ширини територіальних вод Конвенцією ООН з морського права 1982 р. з'явилася реальна можливість перекриття територіальним морем більше 100 проток, які використовуються для міжнародного судноплавства. Для забезпечення свободи судноплавства через такі протоки й польотів над ними даною Конвенцією було уведено інститут *транзитного проходу*. Транзитний прохід являє собою здійснення свободи судноплавства й польоту лише з метою безперервного й швидкого транзиту через протоку між однією частиною відкритого моря або винятковою економічною зоною й іншою частиною відкритого моря або винятковою економічною зоною (п. 2 ст. 38).

Норми, що регламентують режим проток, використовуваних для міжнародного судноплавства, не поширюються на ті протоки, правовий статус котрих визначається спеціальними міжнародними угодами. Такі угоди діють, зокрема, щодо Балтійських і Чорноморських проток.

До *міжнародних каналів* належать штучні водні шляхи, що з'єднують моря й океани та використовуються для міжнародного судноплавства. Вони перебувають під суверенітетом тої держави, по території якої пролягають. Правовий режим міжнародних каналів визначається нормами міжнародного права й національного законодавства відповідної держави. Найбільше значення для міжнародного судноплавства мають Суецький, Панамський і Кільський канали.

Розділ 11. Міжнародне повітряне право

11.1. Поняття, етапи розвитку й основні принципи міжнародного повітряного права

Міжнародне повітряне право — це галузь міжнародного права, яка складається з норм і принципів, що регулюють відносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права у зв'язку з використанням повітряного простору цивільною авіацією.

Міжнародне повітряне право — одна з наймолодших галузей сучасного міжнародного права. У першому міжнародно-правовому акті в цій галузі — Паризькій конвенції про повітряну навігацію 1919 р. було закріплено принцип суверенітету держави на повітряний простір над її сухопутною й водною територією.

Постійне зростання інтенсивності міжнародних польотів і диверсифікованості діяльності міжнародної авіації вимагало розробки багатосторонніх міжнародно-правових актів. У 1929 р. було прийнято Варшавську конвенцію для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень. Конвенція мала на меті встановити єдиний порядок умов міжнародних повітряних перевезень стосовно документів, використовуваних для цих перевезень, і відповідальності перевізника.

Пізніше прийнято Римську конвенцію для уніфікації деяких правил, що стосуються попереджувального арешту повітряного судна, 1933 р. і Брюссельський протокол до неї 1938 р.; Брюссельську конвенцію для уніфікації деяких правил щодо надання допомоги повітряним судам і їх рятування або допомоги й рятування за допомогою повітряних суден на море 1938 р.⁹²

У листопаді 1944 р. у Чикаго було скликано міжнародну конференцію для створення нової конвенції замість Паризької конвенції 1919 р. У результаті роботи Чиказької конференції 1944 р. було прийнято Заключний акт конференції, Конвенцію про міжнародну цивільну авіацію, Угоду про міжнародне транзитне повітряне сполучення й Угоду про міжнародний повітряний транспорт. Друга частина Чиказької конвенції 1944 р. була присвячена створенню й діяльності Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО).

⁹² Вказана конвенція не набула чинності.

На конференції в Чикаго було вирішено, що питання комерційної діяльності повітряного транспорту (перевезення пасажирів, багажу, вантажів, пошти) мають регулюватися дво-сторонніми угодами держав. До Заключного акту конференції було включено рекомендації про «Типову форму угоди про надання повітряних ліній», що отримала назву «чиказький тип». Угодою передбачалося надання комерційної діяльності обсягом п'яти «свобод повітря».

11.2. Юридична природа й правовий режим повітряного простору

Відповідно до норм міжнародного і внутрішньодержавного права суверенітет держав поширюється на повітряний простір у межах їх сухопутної та водної території, тобто за своєю юридичною природою цей простір — частина державної території. Конвенційної норми про верхню межу повітряної території держави не існує. Не містить такої норми й українське законодавство. Проте, на даний момент сформувався міжнародний звичай, виходячи з якого повітряний кордон не повинен перевищувати 100–110 км над рівнем моря.

На основі принципу повного й виняткового суверенітету держав над їх повітряним простором, кожна держава визначає порядок допуску іноземних повітряних суден на свою територію. Існує дозвільна система польотів над державною територією.

Відповідно до ст. 29 Чиказької конвенції 1944 р. кожне повітряне судно, що здійснює міжнародні польоти, повинне мати на борті такі документи, як свідоцтво про реєстрацію, посвідчення про придатність до польотів, бортовий журнал тощо. Під час перебування у повітряному просторі іноземної держави повітряному судну дозволяється мати радіопередавальну апаратуру, яка може використовуватися тільки членами льотного складу екіпажа, котрі мають спеціальний на те дозвіл, виданий компетентною владою держави реєстрації судна (ст. 30 Чиказької конвенції 1944 р.). Кожне повітряне судно, що здійснює політ у міжнародному повітряному просторі, повинне мати знаки приналежності й реєстраційний номер тільки однієї держави.

Іноземні повітряні судна, що перебувають у межах певної держави, підкоряються її юрисдикції, і на них поширюється митний, імміграційний, санітарний контроль цієї держави.

У період холодної війни (1955 р.) Президент США Д. Ейзенхауер висунув концепцію «відкритого неба». Суть цього режиму зводилася до того, що неозброєні літаки держави, яка бере участь в угоді, можуть отримати можливість літати над територією інших держав-учасників на основі принципу взаємності й рівноправності для спостереження за їх військовою діяльністю. Ідея «відкритого неба» отримала договірне підтвердження 24 березня 1992 р. під час підписання в Гельсінкі Договору щодо відкритого неба⁹⁸.

Відповідно до ст. 2 Конвенції про відкрите море 1958 р., крім інших свобод відкритого моря, є й свобода польотів над ним, оскільки й відкрите море, і повітряний простір над ним є міжнародними територіями загального користування. Аналогічна норма міститься в п. 1 (b) ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982 р. Ця свобода поширюється на всі держави, як прибережні, так і ті, що не мають виходу до моря. Крім того, згідно з п. 1 ст. 38 Конвенції 1982 р. всі літальні апарати в протоках, використовуваних для міжнародного судноплавства, мають право транзитного перельоту. Проліт над водами держав-архіпелагів («архіпелажний проліт») має багато подібного з «транзитним прольотом». Всі літальні апарати користуються правом архіпелажного прольоту спеціальними повітряними коридорами, установленими державою-архіпелагом, або над традиційними морськими шляхами (ст. 53 Конвенції 1982 р.). При цьому повітряні судна повинні дотримуватися правил, передбачених міжнародним правом.

Договір про Антарктику 1959 р. визначає правовий режим повітряного простору над цим регіоном і право польотів у ньому. Так, у ст. VI установлено, що на район дії Договору (південніше 60-ї паралелі п. ш.) поширюються свободи відкритого моря.

Гарантування безпеки польотів у міжнародному повітряному просторі вимагає високого рівня впорядкованості правил і норм. Для цього ІКАО було розроблено уніфіковані льотно-технічні норми («міжнародні стандарти»), які підлягають обов'язковому виконанню повітряними суднами всіх держав під час польотів над відкритим морем. Ці норми увійшли в Додаток № 2 «Правила польотів» до Чиказької конвенції 1944 р.

⁹⁸ У наш час Договір є чинним, Україна бере у ньому участь.

11.3. Правове регулювання міжнародних повітряних сполучень

Більшість міжнародних повітряних сполучень здійснюється в комерційних цілях: перевезення пасажирів, багажу, вантажів і пошти за певну плату. Некомерційні міжнародні польоти виконуються значно рідше (перевезення офіційних делегацій, науково-дослідні польоти, повітряні подорожі приватних осіб на своїх літаках тощо).

У міжнародному праві поняття міжнародних повітряних сполучень (перевезень) зазвичай розкривається через комерційні права (або «свободи повітря»). До них належать п'ять основних «свобод повітря»:

1. Право транзитного польоту (без посадки) над територією держави, яка надала це право.

2. Право транзитного польоту з посадкою в некомерційних цілях (в основному для заправлення паливом), тобто без узяття на борт пасажирів або їх висадки, розвантаження й завантаження багажу й пошти.

3. Право висаджувати в іноземній державі пасажирів і вивантажувати вантажі й пошту, узяті на борт у державі реєстрації повітряного судна.

4. Право брати на борт пасажирів, вантажі й пошту в іноземній державі з метою їх перевезення в державу реєстрації повітряного судна.

5. Право брати на борт пасажирів, вантажі й пошту в іноземній державі з метою їх перевезення в будь-яку третю державу, а рівно право висаджувати пасажирів і розвантажувати вантажі й пошту в цій третій державі.

З розвитком міжнародних повітряних сполучень триває процес удосконалювання «свобод повітря». П'ять вищезгаданих свобод були доповнені ще трьома:

6. Право виконувати пасажиро- і вантажоперевезення між третіми державами через свою територію.

7. Право виконувати пасажиро- і вантажоперевезення між третіми державами, минаючи свою територію.

8. Каботажні перевезення, тобто перевезення в межах однієї іноземної держави.

Стаття 7 Чиказької конвенції 1944 р. надає право кожній державі-учасникові відмовляти повітряним суднам іншого учасника в наданні восьмої «свободи повітря». Учасники цієї конвенції взяли на себе зобов'язання не надавати цю свободу будь-якій державі на винятковій основі.

Правове регулювання міжнародних повітряних сполучень здійснюється шляхом укладання двосторонніх угод.

Важливу роль у правовому регулюванні міжнародних повітряних сполучень грає багатостороння угода — Варшавська конвенція для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень, 1929 р. Цей документ зафіксував положення про відповідальність авіаперевізника у випадку заподіяння шкоди пасажирові й вантажу та установив однакові стандарти перевізних документів.

11.4. Відповідальність у міжнародному повітряному праві

Відповідальність за порушення міжнародного повітряного права може бути покладена як на державу, так і на авіаперевізника. Держава буде відповідати за порушення принципів і норм цієї галузі міжнародного права. Наприклад, за порушення суверенітету над повітряним простором іншої держави.

Авіаперевізник несе цивільно-правову відповідальність при заподіянні смерті або шкоди здоров'ю пасажирів, а також за збитки, заподіяні запізненням під час перевезення, якщо не доведе, що ним було вжито всіх заходів, необхідних для запобігання шкоди та збитків, або що таких заходів неможливо було вжити.

Перевізник відповідає за втрату, недостачу чи ушкодження багажу або вантажу, якщо подія, що призвела до шкоди, відбулася в той час, коли багаж або вантаж перебували під його охороною. Авіаперевізник також відповідальний за збитки, пов'язані із запізненням багажу або вантажу, якщо не доведе, що ним було вжито всі заходи необхідні для запобігання шкоди або що такі заходи неможливо було вжити. Якщо перевізникові вдасться довести, що провина потерпілого була причиною шкоди або сприяла її виникненню, він може бути звільнений від відповідальності або така відповідальність може бути обмежена.

Відповідно до Варшавської конвенції 1929 р. і договорів її системи встановлено межі максимальної відповідальності авіаперевізника (фіксується гранична сума грошової компенсації). У 1955 р. у Гавані було прийнято Протокол про зміну Варшавської конвенції 1929 р., яким передбачено ряд доповнень.

Розділ 12. Міжнародне космічне право

12.1. Поняття, джерела та принципи міжнародного космічного права

Народження міжнародного космічного права безпосередньо пов'язане із запуском Радянським Союзом першого штучного супутника Землі 4 жовтня 1957 р. Саме ця подія зумовила появу міжнародного порядку, виходячи з якого держави визнали право мирного польоту над їх територіями не тільки в космосі, але й на відповідній ділянці повітряного простору при запуску або приземленні космічного об'єкта.

Істотне значення для розвитку норм міжнародного космічного права мали резолюція 1721 (XVI) від 20 грудня 1961 р. і резолюція 1962 (XVIII) від 13 грудня 1963 р. Генеральної Асамблеї ООН, котрі закріпили правові принципи діяльності держав щодо дослідження й використання космічного простору.

У 1967 р. було прийнято Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження й використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла, якому належить центральне місце у вказаній галузі міжнародного права⁹⁴.

Іншими важливими джерелами міжнародного космічного права є: Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір 1968 р.; Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 р.; Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір 1975 р.; Угода про діяльність держав на Місяці й інших небесних тілах 1979 р.

Дсить численну групу спеціальних джерел міжнародного космічного права складають угоди про науково-технічне співробітництво держав у галузі дослідження й використання космосу. На основі таких угод здійснюються космічні програми України, Росії, США, держав Західної Європи.

Незважаючи на те, що у створенні норм міжнародного космічного права бере участь міжнародне співтовариство в цілому, провідні позиції в цій справі належать космічним державам, до числа яких входить і Україна.

Не дивлячись на свій недовгий вік, *міжнародне космічне право* є сформованою галуззю, права, принципи й норми якої визначають статус космічного простору, включаючи небесні тіла, і регулюють діяльність суб'єктів міжнародного права щодо його дослідження й використання. До категорії принципів міжнародного космічного права належать ті базисні норми, на основі яких повинні розроблятися правила поведінки суб'єктів міжнародного права у зв'язку з їх діяльністю в космосі.

12.2. Юридична природа й правовий режим космічного простору та небесних тіл

Норми, які визначають юридичну природу й правовий режим космічного простору й небесних тіл, переважно містяться в Договорі по космосу 1967 р. і Угоді про діяльність держав на Місяці й інших небесних тілах 1979 р.

Відповідно до норм міжнародного права космічний простір, включаючи Місяць і інші небесні тіла, за своєю юридичною природою є міжнародною територією загального користування, на яку не поширюється суверенітет жодної держави. Космічний простір і небесні тіла відкриті для дослідження та використання всіма державами і є надбанням усього людства. У грудні 1996 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Декларацію про міжнародне співробітництво в дослідженні й використанні космічного простору на благо та в інтересах всіх держав з особливим урахуванням потреб країн, що розвиваються.

Небесні тіла повинні використовуватися винятково в мирних цілях. На них забороняється створення військових баз, споруд і укріплень, випробування будь-яких типів зброї та проведення маневрів. Інакше кажучи, стосовно Місяця й небесних тіл установлений режим повної демілітаризації та нейтралізації, у той час як космічний простір має режим часткової демілітаризації: виведення на космічні орбіти об'єктів зі звичайною зброєю не заборонене.

В Угоді про Місяць 1979 р. Місяць і його ресурси оголошуються загальною спадщиною людства. Держави-учасниці Угоди 1979 р. взяли на себе зобов'язання встановити міжнародний режим, включаючи відповідні процедури, для регулювання експлуатації природних ресурсів Місяця, коли буде очевидно, що така експлуатація стане можливою.

⁹⁴ Договір набув чинності 10 жовтня 1967 р.

12.3. Правовий режим космонавтів і космічних об'єктів

У Договорі щодо космосу 1967 р. встановлено, що космонавти розглядаються як посланці людства в космос (ст. V). Звичайно, це не означає, що вони мають наднаціональний статус. Виконуючи космічні польоти навіть у складі міжнародних екіпажів, космонавти є представниками своїх держав, однак при цьому їх діяльність носить і загальнолюдський характер.

Стаття VIII Договору щодо космосу 1967 р. визначає, що держава, до реєстру якої занесений об'єкт, запущений у космос, здійснює юрисдикцію й контроль над будь-яким екіпажем цього об'єкта. Отже, і іноземні громадяни, що є членами екіпажа космічного об'єкта, підпадають під юрисдикцію держави його реєстрації, якщо інше не передбачено спеціальними угодами.

Згідно зі ст. II Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р. держава, яка здійснює такий запуск, реєструє космічний об'єкт у національному реєстрі. Кожна запускаюча держава представляє Генеральному секретареві ООН у найкоротший строк необхідну інформацію про кожен космічний об'єкт, занесений до його реєстру (ст. IV). Генеральний секретар ООН веде Реєстр, куди вноситься зазначена інформація (ст. III).

12.4. Міжнародно-правова регламентація деяких видів космічної діяльності

У науці міжнародного права існує класифікація діяльності в космічному просторі. Найчастіше критерієм для такої класифікації виступає мета діяльності. На основі цього критерію звичайно розрізняють дослідження, використання й експлуатацію космосу. Дослідження означає будь-яку наукову й експериментальну діяльність у космічному просторі; використання має меті розміщення в космосі технічних засобів, призначених для вирішення певних практичних задач; експлуатація космосу — це видобування з нього певних корисних складових, наприклад, мінеральних ресурсів небесних тіл.

Існують і інші види класифікації космічної діяльності (мирна й військова, наукова й прикладна, комерційна й некомерційна й т. ін.).

Загальні норми міжнародного космічного права поширюються на всі види діяльності в космосі. Однак широке застосування штучних супутників Землі для вирішення багатьох практичних завдань призвело до необхідності регулювання окремих видів космічної діяльності на основі спеціальних норм міжнародного космічного права.

У 1961 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 1721 (XVI), у якій проголошувалося, що зв'язок за допомогою штучних супутників Землі має стати доступним для всіх держав на глобальній основі. Координація експлуатації систем супутникового зв'язку здійснюється Міжнародним союзом електров'язку (МСЕ).

У 1982 р. було укладено Міжнародну конвенцію електров'язку, у якій говориться про те, що частоти й орбіта геостационарних супутників є обмеженими природними ресурсами, які треба ефективно й ощадливо використовувати державам-членам МСЕ з метою забезпечення справедливого доступу до цієї орбіти й цих частот з урахуванням особливих потреб держав, які розвиваються, і географічного положення деяких країн.

Із розвитком космічної техніки на певному етапі стало можливим забезпечення з космосу не тільки передачі радіосигналів, але й телевізійного мовлення. У зв'язку із цим виникла потреба правового регулювання діяльності з безпосереднього телевізійного мовлення через супутники (БТМ).

У 1972 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 2916 (XXVII) про необхідність розробки принципів використання державами штучних супутників для безпосереднього телевізійного мовлення з метою укладання міжнародної угоди або угод. У 1982 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН було затверджено Принципи використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення. Сутність принципів зводиться до того, що служба БТМ може створюватися тільки на основі угод або домовленостей між державою мовлення та державою прийому БТМ.

У наш час у здійсненні космічної діяльності більш активну участь беруть транснаціональні корпорації, юридичні й фізичні особи. Ця обставина вимагає урахування при прийнятті нових міжнародно-правових актів щодо космосу й перегляду діючих, оскільки останні були орієнтовані переважно на держави й міжнародні організації.

12.5. Відповідальність у міжнародному космічному праві

Згідно зі ст. VI Договору щодо космосу держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, незалежно від того, здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами. У випадку проведення діяльності в космосі міжнародною організацією, має місце солідарна відповідальність організації і держав, що беруть у ній участь.

Держава, що здійснює або організує запуск об'єкта в космос, а також кожна держава, з території або установок якої проводиться запуск об'єкта, несе міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну такими об'єктами або їх складовими частинами на Землі, у повітряному або космічному просторі, включаючи небесні тіла, — іншій державі, її фізичним або юридичним особам.

Держава, що запускає, несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті (ст. II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, 1972 р.). Якщо в будь-якому місці, крім поверхні Землі, космічному об'єкту однієї держави або особам, або майну на борті такого об'єкта буде заподіяна шкода космічним об'єктом іншої держави, остання несе відповідальність тільки у випадку, коли шкода заподіяна через її провину.

Розділ 13. Міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю

13.1. Проблема відповідальності індивідів у міжнародному праві

Питання про те, чи може індивід бути суб'єктом міжнародно-правової відповідальності, було поставлене на початку ХХ ст. У Декларації глав союзних держав у зв'язку з геноцидом вірмен у Османській імперії від 24 травня 1915 р. проголошувалося, що особисту кримінальну відповідальність повинні нести всі члени турецького уряду і його місцевих представників, причетні до злочину. Дане питання було піднято знову по закінченні Першої світової війни щодо визначення ступеня винності Вільгельма II і інших державних осіб Німецької імперії за розв'язання воєнних дій.

Безпосередніх результатів у справі визнання інституту індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинені міжнародні злочини досягли держави антигітлерівської коаліції у період Другої світової війни. Ними було прийнято міжнародно-правові акти (Московська декларація про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства 1943 р.; Лондонська угода про судове переслідування й покарання головних військових злочинців європейських країн 1945 р., невід'ємною частиною якої є Устав Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі; Устав Міжнародного Військового Трибуналу в Токіо 1946 р.; вироки цих трибуналів), які передбачають залучення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, які скоїли міжнародні злочини. Принципи, визнані Уставом Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі й реалізовані в його вироку, були підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. і 27 листопада 1947 р.

У 1968 р. під егідою ООН було прийнято Конвенцію про нестосовність строків давності до військових злочинів і злочинів проти людства.

Перелік міжнародних злочинів, за які поряд із державами несуть відповідальність індивіди, включений в Устав Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі, складався із трьох категорій: *злочини проти миру* (планування, підготовка, розв'язання й ведення агресивної війни); *військові злочини*,

тобто порушення законів і звичаїв війни; *злочини проти людяності* (убивства, катування й інші злодіяння, вчинені відносно цивільного населення)⁹⁵.

До кінця 70-х рр. доктрина міжнародного права виробила цілий ряд положень, які мають істотне значення для визнання індивіда відповідальним за здійснення міжнародно-протиправного діяння⁹⁶:

- держава зобов'язана припиняти протиправні дії й карати особу (групу осіб), що зазіхає на інтереси, які захищаються міжнародним правом, іншої держави;

- офіційне положення особи в державній ієрархії (Голова держави, Голова уряду, міністр оборони й т. д.) не звільняє його від кримінальної відповідальності;

- не звільняє індивідів від кримінальної відповідальності та обставина, що вони робили злочинні діяння, виконуючи наказ свого командування або уряду.

У липні 1998 р. у Римі 120 держав членів ООН підписали Статут Міжнародного кримінального суду, котрий визначив перелік міжнародних злочинів, відповідальність за які повинен нести індивід. У липні 2002 р. Статут набув чинності.

За нормами міжнародного права головні винуватці скоєння міжнародних злочинів підлягають кримінальному переслідуванню міжнародними кримінальними судами (наприклад, Міжнародні Військові Трибунали в Нюрнбегі й Токіо 1945–1946 рр.) або на підставі кримінального законодавства відповідних держав. Важливо, щоб жоден винний не уникнув відповідальності.

13.2. Міжнародні угоди щодо боротьби зі злочинністю

Для чіткого з'ясування питання про відповідальність індивіда необхідно розмежувати поняття «міжнародний злочин» і «злочин міжнародного характеру». *Міжнародні злочини* — це особливо небезпечні діяння, націлені на підрив міжнародного миру, безпеки й правопорядку в цілому, вчинені державою, групою осіб або індивідом. Ст. 5 Статуту Міжнародного кримінального суду визначає перелік міжнародних злочинів, що підпадають під його юрисдикцію: (а) злочини геноциду; (б) злочини проти людяності; (с) військові злочини;

⁹⁵ Згодом термін «злочини проти людяності» було замінено у багатьох документах терміном «злочини проти людства».

⁹⁶ Термінологія Проекту статей про відповідальність держав.

(д) злочини агресії. Такі міжнародні злочини, як апартеїд, різні форми приведення в рабство, насильницька депортація, — віднесені до категорії злочинів проти людяності. До зазначеного Статутом переліку не включено агресію⁹⁷ й міжнародний тероризм. Це пояснюється існуючими в теорії та практиці розбіжностями щодо юридичної дефініції зазначених термінів.

Злочини міжнародного характеру — це передбачені міжнародними договорами суспільно небезпечні діяння, скоєні індивідами або групами осіб, які зазіхають на нормальні відносини між суб'єктами міжнародного права. Ці правопорушення менш суспільно небезпечні, ніж міжнародні злочини й, на відміну від останніх, відповідальність за їх здійснення несуть не держави, а лише фізичні особи.

Статут Міжнародного кримінального суду у ст. 21 «Застосовне право» називає три категорії джерел, використовуваних при розгляді справи особи, яка відповідає за скоєння міжнародного злочину: (а) норми власне Статуту; (б) положення існуючих договорів, принципів і норм міжнародного права; (с) якщо це неможливо, загальні принципи права, взяті з національних законів правових систем світу і де це можливо, національні закони.

Відповідальність за злочини міжнародного характеру настає за нормами внутрішньодержавного права, які повинні відповідати чинним міжнародно-правовим нормам.

З метою вироблення однакових підходів до кваліфікації правопорушень подібного виду держави уклали цілий ряд спеціальних конвенцій:

- щодо боротьби з міжнародним тероризмом (Міжнародна конвенція щодо запобігання й покарання актів тероризму 1937 р.; Конвенція про боротьбу із незаконним захопленням повітряних суден 1970 р.; Конвенція про запобігання й покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973 р.; Європейська конвенція про припинення тероризму 1977 р.; Конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 р.; Конвенція про боротьбу із незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, 1988 р.; Конвенція про захист персоналу ООН і пов'язаного з ним персоналу 1994 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу із фінансуванням тероризму 1999 р. і ін.);

⁹⁷ У п. 1 ст. 5 Статуту Міжнародного кримінального суду злочин агресії вказаний, проте Суд не буде здійснювати юрисдикцію щодо цього злочину доти, доки не буде подано юридичне визначення поняття «агресія».

- про розкрадання ядерного матеріалу (Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р.);

- щодо незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р.; Конвенція про психотропні речовини 1971 р.; Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р.);

- щодо фальшивомонетництва (Міжнародна конвенція про боротьбу із підробкою грошових знаків 1929 р.);

- щодо рабства, работоргівлі, торгівлі жінками й дітьми (Конвенція щодо рабства 1926 р.; Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р.; Конвенція про права дитини 1989 р.; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.);

- стосовно легалізації злочинних доходів (Конвенція Ради Європи зі справ про відмивання доходів, що надходять від злочинів, щодо їх виявлення, вилучення й конфіскації 1990 р.).

У більшості багатосторонніх конвенцій щодо боротьби зі злочинністю встановлюється, що зафіксовані у них правопорушення підпадають під юрисдикцію тої держави, на чий території вони вчинені, або якщо вони вчинені на борту судна чи літального апарата, зареєстрованого в цій державі, або якщо передбачуваний правопорушник є громадянином цієї держави. Також у багатьох конвенціях передбачається юрисдикція держави, на території якої виявився передбачуваний правопорушник. Іншими словами, у більшості випадків конвенції виходять із принципу альтернативної юрисдикції — або видай, або суди (*aut dedere aut judicare*). Хоча у деяких випадках (піратство, работоргівля, несанкціоноване віщання з відкритого моря) використовується принцип універсальної юрисдикції, відповідно до якого вповноважений корабель (судно або літальний апарат) будь-якої держави має право припинити зазначені правопорушення й притягти осіб, винних у їх здійсненні, до відповідальності відповідно до законодавства держави прапора корабля.

13.3. Організаційно-правові форми міжнародної співпраці у боротьбі зі злочинністю

Співпраця держав у боротьбі зі злочинністю, спрямована на вирішення таких завдань: 1) узгодження кваліфікації злочинів, що являють небезпеку для декількох або всіх держав;

2) координацію заходів запобігання й припинення таких злочинів; 3) установлення юрисдикції над злочинами й злочинцями; 4) забезпечення неминучості покарання; 5) надання правової допомоги у кримінальних справах, включаючи видачу злочинців⁹⁸.

Особливої актуальності останнім часом набула проблема **видачі злочинців (екстрадиції)**. Укладання міжнародних угод з питань екстрадиції пов'язане з тим, що держава через принцип суверенітету не може поширювати свою судову юрисдикцію на територію інших держав. Єдина можливість реалізації принципу неминучості покарання злочинця, який опинився на території іншої держави, — це звернення до цієї держави із проханням про надання правової допомоги у кримінальній справі (див. рис. 11).

Міжнародна нормативна база інституту екстрадиції сьогодні досить велика. Вона містить численні двосторонні спеціальні угоди про видачу злочинців; двосторонні договори про надання правової допомоги у кримінальних справах (наприклад, між Україною та Грузією 1995 р.); регіональні угоди про видачу злочинців і надання правової допомоги (Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р.); конвенції про передачу засуджених осіб (Конвенція про передачу засуджених осіб 1983 р.); загальні міжнародні договори про боротьбу з певними злочинами, що містять положення стосовно видачі злочинців (наприклад, Конвенція про боротьбу із незаконним захопленням повітряних суден 1970 р.).

Положення, які стосуються надання допомоги у кримінальних справах, у зазначених угодах мають багато спільного й в основному зводяться до регламентації питань: вручення й пересилання документів; надання відомостей про діюче право й судову практику; допиту обвинувачуваних, підсудних, свідків, експертів; здійснення огляду, обшуку й інших процесуальних дій; проведення експертиз; передачі речових доказів; порушення кримінального переслідування; видачі осіб, які скоїли злочини. В угодах зазначаються державні органи, що здійснюють правову допомогу (найчастіше — це міністерства юстиції й прокуратура), зміст і форма доручень про надання правової допомоги та порядок їх виконання. Прохання про надання правової допомоги й прикладені до нього документи подаються, як правило, мовою запитованої сторони. При цьому кожна сторона несе витрати, пов'язані з діями щодо надання правової допомоги на її території.

⁹⁸ См.: Курс міжнародного права. В 7 т.— Т. 6 / Отв. ред. тома Н. А. Ушаков— М., 1992.— С. 185—194.

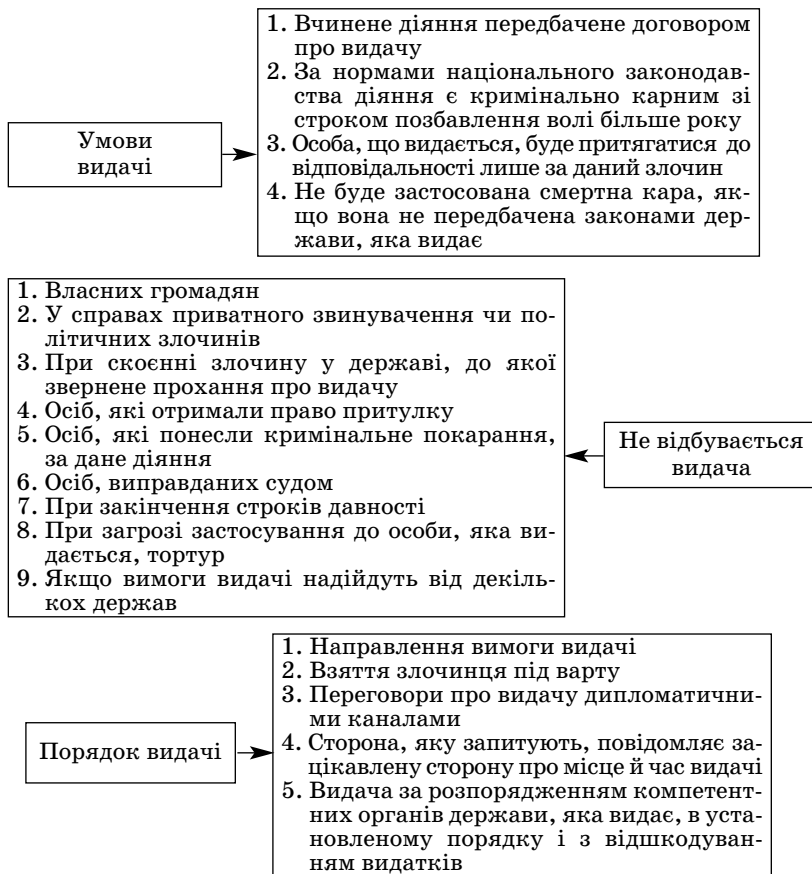

Рис. 11. Видача злочинців

13.4. Міжнародні стандарти поводження із правопорушниками

Незважаючи на те, що особи, котрі порушили закон, є суспільно небезпечними, міжнародне співтовариство, стурбоване можливістю зловживань щодо них з боку владних структур, розробило ряд документів, які містять стандарти поводження із правопорушниками⁹⁹.

⁹⁹ У переважній більшості випадків ці документи не є юридично обов'язковими для урядів. Утім, багато держав використовують положення таких документів у своєму національному законодавстві.

У 1955 р. на Конгресі ООН з попередження злочинності й поводження із правопорушниками було прийнято *Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями*, які пізніше були схвалені ЕКОСОП. Ці правила призначені для того, щоб на основі загальноновизнаних досягнень сучасної науки й з урахуванням основних елементів найбільш успішних на сьогодні пенітенціарних систем зафіксувати те, що вважається правильним із теоретичної й практичної точок зору в галузі поводження із ув'язненими й управління пенітенціарними закладами.

У першій частині документа викладаються принципи застосування Правил (неупередженість, неприпустимість дискримінації, повага до релігійних і моральних переконань ув'язнених); порядок реєстрації ув'язнених і поділу їх на категорії; вимоги до приміщень пенітенціарних закладів, особистої гігієни, одягу, харчування ув'язнених; норми медичного обслуговування; засоби підтримки дисципліни й покарання; вимоги до персоналу пенітенціарних закладів тощо.

У другій частині Правил містяться положення про цілі та завдання позбавлення волі засуджених, критерії їх класифікації й індивідуалізації, про характер праці та відпочинку в місцях ув'язнення, відношення до душевнохворих в'язнів і тих, хто страждає на розумові недоліки.

У 1979 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла *Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку*. Кодекс складається з 8 статей і коментарів до них, що містять правила поведінки посадових осіб, котрі призначаються чи обираються, пов'язаних із застосуванням права, які мають поліцейські повноваження, особливо повноваження на затримку правопорушників. Виконуючи свої обов'язки, посадові особи з підтримки правопорядку *поважають і захищають людську гідність і підтримують та захищають права людини стосовно всіх осіб* (ст. 2), тобто й стосовно правопорушників. Жодне посадова особа з підтримки правопорядку не може здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких дій, що являють собою катування або інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поводження й покарання (ст. 5). Зазначені посадові особи забезпечують повну охорону здоров'я затриманих ними осіб, зокрема, вживають негайних заходів із забезпечення надання медичної допомоги якщо буде потреба (ст. 6).

У 1984 р. було укладено Конвенцію ООН проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання (чинна з 1987 р., Україна бере участь).

Розділ 14. Міжнародне економічне право

14.1. Поняття, джерела та принципи міжнародного економічного права

Розбіжності у національних законодавствах, інтернаціоналізація діяльності господарюючих суб'єктів держави, глобалізація економічних проблем початку й середини ХХ ст. призвели до зміцнення позицій міжнародних організацій у галузі регулювання світових господарських зв'язків.

До 1945 р. остаточно оформлюється концепція функціонально-правового підходу до регулювання окремих галузей міжнародної співпраці, а також ідея створення економічних структур у системі ООН¹⁰⁰. Ці структури мали вирішити цілий комплекс надзвичайно складних проблем міжнародної економічної співпраці: координації національних правових режимів у галузі торгівлі; стабілізації валютно-фінансового ринку; організації роботи з поліпшення соціальних наслідків розвитку національних економік.

Для вирішення актуальних проблем світової економіки було створено спеціалізовані установи ООН: Міжнародний валютний фонд (1945 р.), Міжнародний банк реконструкції й розвитку (1945 р.), Міжнародна фінансова корпорація (1956 р.) і ін. Особливу роль повинна була зіграти Всесвітня торгова організація, яка фактично проіснувала майже половину століття без статуту у формі Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (1947–1994 рр.)¹⁰¹, і стала єдиною інституційно-правовою основою системи багатосторонньої торгівлі в 1994 р.

Небаченого розмаху набула регіональна економічна співпраця, здійснювана в межах Європейського економічного співтовариства (нині Європейський союз), Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) і ін.

¹⁰⁰ Перша концепція належить групі західних юристів-міжнародників. Докладніше у: *Mitrany D. A Working Peace System.*— L., 1943. Ідея створення економічних структур у системі ООН належить економістам Дж. Кейнсі та Х. Уайту. Див. про це: *Анулов Г. Н. Международные валютно-финансовые организации и развивающиеся страны.*— М., 1970.

¹⁰¹ Пеший багатосторонній торговий договір, який мав на меті лібералізацію світової торгівлі та зняття штучних бар'єрів.

Міжнародне економічне право (МЕП) як самостійна галузь міжнародного права, що являє собою систему принципів і норм, які регулюють міжнародні економічні відносини, котрі складаються між суб'єктами міжнародного права, остаточно сформувалося до 70-х років ХХ ст.

Предметом міжнародно-правового регулювання галузі міжнародного економічного права є відносини між суб'єктами міжнародного права, що виникають із приводу: організації зовнішньоекономічної співпраці; контактів у сфері науки й техніки, виробництва й технології; здійснення транспортування товарів і сировини; обміну послугами; охорони промислової власності й авторських прав; пересування грошової маси; надання кредитів; організації оподаткування. Різниця між міжнародним економічним правом та міжнародним приватним правом зумовлена різними суб'єктами: суб'єкти МЕП тождні суб'єктам міжнародного права, а суб'єкти МПП тождні суб'єктам внутрішньодержавного права.

Для цієї галузі характерна та сама джерельна база, що й для міжнародного права в цілому, тобто міжнародний договір і звичай. Важливу роль у розвитку МЕП відіграють рекомендації міжнародних конференцій і організацій, які не є обов'язковими¹⁰².

У 1974 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято документи стратегічного значення для міжнародних економічних відносин: Хартія економічних прав і обов'язків держав; Декларація про Новий міжнародний економічний порядок і Програма дій зі встановлення Нового міжнародного економічного порядку. Вони базуються на принципах недискримінації й взаємної вигоди. У 1984 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Про заходи зміцнення довіри в міжнародних економічних відносинах», а в 1985 і 1987 роках — резолюції «Міжнародна економічна безпека». Ці акти ООН спрямовані головним чином на заборону застосування економічної сили в політичних цілях і на реалізацію суверенних прав держав стосовно своїх природних ресурсів.

Значно поширилися двосторонні угоди про виключення подвійного оподаткування, про взаємне забезпечення сприятливих умов для інвестиційної діяльності, про охорону промислової власності, про транзит товарів, щодо митних питань тощо.

¹⁰² Разом із тим деякі рекомендаційні норми наближаються за своїм значенням до «твердого права» («hard law»). Це стосується, наприклад, принципів, рекомендованих Женевською конференцією ООН з торгівлі та розвитку 1964 р. («Женевські принципи»), стосовно надання державам преференційних митних пільг та нерозповсюдження цих пільг на промислово розвинуті країни.

14.2. Міжнародно-правове регулювання певних видів міжнародної економічної діяльності

Правове регулювання торговельних взаємин держав має забезпечити їх стабільність, передбачуваність і взаємну вигоду. Для забезпечення стабільності міжнародних торговельних відносин, а в остаточному підсумку — більш високого рівня економічного розвитку держав, у 1947 р. було підписано унікальний багатосторонній договір — Генеральну угоду про тарифи й торгівлю (ГАТТ), що набула чинності в 1948 р.

Метою Генеральної угоди стали: ліквідація митних і інших торговельних обмежень; усунення всіх форм дискримінації в міжнародній торгівлі з метою підвищення рівня життя та забезпечення повної зайнятості; підвищення реальних прибутків і попиту; оптимізація використання сировини, зростання виробництва й торговельного обміну.

Для досягнення цієї мети ГАТТ використовувалися принципи недискримінації та найбільшого сприяння; справедливої конкуренції; преференційного режиму для країн, що розвиваються; регіонального торговельного співробітництва тощо.

Фактично ГАТТ виконувала три функції: 1) впливу на державну торговельну політику шляхом вироблення правил світової торгівлі; 2) форуму для переговорів щодо більшої лібералізації та передбачуваності міжнародних торговельних відносин; 3) урегулювання спорів.

До 1994 р. у рамках ГАТТ було проведено вісім багатосторонніх торговельних конференцій, так званих «раундів», з метою подальшої лібералізації світової торгівлі й усунення торговельних бар'єрів. На заключному Уругвайському раунді (1986–1994 рр.) було ухвалено рішення про створення замість ГАТТ Всесвітньої торгової організації (ВТО).

Україна має статус спостерігача у ВТО й активно прагне розширити співробітництво із країнами-учасницями організації за рахунок надбання статусу повноправного члена.

14.3. Регіональне економічне співробітництво і міжнародне право

Однією із найавторитетніших міжнародних організацій, що займаються питаннями регіонального економічного співробітництва, є ООН. Під керівництвом ЕКОСОС функціонують п'ять

регіональних комісій — Економічна комісія для Європи (ЕКЄ), Економічна й соціальна комісія для Азії й Тихого океану (ЕСКАТО), Економічна комісія для Африки (ЕКА), Економічна комісія для Латинської Америки й Карибського басейну (ЕКЛІАК), Економічна й соціальна комісія для Західної Азії (ЕСКЗА). Цілі цих комісій: сприяння економічному й соціальному розвитку відповідних регіонів, зміцнення й розвиток економічних зв'язків між державами регіону й іншими країнами світу. Регіональні комісії також вивчають економічні й соціальні проблеми своїх регіонів і роблять рекомендації урядам держав-членів ООН і спеціалізованим установам ООН, а також беруть участь у здійсненні проектів розвитку.

У 1960 р. була утворена *Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ)*, членами якої є Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія й Швейцарія. Цілі Асоціації багато в чому збігаються із цілями ЄС, однак без тенденції до створення союзу й наднаціональних структур. У 1966 р. у рамках ЄАВТ була створена зона вільної торгівлі промисловими товарами (без мит і кількісних обмежень). Торгівля сільськогосподарськими товарами й морепродуктами здійснюється на основі спеціальних угод. Для торгівлі із третіми країнами зберігаються національні митні тарифи. Держави-члени ЄАВТ уклали угоди про вільну торгівлю з рядом східноєвропейських держав — Болгарією, Польщею, Румунією, Словаччиною, Чехією. Аналогічні декларації були підписані з балтійськими державами.

У 1992 р. державами-членами ЄАВТ і державами-членами ЄС було підписано Договір про утворення Європейського економічного простору (СЄП). Таким чином, був створений ринок, що поєднує 18 держав з населенням близько 370 млн чоловік. Договір передбачає: чотири свободи вільний рух товарів, послуг, капіталів і людей; співпраця в таких областях, як наука, освіта, споживча політика, екологічна політика, соціальна політика; правова система, що забезпечує реалізацію загальних правил і норм.

Європейський банк реконструкції й розвитку (ЄБРР) був утворений у 1990 р. як важливий інститут економічної співпраці держав у європейському регіоні; він налічує 62 члени (60 держав і 2 міжнародні міжурядові організації)¹⁰³, серед них, держави Західної й Східної Європи, арабські держави, США, Ізраїль, Республіка Корея, Японія, ЄС. Україна вступила до ЄБРР 13 квітня 1992 р.¹⁰⁴ Держави ЄС володіють 51% статутного капіталу банку.

¹⁰³ <http://www.ebrd.com/about/index.htm>.

¹⁰⁴ <http://www.ebrd.com/about/basics/members.htm>.

Одна з основних цілей ЄБРР — підтримка економічного розвитку й реконструкції країн Центральної та Східної Європи, що заявили про свою прихильність демократичним принципам, і сприяння їх переходу до відкритої ринкової економіки та приватного підприємництва.

Особлива роль у регулюванні регіональних економічних відносин належить *Європейському союзу (ЄС)*, що нині поєднує 25 держав Європи. На відміну від інших міжнародних організацій, рішення ЄС, відповідно до його установчих актів, можуть носити юридично обов'язковий характер для держав-членів. На думку багатьох експертів, інтеграційні процеси в рамках ЄС досягли найвищого рівня. Ця міжнародна організація починає набувати рис федеративної держави й має тенденцію до розширення. Україна в 1994 р. підписала з державами-членами ЄС Угоду про партнерство й співпрацю (чинна з 1998 р.), однією з головних цілей якої є прискорення процесу вступу України в цю організацію.

Розділ 15. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів

15.1. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів за Статутом ООН

Статут ООН (п. 3 ст. 2) проголошує: «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку та справедливість».

Будучи головними учасниками міжнародних відносин, держави перебувають на різних рівнях соціально-економічного розвитку, мають специфічні політичні й інші інтереси, забезпечення яких періодично призводить до виникнення *ситуацій і спорів* між ними.

Статут ООН виділяє такі види міжнародних спорів: спори, продовження яких могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки (ст. 33, 36, 37); будь-які спори (ст. 34, 35, 38); спори юридичного характеру (ст. 36); місцеві спори (ст. 52). Також Статут ООН містить положення про ситуації, що може привести до міжнародної суперечності або викликати спір (ст. 34). У ст. 36 Статуту ООН зазначається, що Рада Безпеки вповноважена рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання спору.

До передачі спору в Раду Безпеки, згідно зі ст. 33 Статуту ООН, сторони, що беруть у ньому участь, повинні насамперед намагатися вирішити спір шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод або іншими мирними засобами. Перелік мирних засобів і процедур вирішення міжнародних спорів не є вичерпним і сторони на свій розсуд можуть вибрати додаткові. Рада Безпеки, коли вважає за необхідне, може вимагати від сторін вирішення їх спору за допомогою перерахованих засобів (п. 2 ст. 33).

Переговори є ефективним універсальним засобом врегулювання відносин між державами, запобігання конфліктним ситуаціям і міжнародним спорам.

Останнім часом все більше поширюється така форма переговорів, як консультації. У ряді двосторонніх і багатосторонніх угод консультації передбачені як обов'язкові засоби усунення розбіжностей (Генеральна угода з тарифів і торгівлі

1947 р.; Конвенція ООН з морського права 1982 р.; Хартія про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997 р. тощо).

*Міжнародні слідчі та погоджувальні комісії*¹⁰⁵ покликані забезпечувати мирне вирішення спорів шляхом з'ясування питань факту у випадку, якщо міжнародні спори не зачіпають ні честі, ні істотних інтересів сторін. Сторони створюють таку комісію на основі спеціальної угоди, у якій фіксуються факти, що підлягають розслідуванню, порядок утворення й діяльності комісії. Сторони мають право призначити агентів, адвокатів, експертів при комісії для захисту своїх інтересів. Комісія проводить слідство у змагальному порядку й при закритих дверях. Рішення приймаються більшістю голосів. У результаті своєї діяльності комісія складає доповідь, що передається сторонам. У доповіді йдеться лише про факти, зафіксовані в угоді про створення комісії. Висновки доповіді не обов'язкові для сторін у спорі.

Процедури створення й функціонування погоджувальних комісій багато в чому подібні з аналогічними інститутами слідчих комісій. Однак, на відміну від останніх, погоджувальні комісії не тільки встановлюють відповідні факти, але й виробляють умови врегулювання спору, які, утім, не є юридично обов'язковими для сторін спору.

У наш час застосування погоджувальних комісій передбачається Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р., Віденською конвенцією про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. і іншими угодами.

У 1995 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Типовий погоджувальний регламент для врегулювання спорів між державами¹⁰⁶. Відповідно до ст. 1 Типовий погоджувальний регламент застосовується лише в тих випадках, коли держави в писемній формі явно домовилися про його застосування. Сторони спору на різних стадіях примирення можуть просити Генерального секретаря ООН надати їм допомогу в реалізації процедури примирення, а Голову Міжнародного Суду ООН — у формуванні складу Комісії із примирення. Регламентом установлено, що результати роботи Комісії із примирення носять рекомендаційний характер (ст. 20).

¹⁰⁵ У ст. 33 Статуту ООН ці засоби позначені поняттями «обстеження» й «примирення».

¹⁰⁶ Текст Типового погоджувального регламенту див.: Российский ежегодник международного права, 1995.— СПб., 1996.— С. 209–217, Приложение к резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 50/50 от 11 декабря 1995 г.

Добрі послуги й посередництво в мирному вирішенні міжнародного спору полягає в участі третьої сторони (держави або міжнародної організації) у спорі для його успішного вирішення. Добрі послуги робляться як з ініціативи третьої сторони, так і на прохання сторін спору. При цьому третя сторона не бере участі у переговорах сторін спору і не впливає на їх хід.

Посередництво відрізняється від добрих послуг тим, що третя сторона не тільки допомагає «навести мости» між сторонами спору, але й безпосередньо бере участь у переговорах щодо мирного вирішення спору. Більше того, посередник (держава або міжнародна організація) може вносити свої пропозиції з мирного врегулювання спору. Для участі посередника в мирному вирішенні спору необхідна згода всіх сторін, спору. Форми й способи посередництва визначаються домовленістю між сторонами спору і посередником.

Прикладом добрих послуг може служити участь уряду Радянського Союзу в налагодженні переговорів між Індією та Пакистаном у 1966 р. щодо врегулювання збройного конфлікту між ними.

Міжнародні арбітражні та судові процедури. Загальні правила створення міжнародних арбітражів і арбітражні процедури встановлено в Гаазькій конвенції про мирне вирішення міжнародних спорів 1907 року і в документах Генеральної Асамблеї ООН — Загальному акті про мирне вирішення міжнародних спорів 1949 р. і Зразкових правилах арбітражного процесу 1958 р.

Відповідно до Гаазької конвенції 1907 року для полегшення звернення до арбітражної процедури було створено Постійну Палату Третейського Суду (ППТС). Однак незважаючи на свою назву, ППТС не є постійно діючим органом. На постійній основі функціонують лише Адміністративна рада, що складається з міністра закордонних справ Нідерландів і акредитованих у Гаазі дипломатичних представників держав-учасниць Конвенції 1907 року, і Бюро ППТС, що здійснює функції канцелярії.

Істотну роль у мирному вирішенні міжнародних спорів відіграють міжнародні судові установи, які діють на постійній основі. Статут ООН установлює, що сторони спору повинні, за загальним правилом, передавати свої спори в Міжнародний Суд ООН відповідно до положень Статуту Суду (п. 3 ст. 36). Слід зазначити, що міжнародні судові установи здебільшого не мають обов'язкової юрисдикції й не можуть за власною ініціативою приймати міжнародні спори до розгляду. Конкретна справа зазвичай розглядається міжнародним судом при

наявності спеціальної згоди на те сторін спору. Однак відповідно до п. 2 ст. 36 Статуту Міжнародного Суду ООН держави-учасники Статуту можуть у будь-який час заявити, що вони визнають без особливої про це угоди юрисдикцію Суду стосовно будь-якої іншої держави, яка прийняла таке саме зобов'язання, щодо всіх спорів юридичного характеру.

Рішення міжнародних судових органів обов'язкові лише для сторін, які беруть участь у справі, і тільки щодо конкретної справи.

15.2. Реалізація принципу мирного вирішення міжнародних спорів за допомогою міжнародних організацій

В ООН проблемою мирного вирішення спорів займаються насамперед три головних органи: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки й Міжнародний Суд.

Згідно зі ст. 11, 12, 14 і 35 Статуту ООН Генеральна Асамблея може приймати резолюції з мирного вирішення міжнародних спорів, якщо вони не передані на розгляд Ради Безпеки ООН.

Виходячи з п. 1 ст. 52 Рада Безпеки ООН повинна заохочувати мирне вирішення міжнародних спорів за допомогою регіональних угод і регіональних організацій.

Установчі документи регіональних організацій містять положення щодо мирного вирішення спорів між державами-членами (ст. 5, 6, 7 і 19 Пакту Ліги арабських держав; ст. 84–89 Статуту Організації американських держав; ст. 3 Хартії Організації африканської єдності).

У статутних документах СНД, ОБСЄ, Ради Європи і Європейського Союзу також містяться положення щодо мирного вирішення міжнародних спорів.

Одним із найважливіших принципів діяльності ОБСЄ, зафіксованим у Декларації принципів Гельсінського заключного акту НВСЄ 1975 року, є принцип мирного вирішення спорів.

ОБСЄ у своєму розпорядженні має дві взаємно підкріплені форми діяльності в цій галузі: 1) прийняття спільних політичних рішень за правилом консенсусу; 2) прями дії з використанням погоджених механізмів, застосованих обмеженим числом держав-учасниць.

Рада Європи (РЄ), яка є найстаршою європейською міжурядовою організацією, накопичила певний досвід мирного врегулювання спорів.

Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) як консультативний орган цієї організації є своєрідною політичною трибуною для публічних дебатів та ініціатив, покликаних сприяти стабільній, безконфліктній співпраці європейських держав. Так, у квітні 1998 р. на засіданнях ПАРЄ пройшло обговорення ситуації в Косово (Югославія), яка являла загрозу стабільності й миру на Балканах. У результаті обговорення Асамблея прийняла рекомендації з метою попередження й недопущення збройних зіткнень у цьому краї Союзної Республіки Югославії.

Відповідно до установчих документів Європейського Союзу (ЄС) держави-члени не будуть використовувати для вирішення спорів, які стосуються тлумачення й застосування договорів, інші засоби, ніж ті, які зафіксовані в самому договорі. У більшості випадків Суд ЄС має юрисдикцію щодо таких спорів. Суд не може почати розгляд справи за власною ініціативою. Він правочинний виносити рішення тільки у справах, переданих на його розгляд сторонами спору і в рамках конкретного спору. Оскарженню рішення Суду не підлягають.

Суд покликаний головним чином забезпечувати правильність тлумачення договорів і їх виконання (ст. 164 Договору про ЄЕС 1957 р.), а також контролювати законність обов'язкових рішень ЄС, прийнятих відповідно до договорів (ст. 31 Договору про ЄОВС 1951 року і ст. 173 Договору про ЄЕС 1957 року).

Особливістю Суду ЄС є та обставина, що позивачами в ньому можуть виступати всі суб'єкти права ЄС, тобто органи Союзу, держави-члени ЄС, а також їх фізичні та юридичні особи й національні судові органи.

Розділ 16. Право збройних конфліктів

16.1. Поняття й основні тенденції розвитку права збройних конфліктів

З моменту визнання війни забороненим засобом зовнішньої політики вивчення права збройних конфліктів повинне було б втратити свою актуальність. Однак, незважаючи на всі досягнення міжнародного права, міжнародні й внутрішні збройні конфлікти, громадянські й визвольні війни¹⁰⁷ залишаються сьогодні неодмінним атрибутом відносин між державами.

Із вдосконаленням засобів і методів ведення воєнних дій виникла необхідність розробки й прийняття міжнародно-правових актів, які регламентують правила війни.

До числа перших таких актів належать Женевська конвенція про захист поранених і хворих під час війни 1864 року, Петербурзька декларація про скасування вживання вибухових і запальних куль 1868 р. і 13 Гаазьких конвенцій про закони й звичаї війни 1899 і 1907 рр. (Про закони й звичаї сухопутної війни, Про відкриття воєнних дій, Про права й обов'язки нейтральних держав у сухопутній війні, Про установку автоматичних контактних підводних мін, Про бомбардування морськими силами під час війни й ін.).

Друга світова війна призвела до небаченого кровопролиття, лиха й страждань, що зумовило гостру необхідність удосконалення законів і звичаїв війни. У 1949 р. було прийнято чотири Женевські конвенції про захист жертв війни: про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли аварію корабля зі складу збройних сил на морі; про поводження з військовополоненими; про захист цивільного населення під час війни. Ці конвенції на основі досвіду Другої світової війни визначили правовий режим цивільного населення в районах міжнародних збройних конфліктів, визнали за партизанами статус

¹⁰⁷ У міжнародному праві термін «війна» практично не застосовується. У Женевських конвенціях 1949 р. вжито терміни «міжнародний збройний конфлікт» та «неміжнародний збройний конфлікт». Під першим терміном розуміють збройне зіткнення між суб'єктами міжнародного права, наприклад, державами або державою (метрополією) та національно-визвольним рухом. «Неміжнародний збройний конфлікт» означає зіткнення із застосуванням зброї між організованими антиурядовими групами та збройними силами уряду в межах певної держави.

воюючої сторони (комбатантів), заборонили знищення приватної власності, державного та громадського майна, не зумовлене військовою необхідністю.

У 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. було прийнято два Додаткових протоколи. Протокол I стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, а Протокол II спрямований на захист жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. Додатковий протокол I поширив сферу застосування положень Женевських конвенцій 1949 р., на війни, за допомогою яких «народи ведуть боротьбу проти колоніального панування й іноземної окупації й проти расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення...» (п. 4 ст. 1).

Додатковий протокол II стосується захисту жертв збройних конфліктів, які відбуваються на території якої-небудь держави-учасниці між її збройними силами й антиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені військові дії та застосовувати цей Протокол (п. 1 ст. 1). Інакше кажучи, положення цього Протоколу поширюються на внутрішні збройні конфлікти.

Додатковий протокол II не застосовується до випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості — таких, як безлади, окремі та спорадичні акти насильства й інші аналогічні акти, оскільки вони не є збройними конфліктами (п. 2 ст. 1).

У доктрині міжнародного права склалася думка про те, що міжнародно-правові норми, які встановлюють закони та звичаї війни, утворюють самостійну галузь міжнародного права — право збройних конфліктів¹⁰⁸. Її базис становлять основні принципи міжнародного права, а також галузеві принципи: гуманності; обмеження засобів і методів ведення війни; захисту прав учасників збройних конфліктів, а також цивільного населення; поваги нейтралітету.

Об'єктом регулювання вказаної галузі міжнародного права виступають відносини, що складаються між суб'єктами міжнародного права в ході збройних конфліктів.

¹⁰⁸ См.: Курс международного права. В 7 т. — Т. 6 / Отв. ред. тома Н. А. Ушаков — М., 1992. — С. 221. Утім, у міжнародно-правовій науці немає єдиної точки зору на цю галузь міжнародного права, її назву й концепцію.

16.2. Основні правила й звичаї ведення воєнних дій

Відповідно до Гаазької конвенції про відкриття воєнних дій 1907 р., такі дії не повинні починатися без попереднього й недвозначного попередження, що має форму мотивованого оголошення війни або ультиматуму з умовним оголошенням війни. Це положення Гаазької конвенції зберігає свою юридичну чинність і нині. Однак відповідно до Визначення агресії, прийнятого на ХХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р., оголошення війни не може вважатися фактом, що перетворює незаконну війну на правомірну. Початок же агресивних воєнних дій без оголошення війни буде розглядатися як кваліфікуюча обставина при визначенні відповідальності за них. Оголошення війни стосується компетенції вищих органів державної влади (в Україні — Президент України згідно з п. 9 ст. 85 Конституції України).

З початком воєнних дій воюючі сторони зобов'язані виконувати закони й звичаї війни.

Однак оголошення війни не завжди супроводжується початком воєнних дій. Слід пам'ятати, що війна — це, насамперед, політико-юридичний стан, який супроводжується збройним протистоянням воюючих сторін.

Відомо, що війна ведеться в певних просторових межах. У міжнародному праві прийнято диференціювати *театр війни* і *театр воєнних дій*. Перше поняття означає сухопутну, морську й повітряну територію воюючих держав, на якій вони можуть вести воєнні дії, а театр воєнних дій — це ті частини сухопутних, морських і повітряних просторів воюючих держав, на яких фактично розвертаються воєнні операції. Норми права збройних конфліктів спрямовані на гранично можливе обмеження театру воєнних дій. Не можуть бути театром воєнних дій території нейтральних держав, а також нейтралізовані відповідно до міжнародного права території (наприклад, Антарктика), незалежно від того, чи перебувають останні в межах воюючих держав, чи ні.

Воєнні дії ведуться збройними силами воюючих держав. У праві збройних конфліктів збройні сили діляться на дві категорії осіб: тих, що борються, або *комбатантів* (від франц. combattant — борець, воїн) і тих, що не борються, або *некомбатантів*.

Комбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил воюючої держави, мають право брати участь у воєнних діях, у тому числі партизани й учасники національно-визвольних рухів.

Правовий статус комбатанта включає: 1) право застосовувати військове насильство; 2) бути об'єктом застосування військового насильства аж до фізичного знищення; 3) право на повождення з ним як з військовополоненим при потраплянні в руки ворога. Військове насильство не застосовується до комбатанта у випадку його поранення або потрапляння в полон.

До *некомбатантів* належать особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони, усіяко їй допомагають у досягненні військових успіхів, але безпосередньо ще не беруть участі у воєнних діях. Основна риса правового статусу некомбатанта — це неучасть у бойових діях. Некомбатантами є військовий духовний і медичний персонал, інтенданти, військові кореспонденти та юристи тощо. З одного боку, ці особи не можуть бути об'єктом воєнних дій супротивника, а з іншого боку — вони можуть застосовувати наявну в них зброю лише з метою самооборони й охорони довіреного їм майна.

Розподіл учасників збройних конфліктів на комбатантів і некомбатантів пов'язаний з різним обсягом прав і обов'язків у них під час воєнних дій, що впливає на режим військового полону.

У період збройних конфліктів деякі держави відмовляються брати участь у них і надавати допомогу воюючим сторонам через свій *нейтральний* статус. Нейтралітет під час війни може бути двох видів: постійний (на випадок будь-якої війни) або тимчасовий (тільки щодо конкретної війни), про що держава офіційно заявляє. Наприклад, Швейцарія з 1815 р. є постійно нейтральною країною.

Права й обов'язки нейтральних держав у разі збройного конфлікту закріплені в Гаазьких конвенціях 1907 р. і зводяться до того, що територія нейтральної держави не може перетворюватися на театр воєнних дій. Воюючим сторонам заборонено проводити через територію нейтральної держави війська й військовий транспорт. Забороняється надання допомоги воюючим державам зброєю та іншими військовими матеріалами з боку нейтральної держави.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 р., спираючись на положення Петербурзької декларації про скасування вживання вибухових і запальних куль 1868 р. і Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років, установлює, що у випадку будь-якого збройного конфлікту право сторін обирати методи й засоби ведення війни не є необмеженим; забороняється застосовувати зброю, снаряди, речовини й методи ведення

воєнних дій, здатні заподіяти зайву шкоду або зайві страждання; забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, заподіють велику, довгострокову і серйозну шкоду природному середовищу (ст. 35). До числа заборонених засобів ведення війни належать: хімічна зброя; бактеріологічна зброя й токсична зброя; ядерна зброя; окремі види звичайної зброї, зокрема, міни-пастки, запальна зброя й ін. Забороненими методами ведення війни є: віроломство (наприклад, зобов'язання, що вселяють довіру в супротивникові); використання відмітних емблем Червоного Хреста, ООН, гербів, прапорів; нерозбірливе ведення воєнних дій (наприклад, знищення культурних цінностей); убивства, поранення, полон цивільного населення.

У процесі розвитку збройного конфлікту одна з воюючих сторін може окупувати повністю або частково територію іншої воюючої сторони.

Припинення війни пов'язане з корінною зміною міжнародно-правової ситуації, що, за загальним правилом, призводить до: відновлення дипломатичних і консульських відносин, вирішення питань про територіальні домагання, обміну військовополоненими, вирішення питань про відповідальність держав та індивідів. Припинення воєнних дій існує у двох формах: *капітуляція* й *перемир'я*. Формами припинення стану війни є: *мирний договір*, *однобічна декларація* або *двостороння декларація*.

16.3. Захист особистості в період збройних конфліктів

Гуманітарні норми щодо становища особистості в період збройних конфліктів зосереджені головним чином у Женевських конвенціях 1949 р. і Додаткових протоколах до них 1977 р.

Правовий статус поранених, хворих і потерпілих від аварії корабля під час війни зводиться до таких норм:

- у випадку поранення або хвороби вони повинні користуватися захистом і заступництвом за будь-яких обставин;
- воююча сторона повинна забезпечити їм гуманне поводження і догляд без будь-якої дискримінації за такими ознаками, як стать, раса, національність, релігія, політичні переконання або інші аналогічні критерії;

- воюючі сторони мають вживати всіх необхідних заходів щодо розшуку поранених і хворих, захистити їх від пограбування й поганого поводження, забезпечити їм необхідний догляд;

- за можливістю воюючі сторони повинні зареєструвати, як тільки це стане можливо, поранених, хворих і померлих ворожої сторони, які потрапили до їх рук і негайно подати відомості про них Довідковому Бюро з військовополонених, створеному в період збройного конфлікту в кожній воюючій державі;

- загиблі повинні бути гідно поховані, а інформація про поховання передана через Довідкове Бюро в Міжнародний Комітет Червоного Хреста;

- санітарним і медичним формуванням воюючі сторони зобов'язані забезпечити заступництво й охорону.

Особливу категорію жертв війни становлять військовополонені, відношення до яких будується на основі таких правил:

1. Відносно військовополонених забороняються дії або бездіяльність, здатні заподіяти шкоду їх здоров'ю або привести до смерті.

2. До військовополонених не можуть застосовуватися фізичні або моральні катування, інші примусові заходи для одержання від них яких-небудь відомостей.

3. Воююча сторона зобов'язана забезпечувати посвідченнями особи всіх осіб, на яких поширюється її юрисдикція і які можуть виявитися військовополоненими.

4. Умови розміщення військовополонених у таборах мають бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська держави, котра тримає їх в полоні, розташовані в тій самій місцевості.

5. З повагою до особистих схильностей кожного військовополоненого держава зобов'язана заохочувати інтелектуальну, просвітницьку й спортивну активність військовополонених.

6. Держава, що тримає у полоні, може використовувати працездатних військовополонених як робочу силу із урахуванням їх віку, статі, звання й фізичних можливостей.

7. Військовополонений може бути покараний тільки один раз за ту саму провину.

Розділ 17. Міжнародне екологічне право

17.1. Поняття й джерела міжнародного екологічного права

В одному з найбільш значущих документів сучасного міжнародного права, Декларації з навколишнього середовища й розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро), зазначено: «...Люди мають право жити в доброму здоров'ї й плідно трудитися в гармонії із природою»¹⁰⁹. Цю тезу можна вважати керівною ідеєю сучасності. Намагаючись зробити власне життя усе більше комфортним, людина все ближче підходить до прірви глобальної техногенної катастрофи. Держави усвідомлюють всю серйозність становища, що склалося, й тому усе активніше включаються в діяльність з охорони навколишнього середовища.

У сучасних умовах існують три основні напрямки міжнародно-правового регулювання в цій сфері міжнародних відносин:

- 1) обмеження шкідливого антропогенного впливу на навколишнє середовище;
- 2) забезпечення сталого розвитку людства шляхом установлення раціонального режиму природокористування;
- 3) міжнародне екологічне співробітництво.

Усі ці аспекти діяльності існують у рамках *міжнародного екологічного права*, що являє собою сукупність норм і інститутів, які регулюють відносини суб'єктів міжнародного права стосовно їх взаємодії з навколишнім природним середовищем.

Предметом міжнародного екологічного права є навколишнє природне середовище як комплексне матеріальне благо, що забезпечує створення на її основі похідних матеріальних і нематеріальних благ, нормальну життєдіяльність нинішнього й прийдешнього покоління.

Об'єктом міжнародного екологічного права є міждержавні й інші міжнародні відносини, пов'язані із природокористуванням, охороною навколишнього середовища, збереженням унікальних витворів природи, штучним відновленням сприятливого стану природного середовища, захистом від несприятливого впливу стихії тощо.

¹⁰⁹ Принцип 1. Декларація Ріо-де-Жанейро по окружающей среде и развитию 1992 г. / Действующее международное право: В 3 т. / Составители: Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова — М., 1997. — Т. 3. — С. 688.

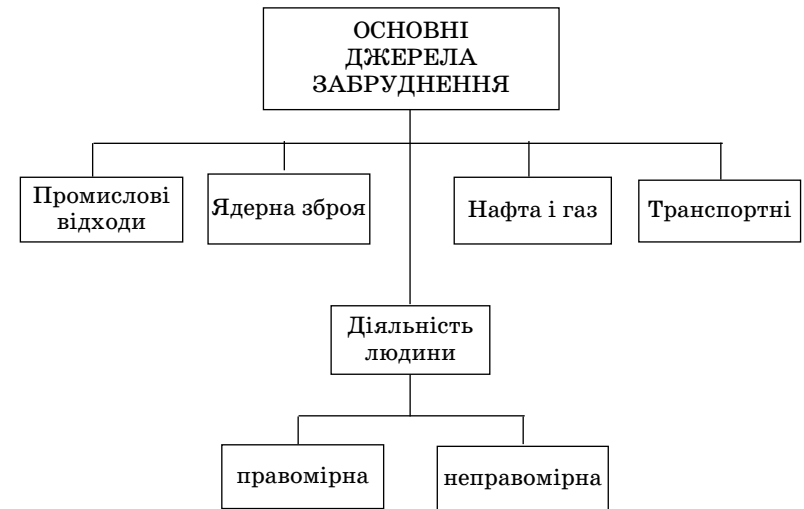

Рис. 12. Основні джерела забруднення об'єктів міжнародно-правової охорони навколишнього середовища

Сьогодні міжнародне екологічне право нараховує більше ніж 1 500 багатосторонніх універсальних (глобальних) і регіональних конвенцій (угод, договорів, протоколів) і понад 3 000 двосторонніх угод, які стосуються прямо або побічно екологічних проблем¹¹⁰.

Найбільш значимими джерелами міжнародного екологічного права слід вважати прийняті на Конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, Швеція 1972 р.) Декларацію принципів і План дій. За своїм юридичним значенням ці документи не є юридично обов'язковими. Проте вони поклали початок широкої й багаторічної діяльності Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і всього міжнародного співтовариства. З метою розвитку ідей і пропозицій, висловлених на Конференції в Стокгольмі, були прийняті: Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини 1972 р.; Боннська конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин 1979 р.; Конвенція про трансграничне забруднення повітря 1979 р.; Угода про тропічні ліси 1983 р.; Віденська конвенція про захист озонового шару 1985 р. та ін.

¹¹⁰ См.: Колбасов О. С. Международное экологическое право на пороге XXI века. Доклад на 40-м юбилейном собрании Российской ассоциации международного права, Москва 16–19 сентября 1997 г. — С. 7.

У рамках Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що відбулася в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро (Бразилія), були прийняті дві універсальних угоди — Конвенція по біологічній розмаїтості й Рамковій конвенції ООН про зміну клімату.

Процес створення норм міжнародного екологічного права ефективно розвивається й на регіональному рівні. Так, у 1992 р. були прийняті: Бухарестська конвенція про захист Чорного моря від забруднення й Гельсінська конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря, Угода СНД про взаємодію в області екології й охорони навколишнього та природного середовища і Протокол про обов'язки, права та відповідальність учасників Угоди.

17.2. Охорона тваринного та рослинного світу

Прогрес у розвитку науки й техніки, економіки держав нерозривно пов'язаний із порушенням природних зв'язків у навколишньому середовищі.

Тому цілком закономірно, що розвиток норм міжнародного екологічного права йшов шляхом прийняття конвенцій про захист окремих видів тваринного світу. Наприклад, Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу 1946 р., Конвенції про рибальство в північно-східній частині Атлантичного океану 1959 р., Конвенції зі збереження тюленів Антарктики 1972 р., Угоди про збереження білих ведмедів 1973 р. і ін.

Важливий напрям міжнародного екологічного права — охорона природних комплексів і екосистем. У 1933 р. була прийнята Конвенція про охорону флори та фауни на Африканському континенті, а в 1940 р. — Конвенція про охорону природи та захист фауни й флори в Західній півкулі.

У 70–80 рр. XX ст. на регіональному рівні були розроблені угоди, що мають істотне значення для створення заповідників і національних парків, обмеження лову тварин, полювання на них і їх вивозу із районів, що охороняються. Так, у 1972 р. була прийнята Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як місце перебування водоплавних птахів; у 1986 р. — Конвенція про охорону природи у Південній частині Тихого океану.

Значною віхою в розвитку міжнародного екологічного права стало прийняття Конвенції про охорону всесвітньої й природної спадщини 1972 р., що має на меті забезпечити створення

ефективної системи колективної охорони пам'яток природи (наприклад, унікальних природних комплексів, районів перебування зникаючих тварин і рослин).

Значний сектор в економіках багатьох держав базується на видобутку й переробці живих ресурсів морів і океанів. У зв'язку з постійним удосконаленням засобів розвідки й видобутку живих ресурсів моря виникла необхідність регулювання цього виду діяльності людини. Загальні норми щодо такого регулювання містяться у Конвенції про відкрите море 1958 р. і Конвенції про рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря 1958 р. Надалі вони були розвинуті в Конвенції ООН з морського права 1982 р., Розділ 2 Частини VII («Відкрите море») якої присвячений збереженню живих ресурсів відкритого моря й управлінню ними.

Міжнародне співтовариство також вживає заходи щодо захисту рослин і рослинного світу від хвороб і шкідників. У 1951 р. була укладена Міжнародна конвенція про захист рослин, що покладає на держави обов'язок вживати необхідних заходів законодавчого, адміністративного й технічного характеру щодо захисту рослин. У 1983 р. було прийнято Угоду про тропічні ліси, які часто піддаються хижацькій експлуатації. Угода спрямована на забезпечення режиму раціонального використання найбільшого компонента «легенів планети» і відновлення тропічних лісів. Конференція 1992 р. у Ріо прийняла спеціальну резолюцію про принципи збереження лісових екосистем світу. На цій же Конференції була підписана Конвенція про біологічне розмаїття¹¹¹. Положення Конвенції спрямовані на збереження біологічної розмаїтості Землі шляхом раціонального використання його компонентів в інтересах усього міжнародного співтовариства й досягнення на цій основі сталого розвитку.

17.3. Охорона атмосфери й навколоземного космічного простору

Атмосферне повітря є одним із найважливіших компонентів життя людини. Однак розширення й інтенсифікація насамперед хімічного та металургійного виробництва призвели до серйозного забруднення атмосфери. На сьогоднішній день не існує консолідованого міжнародно-правового акту, який би регулював

¹¹¹ У 1994 р. Україна приєдналась до цієї Конвенції.

основні питання використання й охорони атмосфери Землі. У цій галузі діють спеціальні угоди щодо запобігання й обмеження найнебезпечніших видів забруднення повітря.

У 1979 р. під егідою Європейської економічної комісії ООН було укладено Конвенцію про трансграничне забруднення повітря (чинна з 1983 р.). Держави-учасниці взяли зобов'язання обмежити та (наскільки це можливо) зменшити забруднення повітря, обмінюватися інформацією, проводити консультації, наукові дослідження й моніторинг (контроль) якості повітря. У 1985 р. до Конвенції було прийнято Протокол, що містить зобов'язання держав-учасників скоротити викиди сірки в повітря на своїх територіях і зменшити їх трансграничні потоки на 30% до 1993 р. Протокол, прийнятий у 1988 р., передбачає контроль викидів окисів азоту і їх трансграничних потоків¹¹².

Озоновий шар атмосфери виконує важливу функцію захисту Землі від шкідливого впливу ультрафіолетових променів. Діяльність людини призвела до виснаження озонового шару й появи «озонових дір». У 1985 р. у Відні на міжнародній конференції було прийнято Конвенцію з захисту озонового шару (чинна з 1988 р.). Вона передбачає зобов'язання загального характеру щодо контролю за його станом і співробітництва в розробці засобів захисту озонового шару. У 1987 р. було підписано Монреальський протокол щодо речовин, що призводять до виснаження озонового шару. Протоколом вводяться обмеження на виробництво речовин, що негативно впливають на озоновий компонент атмосфери¹¹³.

Серйозну загрозу для благополуччя людства являє «парниковий ефект», тобто глобальне потепління клімату Землі, викликане підвищеною концентрацією в атмосфері двоокису вуглецю (вуглекислого газу). «Парниковий ефект» може призвести до танення полярних льодів, підвищення рівня морів і океанів з непередбаченими негативними наслідками для всієї екосистеми нашої планети.

У 1992 р. на Конференції в Ріо-де-Жанейро 160 держав підписали Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. Її основне завдання — забезпечити таку поведінку держав, яка б не загрожувала перенасиченням атмосфери парниковими газами й не призвела б до кліматичних катастроф. Конвенція передбачає заходи щодо стабілізації рівня концентрації парникових газів

з метою недопущення «перегріву» планети. У ній передбачається відповідальність всіх держав за зміну клімату Землі. Утім, ця відповідальність диференціюється залежно від ступеня економічного розвитку держав і враховує потреби й інтереси країн, що розвиваються.

Кордон між повітряним простором і космосом на висоті 100–110 км є юридичним, а не фізичним. Тому процеси, що відбуваються в навколосемному космічному просторі, безпосередньо впливають на нашу планету. Неухильно зростає активність дослідження й використання космічного простору, що призводить до необхідності вживання заходів з охорони космічного середовища від шкідливих наслідків такої діяльності. Реальну загрозу для функціонуючих космічних об'єктів і космонавтів являє забруднений відпрацьованими штучними супутниками космічний простір. Використання ядерних джерел енергії на космічних апаратах, проведення великомасштабних експериментів у космосі, елементи промислового виробництва (надчистих сплавів, ліків і т. п.) на орбітальних станціях, можлива розробка місячних ресурсів, військова діяльність у космосі несуть у собі додаткову небезпеку забруднення та шкідливого впливу на навколосемний простір.

На сучасному етапі розвитку міжнародного права проблеми забруднення космосу розглядаються на рівні загальних норм — Московського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох середовищах (у тому числі й у космічному просторі) 1963 р., Договору щодо космосу 1967 р., Угоди про Місяць 1979 р. Так, у ст. IX Договору 1967 р. і ст. VI Угоди 1979 р. зафіксоване зобов'язання уникати шкідливого забруднення космічного простору, Місяця й інших небесних тіл, а також несприятливих змін земного середовища внаслідок доставки неземної речовини. Договором щодо космосу встановлена заборона на виведення у космічний простір будь-яких об'єктів з ядерним або іншим видом зброї масового знищення. Угода 1979 р. взагалі передбачила режим повної демілітаризації та нейтралізації Місяця й інших небесних тіл. Ці заходи мають, безумовно, позитивне значення в охороні космічного середовища від забруднення й радіоактивного зараження. Однак спеціальних угод із захисту космосу від шкідливого антропогенного впливу поки не розроблено.

¹¹² Україна бере участь у цих угодах.

¹¹³ Україна є учасницею названих угод.

17.4. Міжнародна співпраця з охорони навколишнього середовища від радіоактивного забруднення

Друга половина ХХ ст. відзначена широким використанням атомної енергії у військових і мирних цілях. Це джерело енергії має колосальну силу і одночасно очевидний негативний фактор — радіоактивне забруднення.

На жаль, енергія атома вперше була застосована у військових цілях. У серпні 1945 р. Сполучені Штати піддали атомному бомбардуванню два японських міста — Хіросіму та Нагасакі. Негативні наслідки бомбардувань проявляються дотепер.

У квітні 1986 р. на Чорнобильській АЕС (Україна) при експлуатації атома в мирних цілях відбувся вибух на четвертому енергоблоці. Наслідки чорнобильської катастрофи жахливі — смерть і хвороби тисяч людей, величезні території України, Білорусі й Росії піддалися радіоактивному забрудненню.

Трагедія Хіросіми, Нагасакі та Чорнобиля й потенційна можливість її повторення закликає міжнародне співтовариство до необхідності співпрацювати з метою захисту навколишнього середовища від радіоактивного забруднення. Ряд міжнародних угод служить досягненню цієї мети.

У Договорі про Антарктику 1959 р. міститься заборона на проведення ядерних вибухів і скидання радіоактивних матеріалів у цьому регіоні Землі.

Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою 1963 р. значною мірою обмежив можливості радіоактивного забруднення планети. Після довгої та напруженої роботи з узгодження положень Договору про повну заборону ядерних випробувань він був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН і відкритий для підписання в 1996 р. На 1 березня 1998 р. 140 держав його підписали, а чотири ядерні держави (Великобританія, Китай, Росія й Франція) ратифікували. Для набрання Договором чинності необхідно 44 ратифікації. Відповідно до Договору забороняються всі види ядерних випробувань. Це справжній прорив у справі захисту навколишнього середовища від радіоактивного зараження, оскільки ядерні полігони СРСР на Новій Землі й у Семіпалатинську (Казахстан), французький полігон на атолі Муруроа, як і аналогічні полігони інших ядерних держав, викликали гостру критику з боку міжнародного співтовариства як небезпечні джерела радіоактивного забруднення.

У 1968 р. був укладений Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, що накладає суворі зобов'язання на ядерні й неядерні держави з недопущення поширення цього виду зброї масового знищення. Контроль за його виконанням покладений на МАГАТЕ.

У 1986 р. на основі досвіду Чорнобиля були укладені дві угоди: Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію та Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації. Перша угода зафіксувала зобов'язання сповістити всі зацікавлені держави про будь-яку ядерну аварію, де б вона не відбулася, — на землі, на морі або в космосі; МАГАТЕ визначений як центральний пункт для отримання інформації про ядерну аварію й передачі її всім зацікавленим сторонам. Друга угода встановлює умови надання допомоги у випадку ядерної аварії, управління нею та контроль за нею, систему компетентних органів і пунктів зв'язку, функції МАГАТЕ тощо.

Необхідно відзначити, що МАГАТЕ проводить велику та систематичну роботу, спрямовану на підвищення безпеки ядерної енергетики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте інститути міжнародно-правової відповідальності.
2. Розкажіть про види території у міжнародному праві.
3. Порівняйте правовий статус морських просторів.
4. Охарактеризуйте Конвенцію ООН про морське право 1982 р.
5. Яким чином врегульовується повітряне сполучення між державами?
6. Розкажіть про систему договорів про космос.
7. Проаналізуйте Статут Міжнародного кримінального суду.
8. Система ГАТТ/СОТ і Україна.
9. Розкрийте юрисдикцію Міжнародного суду ООН.
10. Охарактеризуйте Женевські конвенції 1949 р.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 2

1. Договір про космос 1967 р. проголосив повністю демілітаризованими:

- а) Місяць та інші небесні тіла;
- б) весь космічний простір;
- в) планети Сонячної системи.

2. Договором про відкрите небо (Гельсінки, 1992 р.) передбачено:

- а) здійснення польотів неозброєних літаків над територіями держав-учасників з метою контролю за військовою діяльністю;
- б) обмеження засобів стеження за повітряною активністю держав-учасників;
- в) обмеження арсеналу військових літаків держав-учасниць.

3. Державі може ставитися у провину міжнародно-протиправне діяння:

- а) фізичних осіб, на які поширюється її юрисдикція;
- б) індивідів, які мають статус органа держави або її посадової особи;
- в) юридичних осіб, на які поширюється її юрисдикція.

4. Подвійна міжнародна відповідальність:

- а) не може мати місце як така;
- б) може наступати для держав-членів міжнародних організацій перед міжнародною організацією за порушення умов договору і, по-друге, перед міжнародним співтовариством у цілому при порушенні норм загального міжнародного права;
- в) може наступати для міжнародних організацій перед державами-членами за порушення посадовою особою або органом організації статутних положень і, по-друге, перед міжнародним співтовариством у цілому при порушенні норм загального міжнародного права.

5. До міжнародної території спільного користування не належить:

- а) космічний простір;
- б) Антарктика;
- в) Арктика.

6. Спільне володіння двох або більше держав певною територією, на яку поширюється їхній суверенітет, називається:

- а) кондомініум;
- б) режим спільного користування;
- в) сервітут.

7. До числа правомірних способів зміни державної території не належить:

- а) відчуження частини території як санкція за агресію;
- б) територіальні перетворення в результаті збройних конфліктів між державами;
- в) цесія.

8. Повітряний кордон держави — це уявлювана вертикальна площина, основою якої є сухопутний і водний кордони. За міжнародним звичаєм верхня межа перебуває на висоті:

- а) 300–350 км над рівнем моря;
- б) 8848 м над рівнем моря;
- в) 100–110 км над рівнем моря.

9. Визначення й договірне встановлення лінії проходження державного кордону, здійснюване за допомогою великомасштабних карт, позначається терміном:

- а) делімітація;
- б) демаркація;
- в) цесія.

10. Ширина територіального моря:

- а) становить 100 км і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого приливу уздовж берега;
- б) становить 100 морських миль і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого відливу уздовж берега;
- в) становить 12 морських миль і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого відливу уздовж берега.

11. До континентального шельфу прибережної держави не входять:

- а) морське дно й надра підводних районів, що простягаються за межі її територіального моря на всьому протязі природного продовження її сухопутної території до зовнішнього кордону підводної окраїни материка;

- б) морське дно й надра підводних районів, що простягаються на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря;
- в) виняткова економічна зона.

12. *Мирний прохід іноземних суден через протоки, що служать для міжнародного судноплавства:*

- а) у зв'язку із прийняттям 12-мильної ширини територіальних вод може призупинятися за вимогою держави, на території якої розташована протока;
- б) не може призупинятися;
- в) здійснюється лише за умови укладених двосторонніх договорів між державою, на території якої розташована протока і державою прапора судна.

13. *Свобода польотів над відкритим морем поширюється на:*

- а) лише на прибережні держави;
- б) всі держави, оскільки відкрите море і повітряний простір над ним є міжнародними територіями загального користування;
- в) лише на держави, що не мають виходу до моря, з метою надати їм рівні права із прибережними державами.

14. *До основних «свобод повітря» не належить:*

- а) право транзитного польоту з посадкою з узяттям на борт пасажирів або їх висадкою, розвантаженням й завантаженням багажу й пошти;
- б) право транзитного польоту без посадки над територією держави, яка надала це право;
- в) право брати на борт пасажирів, вантажі й пошту в іноземній державі з метою їх перевезення в будь-яку третю державу, а також право висаджувати пасажирів і розвантажувати вантажі й пошту в цій третій державі.

15. *Визначте некоректне твердження:*

- а) небесні тіла мають використовуватися винятково в мирних цілях;
- б) виведення на космічні орбіти об'єктів зі зброєю заборонене;
- в) стосовно Місяця установлений режим повної демілітаризації та нейтралізації.

16. *Визначте некоректне твердження:*

- а) держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, якщо вона здійснюється урядовими органами;
- б) у випадку проведення діяльності в космосі міжнародною організацією, має місце солідарна відповідальність як самою організацією, так і державами, що беруть у ній участь;
- в) держава, що запускає космічний об'єкт, несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті.

17. *Юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на:*

- а) міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру;
- б) міжнародні злочини;
- в) злочини міжнародного характеру.

18. *Джерелами міжнародного економічного права є:*

- а) національне законодавство, міжнародні договори;
- б) міжнародні угоди, звичай;
- в) рішення міжнародних конференцій, міжнародні угоди, звичай, національне законодавство.

19. *Суб'єктами міжнародного економічного права є:*

- а) держави, міжнародні організації, транснаціональні корпорації;
- б) міжнародні організації, фізичні та юридичні особи, транснаціональні корпорації;
- в) держави, міжнародні організації.

20. *Яка із вказаних організацій не є установою ООН?*

- а) Міжнародний валютний фонд;
- б) Економічна комісія для Європи;
- в) Європейський банк реконструкції і розвитку.

21. *Коли набула чинності угода України з державами ЄС про партнерство та співробітництво?*

- а) 1994 р.;
- б) 1998 р.;
- в) 1996 р.

22. До постійно діючих міжнародних судових установ належать:

- а) Постійна Палата Третейського Суду;
- б) Міжнародний Суд ООН;
- в) Міжнародна комісія Ради Європи.

23. Рішення Міжнародного Суду ООН:

- а) є рекомендаційними, але не обов'язковими;
- б) є обов'язковими лише для сторін спору і тільки щодо конкретної справи;
- в) є обов'язковими для всіх держав-членів ООН.

24. Позивачами в Суді ЄС можуть виступати:

- а) лише держави-члени ЄС;
- б) органи Європейського Союзу, держави-члени ЄС, фізичні і юридичні особи та національні судові органи;
- в) держави-члени ЄС, органи Європейського Союзу, а також національні судові органи держав-членів ЄС.

25. Нейтральна держава у разі збройного конфлікту може:

- а) надавати право проходу через свою територію військам і військовому транспорту воюючих сторін;
- б) надавати допомогу воюючим державам зброєю й іншими військовими матеріалами;
- в) інтернувати військовослужбовців воюючих сторін.

26. Формами припинення стану війни не є:

- а) капітуляція й перемир'я;
- б) мирний договір;
- в) одностороння або двостороння декларації.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

Варіант 1

1. Визначте поняття права міжнародної безпеки і основні риси загальної безпеки.
2. Проаналізуйте обставини, що виключають протиправність діяння у міжнародному праві.
3. Розкрийте поняття, етапи розвитку й основні принципи міжнародного повітряного права.

Варіант 2

1. Розкрийте сутність міжнародно-правової концепції нейтралітету.
2. Надайте визначення відповідальності у міжнародному праві. Якими документами вона регламентується?
3. Проаналізуйте правовий режим Арктики й Антарктики.

Варіант 3

1. Визначте організаційно-правові форми міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю.
2. Розкрийте класифікацію території у міжнародному праві.
3. Проаналізуйте міжнародно-правовий режим морських просторів.

Варіант 4

1. Проаналізуйте правовий режим міжнародних проток і каналів.
2. Визначте правове регулювання міжнародних повітряних сполучень.
3. Поясніть юридичну природу та проаналізуйте правовий режим космічного простору й небесних тіл.

Варіант 5

1. Визначте поняття, джерела та принципи міжнародного космічного права.
2. Розкрийте проблему відповідальності індивідів у міжнародному праві.
3. Визначте поняття, джерела та принципи міжнародного економічного права.

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Поняття міжнародного права.
2. Періодизація розвитку міжнародного права.
3. Джерела міжнародного права.
4. Основні принципи сучасного міжнародного права.
5. Співвідношення міжнародного права й внутрішньодержавного права.
6. Види суб'єктів міжнародного права.
7. Визнання держав і урядів.
8. Правонаступництво в міжнародному праві.
9. Міжнародний договір як джерело міжнародного права.
10. Порядок укладання міжнародних договорів.
11. Правовий режим іноземців.
12. Концепція прав людини та її втілення в міжнародному праві.
13. Джерела дипломатичного й консульського права.
14. Органи зовнішніх зносин держав.
15. Привілеї та імунітети дипломатичні.
16. Юридична природа міжнародних організацій.
17. Організація Об'єднаних Націй: цілі, принципи, система органів.
18. Поняття права міжнародної безпеки.
19. Неприєднання та нейтралітет.
20. Види й форми відповідальності держав за міжнародні правопорушення.
21. Класифікація територій у міжнародному праві.
22. Державні кордони.
23. Міжнародно-правовий режим морських просторів.
24. Правовий режим міжнародних проток і каналів.
25. Юридична природа та правовий режим повітряного простору.
26. Правове регулювання міжнародних повітряних сполучень.
27. Джерела й принципи міжнародного космічного права.
28. Юридична природа й правовий режим космічного простору та небесних тіл.
29. Міжнародні угоди щодо боротьби зі злочинністю.
30. Джерела й принципи міжнародного економічного права.
31. Регіональне економічне співробітництво й міжнародне право.
32. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів за Статутом ООН.
33. Основні правила й звичаї ведення воєнних дій.
34. Захист прав особистості в період збройного конфлікту.
35. Розвиток міжнародного екологічного права та його джерела.
36. Міжнародна співпраця з охорони навколишнього середовища від радіоактивного забруднення.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Агреман (фр. *agreement* — згода) — позитивна відповідь держави, що приймає, на призначення конкретної особи главою дипломатичного представництва держави, що акредитує.

Агресія — протиправне застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави.

Анклав (фр. *enclave*) — сухопутна територія держави, повністю оточена сухопутною територією однієї або більше держав.

Анулювання міжнародного договору — одностороннє правомірне розірвання договору на умовах, що у ньому не передбачені. Підставою для анулювання можуть послужити: істотні порушення його положень із боку контрагента, неможливість виконання договору, корінна зміна обставин.

Апатрид — особа, яка не має громадянства.

Архіпелажні води — води держави-архіпелагу, обмежені прямими архіпелажними лініями, що з'єднують найбільш висунуті в море точки найвіддаленіших островів і рифів архіпелагу, що висихають.

Аташе (військовий, морський, повітряний) — посада дипломатичного співробітника, представника військового відомства держави, що його призначила.

Б

Біженець — особа, яка залишила країну постійного проживання через переслідування, надзвичайні обставини, військові дії.

Біпатрид — особа, котра має громадянство двох і більше держав.

В

Валіза (фр. *valise* — валіза) — поштове відправлення дипломатичного або консульського кур'єра, що має чітко помітні позначки, закриті й опечатане (опломбоване). Характеризується дипломатичною недоторканністю.

Вірча грамота — документ, що видається главі дипломатичного представництва для посвідчення представницького характеру його діяльності й акредитації в іноземній державі.

Внутрішні морські води — прибережні морські води (лиманні, затоки, бухти, губи, історичні води й ін.), що складають

частину державної території та перебувають під повною юрисдикцією прибережної держави.

Відповідальність у міжнародному праві — юридичні наслідки, що наступають у результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання.

Відкрите море — морський простір, розміщений за межами територіальних, архіпелажних і внутрішніх вод, право користування яким поширюється на всі без винятку держави.

Військові злочини — найбільш значимі злочини, результатом яких стало порушення законів і звичаїв війни.

«Вільне місто» — узагальнене поняття, що застосовується у міжнародному праві до похідних суб'єктів (наприклад, Вільне місто Данциг, Вільна територія Трієст).

Видача злочинців (екстрадиція) — передача особи, що вчинила злочин, державою його перебування іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності або приведення до виконання вироку.

Визнання у міжнародному праві — односторонній акт держави щодо встановлення відносин із новою державою або урядом як суб'єктом міжнародного права.

Визнання ad hoc (лат. на даний випадок) — разове визнання, фактично невизнання.

Визнання de facto (лат. фактично) — форма офіційного визнання, що застосовується у випадках, коли держава, що визнає, недостатньо впевнена у життєздатності нової держави або уряду, або не бажає до визначеного моменту остаточно визнати новий суб'єкт міжнародного права.

Визнання de jure (лат. юридично) — остаточно, повне визнання, що застосовується у тому випадку, коли держава, що визнає, переконана у законності походження визнаної держави і погоджується вступити з нею у дипломатичні відносини.

Виняткова економічна зона — район, що перебуває за межами територіального моря, шириною до 200 миль, у якому тільки прибережна держава має право встановлювати особливий правовий режим, передбачений Конвенцією ООН з морського права 1982 р.

Г

Геноцид (греч. *genos* — рід, плем'я; лат. *caedere* — убивати) — дії, що чиняться з наміром цілком або частково знищити якусь національну, етнічну, расову або релігійну групи. Є міжнародним злочином.

Громадянство — стійкий політико-правовий зв'язок фізичної особи з державою, що виражається у сукупності їх взаємних прав та обов'язків і означає підпорядкування даної особи суверенній владі відповідної держави, незалежно від свого місцезнаходження.

Д

Декларативна теорія визнання — міжнародно-правова концепція, виходячи з якої, міжнародне визнання не створює нового суб'єкта міжнародного права, держава стає суб'єктом міжнародного права в силу свого існування.

Делімітація кордону (фр. *delimitation* — розмежування) — визначення і договірне встановлення лінії проходження державного кордону.

Демаркація кордону (фр. *demarcation*) — позначення державного кордону на місцевості відповідно до договору про делімітацію і прикладених до нього карт і описів.

Денонсація міжнародного договору — одностороння відмова держави від укладеного двостороннього або багатостороннього міжнародного договору на умовах, зазначених у ньому.

Депозитарій (лат. *depositum* — річ, передана на збереження) — держава, група держав, міжнародна організація, її голова або посадова особа, що зберігають першотвори міжнародного багатостороннього міжнародного договору і всіх документів, що входять до його структури.

Державна територія — частина поверхні Землі, що належить на законних основах державі, у межах якої вона здійснює своє верховенство.

Державна територія загального користування — частина території держави, що використовується багатьма державами на основі міжнародного договору (наприклад, норвезький арктичний архіпелаг Свальбард — раніше Шпіцберген).

Державні кордони — це реальні або уявні лінії на місцевості, що визначають межі дії державного суверенітету.

Дипломатичний корпус — сукупність глав дипломатичних представництв іноземних держав, акредитованих у визначеній державі. У широкому розумінні: усі співробітники дипломатичного представництва, які мають дипломатичні ранги, а також члени їх сімей.

Дипломатичне представництво — постійний закордонний державний орган зовнішніх зносин, що виконує представницькі функції.

Дипломатія (грец. *diploma* — лист, документ, складений навпіл) — офіційна діяльність органів зовнішніх зносин, що сприяє досягненню цілей і завдань зовнішньої політики держави мирним шляхом.

Добрі послуги — один із мирних засобів розв'язання міжнародних спорів, що являє собою сукупність дій сторони, яка не бере участі у спорі, з метою встановлення прямих контактів між сторонами, що спорять, для початку переговорів.

Е

Екзекватура — офіційний документ, який засвідчує визнання урядом держави, що приймає, іноземного консула у цій якості.

Екстрадиція — див. видача злочинців.

З

Загальні принципи права — загальні для національних правових систем правила, що використовуються в будь-якій сфері діяльності права і визнані державами як застосовні у міжнародному праві (наприклад, ніхто не може бути суддею у власній справі).

Закони і звичаї війни — сукупність норм і принципів міжнародного права, що встановлюють права і обов'язки воюючих і нейтральних держав у зв'язку зі збройним конфліктом.

Застереження до міжнародного договору — одностороння офіційна заява держави, за допомогою якої вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору стосовно себе.

Захоплення заручників — злочин міжнародного характеру, який виражається в протиправному захопленні і/або утриманні однією особою іншої особи, що супроводжується погрозою спричинення тілесних пошкоджень різного рівня тяжкості, або вбивством з метою одержання матеріальних або нематеріальних благ із боку держави, міжнародної організації, особи, групи осіб.

Збройний конфлікт міжнародного характеру — збройна сутичка між двома або більше державами.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру — сутичка із застосуванням зброї, що трапляється на території держави між її збройними силами й антиурядовими організованими збройними угрупованнями.

Злочин міжнародного характеру — міжнародно-протиправне діяння, що зазіхає на нормальні відносини між державами і завдає шкоду мирній співпраці у різноманітних сферах.

Злочин проти миру і людяності — найтяжчі міжнародно-правові діяння, що створюють загрозу міжнародному миру, безпеці, а також чинять замах на інші життєво важливі основи миру і вільний розвиток держав і народів (наприклад, планування, підготовка і розв'язання агресивної війни; геноцид).

I

Імунітети — правові вилучення, надані Головам держав і урядів, членам парламенту і представникам іноземних держав і міжнародних організацій, наділенням особливими повноваженнями.

K

Кодифікація у міжнародному праві — процес упорядкування й узгодження норм права шляхом усунення наявних між ними протиріч і скасування застарілих положень. Одна з форм нормотворчої діяльності.

Колективна безпека — система спільних дій держав із метою підтримки міжнародного миру і безпеки, що існує на підставі положень Статуту ООН і регіональних угод.

Комбатанти (фр. *combattant* — воїн, боєць) — особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін і мають право брати участь у воєнних діях.

Кондомініум (лат. *con* — разом і *dominium* — володіння) — володіння і здійснення верховної влади над визначеною територією двома або більше державами.

Конститутивна теорія визнання — міжнародно-правова концепція, сутність якої полягає у тому, що держава стає суб'єктом міжнародного права на підставі акту про її визнання.

Консул — посадова особа однієї держави, призначена для захисту інтересів своєї країни, її юридичних осіб і громадян, сприяння справі співробітництва в різноманітних сферах в іншій державі.

Консульський патент — офіційний документ, що підтверджує повноваження особи, призначеної на посаду глави консульської установи.

Консульство, консульська установа — постійний державний орган зовнішніх зносин, заснований в іноземній державі на основі угоди між двома державами для виконання консульських функцій у межах визначеного округу.

Континентальний шельф — поверхня і надра морського дна підводних районів, що прилягають до берега, але знаходяться

за межами територіального моря. Зовнішня межа континентального шельфу не повинна перевищувати 350 миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря. Прибережна держава здійснює над континентальним шельфом суверенні права з метою розвідки і розробки його природних багатств.

Контрибуція — одна з форм матеріальної відповідальності держав, відома в минулому, виражається у виплаті грошових сум переможеною державою після закінчення війни.

Кумуляція дипломатичного представництва — акредитування однієї особи в якості глави дипломатичного представництва у двох або більше державах.

M

Міжнародне правопорушення — протиправне діяння (дія або бездіяльність), що порушує міжнародне зобов'язання.

Міжнародний злочин — міжнародно-протиправне діяння, що виникає в результаті порушення державою основного для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співробітництва зобов'язання (агресія, апартеїд, геноцид і ін.).

Міжнародно-правова доктрина — сукупність поглядів і уявлень найбільш авторитетних юристів-міжнародників щодо визначеної проблеми.

Міжнародні ріки — ріки, що протікають територією декількох держав і використання яких здійснюється на підставі взаємних угод прибережних держав.

Міжнародні канали — штучні водні шляхи, що з'єднують моря й океани та використовуються для морського судноплавства.

Міжнародні протоки — природні вузькості, що з'єднують частини відкритого моря або виняткової економічної зони і використовуються для міжнародного судноплавства та повітряної навігації.

Міжнародні слідчі та погоджувальні комісії — різновид мирних засобів вирішення міжнародних спорів. Створюються на підставі спеціальної угоди сторін, де вказуються факти, що підлягають розслідуванню, а також порядок утворення і діяльність комісії.

Міжнародний договір — угода між двома або більше суб'єктами міжнародного права щодо встановлення, зміни або припинення їх взаємних прав і обов'язків.

Міжнародний звичай — юридично обов'язкове правило поведінки, що склалося у результаті тривалого терміну

міжнародно-правової практики держав, але не має формального закріплення.

Міжнародний район морського дна — дно морів і океанів, а також їхні надра поза межами дії національної юрисдикції.

Міжнародний тероризм — протиправна, винна діяльність групи осіб і/або держави що завдає шкоду міжнародним відносинам і/або міжнародній безпеці.

Н

Надання громадянства — процедура, у результаті якої особі за особливі заслуги перед державою надається громадянство цієї держави.

Народ, що реалізує право на самовизначення — різновид основних суб'єктів міжнародного права. На міжнародній арені такий народ виступає під керівництвом національно-визвольних рухів і фронтів, що виражають його суверенну волю і здійснюють законодавчі та виконавчі функції.

Натуралізація — прийняття до громадянства іноземця або особи без громадянства за його заявою тією чи іншою державою.

Нейтралітет — особливий міжнародно-правовий статус держави, під яким розуміється заява держави про свій намір не вступати у військові союзи і блоки в мирний час, не брати участі у війні на будь-який зі сторін і не надавати військову допомогу під час військових дій.

Некомбатанти — особи зі складу збройних сил, функції яких обмежені обслуговуванням і забезпеченням бойової діяльності збройних сил. Мають право застосовувати зброю винятково з метою самооборони (наприклад, медичний, інтендантський персонал, військові юристи, кореспонденти, репортери, духовні особи).

Норма міжнародного права — правило поведінки, визнане більшістю суб'єктів міжнародного права у якості юридично обов'язкового, утворене шляхом узгодження позицій між ними.

О

Окупація — тимчасове захоплення збройними силами воюючої сторони у міжнародному конфлікті території (або її частин) противника, що не зумовлює перехід суверенітету над щойно окупованою територією до держави, що окупує.

Оптація (лат. *optatio* — бажання, вибір) — засіб зміни громадянства, що являє собою право жителів території, що перейшла за договором, на добровільний вибір одного з двох громадянств.

Основні принципи міжнародного права — норми поведінки, що одержали загальне визнання, закріплені у фундаментальних міжнародних документах, порушення яких спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Оренда території — тимчасове цільове використання однією державою частини території іншої держави, здійснюване на договірній основі.

П

Pacta sunt servanda (лат. договори потрібно дотримуватись) — базовий принцип міжнародного права, сутність якого полягає у необхідності суворого і сумлінного виконання суб'єктами міжнародного права зобов'язань, зафіксованих у міжнародних договорах.

Парафування (фр. *paraphe* — скорочений підпис) — одна зі стадій укладання договору, що надає підтвердження автентичності тексту міжнародного договору і супроводжується поставленням ініціалів уповноважених договірних сторін на тексті документів.

Переміщені особи — особи, насильно вивезені в іншу державу для використання на примусових роботах.

Persona grata (лат. бажана особа) — дипломатичний представник, призначення якого схвалено урядом держави, що приймає.

Persona non grata (лат. небажана особа) — член дипломатичного персоналу, визнаний державою перебування небажаною особою.

Повноваження — документ, що свідчить про право названої у ньому особи, представляти інтереси держави у міжнародних справах, вести переговори і підписувати міжнародні угоди.

Посередництво — засіб мирного розв'язання спорів, що полягає в організації переговорів на прохання сторін, що спорять, третьою стороною (державою, міжнародною організацією, главою держави, окремою особою).

Право крові (лат. *jus sanguinis*) — принцип набуття громадянства, відповідно до якого дитина набуває громадянства держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків.

Правонаступництво у міжнародному праві — перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права до іншого при виконанні відповідальності за міжнародні відносини певної території.

Право притулку — надання особі можливості переховування на території іноземної держави (або дипломатичного представництва, консульської установи, військовому кораблі) від переслідувань політичного характеру.

Привілей — особливі правові переваги, надані Головам держав і урядів, членам парламенту та представникам іноземних держав і міжнародних організацій з метою більш ефективного виконання своїх обов'язків.

Прилегла зона — район відкритого моря, що прилягає до територіальних вод прибережної держави, встановлений для запобігання порушення визначених правил у межах територіальних вод.

Пролонгація міжнародного договору — продовження терміну договору за згодою його учасників.

Р

Ратифікація — затвердження міжнародного договору вищим органом державної влади.

Реінтеграція — спрощена процедура відновлення громадянства особи, яка раніше його мала, але за якихось причин втратила.

Реновація міжнародного договору — поновлення припиненого міжнародного договору зацікавленими державами.

Репатріація — процес повернення у країну громадянства (постійного проживання, походження) осіб, які опинилися через певні обставини на території іншої держави.

Репарація — відшкодування збитків, що з'явилися в результаті порушення міжнародного-правового зобов'язання грошима, товарами або послугами (наприклад, грошова компенсація за збитки, завдані одній державі у результаті агресивних дій іншої держави).

Репресалії — правомірні примусові міри держав, що вчинили правопорушення (наприклад, ембарго).

Реституція — відновлення попереднього становища (наприклад, відновлення будівель, що постраждали в результаті міжнародного правопорушення держави).

Ресторація — відновлення державою-правопорушником юридичного стану, що існував до моменту порушення (наприклад, анулювання актів законодавчої влади держави, що порушують міжнародні договори).

Реторсія — відповідні примусові заходи держави, які вчинені у відповідь на недружній акт або правопорушення

(наприклад, підвищення мита на товари, що відправляються з держави-правопорушника).

С

Санкція — індивідуальні або колективні примусові заходи, що застосовуються до держави-правопорушника з метою припинення його неправомірної поведінки або покарання за таку поведінку.

Сатисфакція — нематеріальна форма міжнародної відповідальності держави-правопорушника за заподіяння шкоди честі і гідності потерпілої держави (наприклад, надання пояснень офіційного характеру).

Субституція — форма матеріальної відповідальності, що являє собою заміну неправомірно ушкоджених або знищених матеріальних цінностей (устаткування, транспортних засобів і т. п.) на аналогічні.

Суб'єкти міжнародного права — учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами й обов'язками, самостійно здійснюють їх на основі міжнародного права і несуть міжнародно-правову відповідальність.

Суверенітет держави (фр. *souverainete* — верховна влада) — верховенство держави на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах.

Т

Tabula rasa (лат. чиста дошка) — принцип, виходячи з якого, нова незалежна держава не успадковує ніяких зобов'язань свого попередника.

Територіальні води — прибережна морська смуга шириною не більше 12 миль, яка вимірюється від лінії найбільшого відливу або прямих вихідних ліній як на материку, так і на островах, що входять до складу прибережної держави і перебувають під її повним суверенітетом.

Тлумачення міжнародного договору — з'ясування справжнього наміру сторін і змісту його положень.

Ц

Цесія — платна або безоплатна передача частини території однієї держави іншій на підставі угоди між ними.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаренков В. П., Красулин Б. П.* Разоружение. Справочник. — М.: Международные отношения, 1988. — 336 с.
2. *Аваков М. М.* Правопреемство освободившихся государств. — М.: Международные отношения, 1983. — 191 с.
3. *Анцелевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. В., Щипцов А. А.* Современное международное морское право и практика его применения Украиной. — К.: Наукова думка, 1995. — 343 с.
4. *Арцибасов И. Н., Егоров С. А.* Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. — М.: Международные отношения, 1989. — 245 с.
5. *Ашавский Б. М.* Межправительственные конференции. — М.: Международные отношения, 1980. — 126 с.
6. *Барсегов Ю. Г.* Территория в международном праве. — М.: Госюриздат, 1958. — 320 с.
7. *Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И.* История международного права. — М.: Просвещение, 1990. — 208 с.
8. *Блищенко И. П.* Дипломатическое право. — М.: Высшая школа, 1990. — 287 с.
9. *Блищенко И. П., Фисенко И. В.* Международный уголовный суд. — М.: Закон и право, 1998. — 239 с.
10. *Бобылев Г. В., Зубков Н. Г.* Основы консульской службы. — М.: Международные отношения, 1986. — 236 с.
11. *Богданов О. В.* Запрещение оружия массового уничтожения. — М.: Международные отношения, 1985. — 182 с.
12. *Богданова Н. Е.* Регулирование вопросов гражданства в рамках Совета Европы: тенденции и их нормативное закрепление // Московский журнал международного права. — № 1. — М., 2000. — С. 169–187.
13. *Богуславский М. М.* Международное экономическое право. — М.: Международные отношения, 1986. — 303 с.
14. *Бордунов В. Д., Котов А. И., Малеев Ю. Н.* Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов. — М.: Наука, 1988. — 209 с.
15. *Бородин С. В., Ляхов Е. Г.* Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью. — М.: Международные отношения, 1983. — 200 с.
16. *Боярс Ю. Р.* Вопросы гражданства в международном праве. — М.: Международные отношения, 1986. — 157 с.
17. *Бувайлик Г. Е.* Правовое регулирование международных экономических отношений. — К.: Наукова думка, 1977. — 270 с.
18. *Буткевич В. Г.* Соотношение внутрисударственного и международного права. — К.: Вища школа, 1981. — 311 с.
19. *Василенко В. А.* Основы теории международного права. — К.: Вища школа, 1988. — 287 с.
20. *Василенко В. А.* Ответственность государств за международные правонарушения. — К.: Вища школа, 1976. — 219 с.
21. *Вельяминов Г. М.* Основы международного экономического права. — М.: ТОО «Теис», 1994. — 108 с.
22. *Верещагин А. Н.* Международное воздушное право. — М.: Международные отношения, 1966. — 199 с.
23. *Всеобъемлющая международная безопасность. Международно-правовые принципы и нормы: Справочник / Отв. ред. Б. М. Клименко* — М.: Международные отношения, 1990. — 326 с.
24. *Высоцкий А. Ф.* Морской регионализм. — К.: Наукова думка, 1986. — 193 с.
25. *Галенская Л. Н.* Право убежища. Международно-правовые вопросы. — М.: Международные отношения, 1968. — 128 с.
26. *Галенская Л. Н.* Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. — Л.: Изд-во Ленинградского гос. университета, 1972. — 116 с.
27. *Голицин В. В.* Антарктика: тенденции развития режима. — М.: Международные отношения, 1989. — 336 с.
28. *Грязнов В. С.* Международные авиаперевозки. Правовые вопросы. — М., 1982. — 238 с.
29. *Гуменюк Б. І.* Основи дипломатичної та консульської служби. — К.: Либідь, 2004. — 248 с.
30. *Давыдов В. Ф.* Безъядерные зоны и международная безопасность. — М.: Международные отношения, 1988. — 190 с.
31. *Демин Ю. Г.* Статус дипломатических представительств и их персонала. — М.: Международные отношения, 1995. — 204 с.
32. *Денисов В. Н.* Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. — К.: Наукова думка, 1990. — 177 с.
33. *Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е.* Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К.: АртЕк, 1997. — 583 с.
34. *Динь Н. К., Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право: В 2-х т. — К.: Сфера, 2000.
35. *Евинтов В.И.* Многоязычные договоры в современном международном праве. — К.: Изд-во АН УССР, 1981. — 134 с.
36. *Зайцева О. Г.* Международные организации. — М.: ИМЭМО, 2004. — 228 с.

37. *Захарова Н. В.* Выполнение обязательств, вытекающих из международного договора. — М.: Международные отношения, 1987. — 190 с.
38. *Кальсховен Ф.* Ограничения методов и средств ведения войны. — М.: Международный комитет Красного Креста, 1994. — 231 с.
39. *Карпец И.И.* Преступления международного характера. — М.: Прогресс, 1983. — 380 с.
40. *Карташкин В. А.* Права человека в международном и внутригосударственном праве. — М.: Институт государства и права, 1995. — 132 с.
41. *Клименко Б. М.* Государственная территория. — М.: Международные отношения, 1974. — 168 с.
42. *Ковалев А. Н.* Азбука дипломатии. — М.: Интерпракс, 1993. — 237 с.
43. *Коломбос Д.* Международное морское право. — М.: Прогресс, 1975. — 783 с.
44. *Колосов Ю. М.* Ответственность в международном праве. — М.: Международные отношения, 1975. — 254 с.
45. *Корецкий В. М.* «Общие принципы права» в международном праве. — К.: Наукова думка, 1957. — 298 с.
46. *Костенко Н. И.* Международная уголовная юстиция. Проблемы развития. — М.: РКонсульт, 2002. — 439 с.
47. *Крылов С. Б.* История создания ООН. — М.: Международные отношения, 1960. — 178 с.
48. *Купчишин А. М., Рутько Е. Т.* Характерные черты и система принципов современного международного права. — К.: Наукова думка, 1979. — 218 с.
49. *Куриц П. М.* Международные правонарушения и ответственность государства. — Вильнюс, 1973. — 167 с.
50. *Лазарев М. И.* Теоретические вопросы современного международного морского права. — М.: Наука, 1983. — 301 с.
51. Права человека: Учебник. / Отв. ред. *Е. А. Лукашева.* — М.: Норма, 2000. — 314 с.
52. *Лукашук И. И.* Конституции государств и международное право. — М.: Международные отношения, 1998. — 174 с.
53. *Лукашук И. И.* Стороны в международных договорах. — М.: Международные отношения, 1966. — 205 с.
54. *Мазов В. А.* Ответственность в международном праве. — М.: Международные отношения, 1979. — 213 с.
55. *Малеев Ю. Н.* Международное воздушное право. Вопросы теории и практики. — М.: Международные отношения, 1986. — 195 с.
56. *Мартыненко А. П.* Права народов в современном международном праве. — К.: Наукова думка, 1993. — 21 с.
57. Международное уголовное право / Отв. ред. *В. Н. Кудрявцев.* — М.: Наука, 1995. — 192 с.
58. *Мелков Г. М.* Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов. — М.: Международные отношения, 1990. — 354 с.
59. *Мережко А. А.* Введение в философию международного права. Гносеология международного права. — К.: Юстиниан, 2002. — 192 с.
60. *Мережко А. А.* Транснациональное торговое право (lex mercatoria). — К.: Таксон, 2002. — 464 с.
61. *Мережко О. О.* Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. — К.: Таксон, 2002. — 344 с.
62. Міжнародне право. Основи теорії / За ред. *В. Г. Буткевича.* — К.: Либідь, 2002. — 608 с.
63. Міжнародно-правові стандарти поведінки працівників правоохоронних органів при підтриманні правопорядку: Документально-джерелознавчий довідник // Упоряд. *Ю. І. Рима-ренко, Я. Ю. Кондратьєв, І. Г. Кириченко.* — К.: Національна академія внутрішніх справ України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 126 с.
64. *Молодцов С. В.* Международное морское право. — М.: Международные отношения, 1987. — 168 с.
65. *Молочков Ф. Ф.* Дипломатический протокол и дипломатическая практика. — М.: Международные отношения, 1977. — 215 с.
66. *Морозов Г. И.* Международные организации. — М.: Наука, 1974. — 298 с.
67. *Морозов Г. И.* Международные организации: некоторые вопросы теории. — М.: Международные отношения, 1974. — 274 с.
68. *Мюллерсон Р. А.* Соотношение международного и национального права. — М.: Наука, 1982. — 196 с.
69. *Нелін М. І., Мережко О. О.* Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві. — К.: Наукова думка, 1998. — 189 с.
70. *Нешатаева Т. Н.* Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. — М.: Международные отношения, 1998. — 216 с.
71. Основные сведения об Организации Объединенных Наций / ООН. Департамент общественной информации. — М.: Международные отношения, 1995. — 221 с.

72. Очерки международного морского права / Отв. ред. В. М. Корецкий, Г. И. Тункин— М.: Международные отношения, 1962.— 135 с.
73. Панов В. П. Международное уголовное право.— М.: Международные отношения, 1997.— 154 с.
74. Полторак А. И., Савинский Л. И. Вооруженные конфликты и международное право.— М.: Международные отношения, 1976.— 167 с.
75. Признание в современном международном праве / Под. ред. Д. И. Фельдмана— М.: Наука, 1975.— 183 с.
76. Прусаков Ю. М. Безъядерные зоны. Международно-правовые вопросы.— Ростов на Дону, 1982.— 149 с.
77. Савицкий В. П. Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества.— М.: Международные отношения, 1995.— 157 с.
78. Сандровский К. К. Право внешних сношений.— К.: Вища школа, 1986.— 210 с.
79. Сандровский К. К. Специальные дипломатические миссии. Международно-правовые вопросы.— К.: Наукова думка, 1977.— 164 с.
80. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике.— М.: Международные отношения, 1961.— 198 с.
81. Семенов В. С. Вооруженные силы ООН.— М.: Международные отношения, 1976.— 138 с.
82. Словарь международного воздушного права / Отв. ред. Ю. Н. Малеев— М.: Международные отношения, 1988.— 543 с.
83. Словарь международного морского права / Отв. ред. Ю. Г. Барсегов— М.: Международные отношения, 1985.— 469 с.
84. Соколов В. А. Правовые формы прекращения состояния войны.— М.: Международные отношения, 1963.— 197 с.
85. Сперанская Л. В. Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана.— М.: Международные отношения, 1984.— 163 с.
86. Суверенітет України і міжнародне право / Відп. ред. В. Н. Денисов, В. І. Євінтов— К.: Манускрипт, 1995.— 360 с.
87. Талалаев А. Н. Право международных договоров. Договоры с участием международных организаций.— М.: Международные отношения, 1989.— 270 с.
88. Талалаев А. Н. Право международных договоров. Общие вопросы.— М.: Международные отношения, 1980.— 312 с.
89. Тимченко Л. А. Священный Союз как переход к новой форме межгосударственного сотрудничества // Российский ежегодник международного права.— Санкт-Петербург, 2000.— С.169-183.
90. Тимченко Л. Д. Правопреемство государств: опыт конца XX века.— Харьков: МВД Украины. Ун-т внутр. дел, 1999.— 116 с.
91. Тимченко Л. Д. Шпицберген: история и современность. Международно-правовой аспект.— Харьков: Основа, 1992.— 127 с.
92. Тиунов О. И. Международное гуманитарное право.— М.: Норма-Инфра, 1999.— 315 с.
93. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус иностранцев и беженцев в Украине: Учеб. пособие / Национальная юридическая академия им. Ярослава Мудрого.— Х.: Факт, 1999.— 103 с.
94. Тузмухамедов Р. А. Движение неприсоединения и международное право.— М.: Наука, 1989.— 187 с.
95. Тункин Г. И. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории).— М.: Международные отношения, 1971.— 236 с.
96. Тункин Г. И. Право и сила в международной системе.— М.: Международные отношения, 1983.— 199 с.
97. Ульянова Н. Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях.— К.: Наукова думка, 1981.— 249 с.
98. Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств.— М.: Международные отношения, 1983.— 181 с.
99. Ушаков Н. А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях.— М.: Игпан, 1997.— 94 с.
100. Ушаков Н. А. Режим наибольшего благоприятствования в межгосударственных отношениях.— М.: Игпан, 1995.— 125 с.
101. Федоров В. Н. ООН и проблемы войны и мира.— М.: Международные отношения, 1988.— 251 с.
102. Фельдман Д. И., Яновский М. В. Генеральная Ассамблея ООН.— Казань, 1968.— 111 с.
103. Фуркало В. В. Международно-правовая защита гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов.— К.: Наукова думка, 1986.— 202 с.
104. Хлестов О. Н., Блищенко И. П. Красный Крест и международное гуманитарное право.— М.: Международные отношения, 1977.— 142 с.

105. Черниченко С. В. Личность и международное право. — М.: Наука, 1974. — 118 с.
106. Шibaева Е., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. — М.: Международные отношения, 1988. — 205 с.
107. Шреплер Х.-А. Международные организации: Справочник. — М.: Международные отношения, 1995. — 319 с.
108. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: практика Совета Европы. — М.: Международные отношения, 1992. — 237 с.
109. *Abi-Saab R.* Droit humanitaire et conflicts internes. — P., 1986.
110. *Arnold T., Kennedy M.* Think about Terrorism. The New Warfare. — N.Y., 1988.
111. *Auburn F. M.* Antarctic Law and Politics. — L., 1982.
112. *August R.* Public International Law. — Englewood Cliffs, 1995.
113. *Brownlie I.* System of the Law of Nations. Part 1. State Responsibility. — Oxford, 1983.
114. *Chaturvedy A.* Diplomatic Laws in Contemporary International Relations. — Delhi, 1986.
115. *Churchill R. R., Lowe A. V.* The Law of the Sea. — Manchester, 1988.
116. *Dupuy R.-J.* (ed.) Handbook of International Organizations. — Dordrecht, 1988.
117. *Fenwick Ch.* International Law. Chapter XVIII. Jurisdiction Over Territory. — New York, 1984.
118. *Hubbard D.* The Skyjacker: His Flights of Fancy. — N.Y., 1977.
119. *Jenks W.* The Common Law of Mankind. L., 1958; Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation. — N.Y., 1972.
120. *Kirgis F. L.* International Organizations in Their Legal Setting. — St. Paul, Minn., 1993.
121. *Malanczuk P.* Modern Introduction to International Law. — London and New York, 1997.
122. *McNair A.* The Law of Treaties. — Oxford, 1961.
123. *Muller A. S.* International Organizations and Their Host States. — The Hague. 1995.
124. *Pictet J.* The Principles of International Humanitarian Law. — Geneva, 1966.
125. *Rothwell D. R.* The Polar Regions and the Development of International Law. — Cambridge, 1996.
126. *Schwarzenberger G.* The Principles and Standards of Economic Law. — The Hague, 1981.
127. *Shaw M. N.* International Law. — Cambridge, 1991.
128. *Shawcross C., Beaumont C.* Air Law. — L., 1977.
129. *Sieghart P.* The International Law of Human Rights. — Oxford, 1984.
130. *Singh N.* Enforcement of Human Rights in Peace and War and the Future of Humanity. — Calcutta, 1986.
131. *Singh N., McWhinney Ed.* Nuclear Weapons and Contemporary International Law. — Dordrecht, 1989.
132. *Timtchenko L.* Quo Vadis, Arcticum? The International Law Regime of the Arctic and Trends in its Development. — Khar'kiv, 1996.
133. *Verzijl J. H. W.* International Law in Historical Perspective. Part III. State Territory. — Leyden, 1970.
134. *Wallace R.* International Law. A Student Introduction. — London, 1986.
135. *Wassenbergh H. A.* Post-war International Civil Aviation Policy and the Law of the Air. — The Hague, 1962.
136. *Weis P.* Nationality and Statelessness in International Law. — L., 1956.

Навчальне видання

ТИМЧЕНКО Леонід Дмитрович

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Навчальний посібник для дистанційного навчання

Головний редактор	Н. І. Перинська
Літературний редактор	Т. П. Санкевич
Технічний редактор	І. Є. Гнатюк
Комп'ютерна верстка	О. В. Мележик
Коректор-редактор	І. Е. Стрельбицька

*Оригінал-макет виготовлено у видавничо-друкарському комплексі
Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 450-18-75, 424-40-69
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.01*

*Віддруковано з оригінал-макета у видавничо-друкарському комплексі
Університету «Україна»*

Підписано до друку _____. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 13,25.

Обл. вид. арк. 12,23. Наклад 1600 прим.